

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЦИХМЕЙСТРУК ОКСАНА МИКОЛАЇВНА

**ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

011 Освітні, педагогічні науки
Галузь знань 01 Освіта (Освіта / Педагогіка)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.М. Цихмейструк

Науковий керівник:

Матвієнко Олена Валеріївна

доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Цихмейструк О. М. **Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова. – Київ, 2023.

Дисертаційну працю присвячено проблемі формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки.

На основі порівняння та систематизації наукових джерел з проблеми дослідження констатовано, що термін «громадянська компетентність майбутнього вчителя початкової школи» не має єдиного трактування і розглядається як інтегративна характеристика особистості, що вказує на рівень готовності та здатності здійснювати громадську діяльність та репрезентована ключовими елементами компетентності: громадянські якості, громадянські цінності, громадянські чесноти, загальнолюдські цінності, демократичні цінності, воля, громадянська свідомість, громадянська ідентичність, громадянський ідеал, емоційний інтелект, соціальний інтерес, громадянська культура, громадянський обов'язок, політична культура, громадянське виховання, громадянська освіта, медіаосвіта, критичне мислення, комунікативна компетентність, креативність, громадянська діяльність, громадянська зрілість, громадянська відповідальність, громадянська позиція, громадянська залученість, громадянська соціалізація.

Проаналізовано зв'язок демократії та освіти, історико-педагогічні основи та сучасний стан впровадження громадянської освіти в освітній процес. Уточнено та обґрунтовано наукові уявлення про демократію, громадянськість, громадянську компетентність, визначено їх спільну семантику та нетотожність, розкрито складові громадянської компетентності.

З'ясовано, що процес формування громадянської компетентності особистості відбувається в процесі соціалізації особистості в демократичному суспільстві з врахуванням ціннісно-змістового аспекту. Процес розвитку громадянської компетентності особистості спрямований на підготовку до виконання соціальних ролей, завдань в процесі діяльності та дотримання обов'язків задля забезпечення рішень в процесі міжособистісних, міжгрупових та міжкультурних взаємин, а також самореалізації на різних етапах життєвого шляху.

Педагоги-практики акцентують увагу на ознаках її сформованості, а саме: високому рівню громадянської зрілості та здатності реалізувати громадську діяльність в суспільстві.

Громадянська компетентність майбутнього вчителя початкової школи сучасному суспільстві знаходить свій вияв у здатності мобілізувати і застосувати відповідні цінності, ставлення, знання і вміння, щоб реагувати на виклики громадянського суспільства, взаємодіяти в осередку громади з метою виявлення та вирішення проблем.

Уточнено поняття «громадянська компетентність особистості» як здатність та готовність особистості до реалізації динамічної комбінації знань, умінь і навичок, яка виникає в результаті громадянської освіти, що включає морально-етичні цінності, духовний розвиток особистості, високі соціальні навички, професіоналізм та активне провадження суспільної діяльності, дозволяє реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства, покращення умов життєдіяльності, створення безпечного та гармонійного середовища для життя та праці народу.

Виокремлено структурні компоненти формування громадянської компетентності: аксіологічний, когнітивний, процесуальний.

Визначено специфіку формування критеріїв громадянської компетентності вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки, а саме:

мотиваційно-ціннісного критерію (розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства; усвідомлення суспільства і держави як

цінностей вищого порядку; усвідомлення особистості та ідентифікація особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності, наявність інтересу та значущості громадянської участі; вміння ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань; усвідомлення відповідальності за долю держави, суспільства в цілому; усвідомлення ціннісних орієнтацій, які сприяють осмислюванню особистості суспільних норм поведінки та сутність законодавчої бази); *інформаційно-когнітивного критерію* (знання чинного законодавства, способів реалізації громадянських прав та свобод; наявність знань, принципів, норм, закономірностей громадянськості; обізнаність в педагогічних технологіях, змісті ГО; обізнаність у віковій психології, особливостях психічних процесів у особистості; знання особливостей комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності; знання та вміння інтегрувати громадянську компетентність в зміст навчальних дисциплін; обізнаність у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності); *діяльнісно-поведінкового критерію* (відповідність поведінки громадським нормам, ідеалам і переконанням; сформованість особистісних якостей: толерантність, емпатія, відповідальність, демократичність в громадянській участі; уміння професійно оцінювати та якісно вирішувати завдання громадянської освіти в освітньому процесі та проводити коригування власної педагогічної діяльності; вміння діагностувати зразки громадянської поведінки та реалізовувати технології громадянського виховання; здатність розв'язувати конфліктні ситуації та попереджувати конфліктність в освітньому середовищі при розв'язуванні завдання з урахуванням громадянських якостей; здатність налагоджувати продуктивні різновекторні толерантні зв'язки між всіма учасниками освітнього процесу через призму громадянських цінностей; відстоювання громадянської позиції відповідно до критичного аналізу норм громадянського і державного життя; уміння висловлювати опозиційну точку зору з врахуванням демократичних засад та толерантності; уміння

застосовувати дизайн мислення педагога при вирішенні суспільно-важливих завдань.

Обґрунтовано та розроблено організаційно-педагогічну модель формування компонентів громадянської компетентності вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки, яка включає в себе модулі: теоретичний, організаційний та результативний. В основу моделі покладено результати психолого-педагогічних досліджень щодо формування здатностей громадянської компетентності для впровадження громадянської освіти та сучасні методологічні підходи: компетентнісний, аксіологічний, акмеологічний та особистісно-орієнтований.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що процес формування громадянської компетентності у майбутніх вчителів початкової школи має реалізуватися з урахуванням принципів в процесі освітньої діяльності. Серед таких принципів виділяють: загальнодидактичні (науковості, системності, наочності, послідовності) та специфічні (комунікативності, єдності життя і освіти, індивідуального різноманіття, орієнтації навчання на загальнолюдські цінності, відкритості і полікультурності, інтегративності, варіативності і гнучкості, проблемності, креативності, єдності освіти та самоосвіти, створення позитивного інтелектуально емоційного фону навчання, толерантності та рівності між всіма учасниками освітнього процесу, співпраці).

Охарактеризовано такі психологічні складники громадянської компетентності особистості, як вияв громадянської відповідальності та соціального інтересу при конструктивній взаємодії, спрямованого на забезпечення суспільного блага; та чинники громадянської компетентності, такі як: політична та економічна ситуації, громадянське суспільство та рівень громадянської культури у ньому.

Визначено педагогічні умови формування громадянської компетентності у майбутніх вчителів початкової школи: формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської ідентифікації як громадянина держави та громадянської свідомості в процесі пізнання теоретичних знань з громадянської

освіти; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської активності та громадянської позиції у процесі фахової підготовки; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянських якостей як інтегративної якості особистості в процесі суспільної діяльності в освітньому середовищі ЗВО; розвиток електронної демократії в ЗВО.

Проведено аналіз теоретичних основ імплементації громадянської освіти в освітній процес закладів вищої освіти. Визначено роль громадянської освіти в системі фахової підготовки майбутнього вчителя початкової школи.

Встановлено, що формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки сприяє розвитку освіти для демократичного громадянства та передбачає створення умов для набуття досвіду суспільно-корисної громадянської діяльності у контексті безперервної освіти.

Статистично підтверджено взаємозв'язок громадянської компетентності з навчанням «про», «для», та «через» демократію. Науково обґрунтовано ефективність, ризики та труднощі впровадження громадянської освіти. Встановлено, що у сучасних умовах особливої актуальності набуває демократичний підхід до організації навчального процесу в закладі вищої освіти.

На етапі констатувального експерименту було встановлено, що здобувачі освіти не в повній мірі виявляють усвідомлене ставлення до впровадження громадянської освіти в педагогічній діяльності, демонструють несистемні знання у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, висвітлюють власну громадянську позицію на основі громадянських цінностей, характеризуючи недостатній рівень сформованих громадянських переконань та якостей.

Розглянуто шляхи імплементації електронної демократії в освітній процес, умови та можливості створення студентських осередків для впровадження громадської діяльності, описано складові навчального змісту освітніх компонентів з інтеграцією громадянської освіти, особливості

реалізації програми тренінгу з громадянської освіти, *виокремлено класифікацію вправ* громадянської освіти в процесі фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи.

Визначено, що розвиток громадянської компетентності в процесі реалізації громадянської освіти обумовлений змістом, формами та методами навчання у процесі фахової підготовки майбутнього вчителя початкової школи.

Розроблено, апробовано та впроваджено програму формування компонентів громадянської компетентності вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки.

Здійснено експериментальну перевірку ефективності програми формування компонентів громадянської компетентності вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки.

Аналіз результатів формувального етапу дослідження показав, що після впровадження методики формування громадянської компетентності відстежується позитивна динаміка формування досліджуваного явища в експериментальних групах студентів порівняно з контрольними групами. Були зафіксовані статистичні якісні та кількісні значущі зміни рівнів готовності досліджених компонентів. З'ясовано, що рівень сформованості громадянської компетентності вчителя початкової школи підвищиться при реалізації педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи.

Практична значущість дослідження полягає у впровадженні педагогічних умов формування громадянської компетентності вчителя початкової школи, впровадженні програми тренінгу з громадянської освіти та імплементації вправ з громадянської освіти в навчальні дисципліни освітніх програм.

Проведене дослідження не висвітлює всіх аспектів проблеми формування громадянської компетентності вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки. Перспективу подальших наукових досліджень вбачаємо в розроблені наукових засад підготовки майбутніх вчителів початкової школи до

формування громадянської компетентності молодших школярів в процесі фахової підготовки в педагогічних закладах вищої освіти.

Ключові слова: демократія, громадянськість, ціннісні орієнтації, самоідентифікація особистості, громадянські цінності, демократія в освіті, громадянська освіта, громадянське виховання, громадянське суспільство, громадянська ідентичність, педагогіка партнерства, емоційний інтелект, громадянська відповідальність, громадянська свідомість, філософський діалог, громадянська позиція, громадянська компетентність, громадська діяльність, громадянська зрілість, громадянська компетентність майбутнього вчителя початкової школи.

ABSTRACT

Tsykhmeystruk O. M. **Formation of civic competence of future primary school teachers in the process of professional training** – Qualification scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 011 Educational, Pedagogical Sciences – Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov – Kyiv, 2023.

The dissertation is devoted to the problem of the formation of the civic competence of a future teacher of primary school in the process of professional training.

On the basis of the comparison and systematization of the scientific sources on the research problem it is established that the term “civic competence of the future primary school teacher” does not have a single interpretation. It is considered as an integrative characteristic of a personality, which indicates the level of readiness and ability to carry out public activities and is represented by key elements of competence: civic qualities, civic values, civic virtues, universal values, democratic values, will, civic consciousness, civic identity, civic ideal, emotional intelligence, social interest, civic culture, civic duty, civic education, civic education, media education, critical thinking, communicative competence, creativity, civic activity,

civic maturity, civic responsibility, civic position, civic engagement, civic socialization.

The relationship between democracy and education, the historical and pedagogical foundations and the current state of implementing civic education in the educational process are analyzed. The scientific concepts of democracy, citizenship, and civic competence are clarified and substantiated. Their common semantics and non-identity are determined, and the components of civic competence are revealed.

It has been found that the process of formation of civic competence of an individual takes place in the process of socialization of an individual in a democratic society. It takes into account the value and content aspect. The process of development of civic competence of an individual is aimed at preparation for performance of social roles, tasks in the course of activity and fulfillment of responsibilities for ensuring decisions in the process of interpersonal, intergroup and intercultural relations, as well as self-realization at different stages of life.

Practitioners emphasize a high level of civic maturity and the ability to carry out civic activities in society as signs of its formation.

In modern society, the ability to mobilize and apply appropriate values, attitudes, knowledge and skills to respond to the challenges of civil society, to interact in the community to identify and solve problems, is the civic competence of a future elementary school teacher.

The concept of “civic competence of an individual” is clarified as the ability and willingness of an individual to implement a dynamic combination of knowledge, skills and abilities resulting from civic education, including moral and ethical values, spiritual development of the individual, high social skills, professionalism and active social activities, which allows to exercise civic rights and responsibilities with a view to the development of a democratic society, improvement of living conditions, creation of a safe and harmonious environment for.

The structural components of forming civic competence are distinguished: axiological, cognitive, procedural.

The peculiarities of forming the criteria of civic competence of primary school teachers in the process of professional training are determined, namely: *motivational and value criterion* (development of a person as an individual and the highest value of society; awareness of society and the state as values of a higher order; awareness of the individual and identification of the individual with a particular ethnic group, taking into account cultural characteristics and civic values, the existence of interest and importance of civic participation; the ability to effectively interact and resolve conflicts in the process of solving civil problems; awareness of responsibility for the destiny of the state and society as a whole; awareness of values that contribute to the understanding of social norms of behavior and the nature of the legal framework); *information and cognitive criterion* (knowledge of the current legislation, ways of realizing civil rights and freedoms; availability of knowledge, principles, norms, patterns of citizenship; awareness of pedagogical technologies, content of civic education; awareness of age psychology, peculiarities of mental processes in a person; knowledge of the fundamentals of communication that facilitate effective interaction with others in the process of civic activity; knowledge and ability to integrate civic competence into the content of academic disciplines; awareness of the philosophical, legal, economic, social, and political aspects of civic competence); *activity and behavioral criterion* (conformity of behavior with social norms, ideals and beliefs; formation of personal qualities: tolerance, empathy, responsibility, democracy in civic participation; ability to professionally assess and solve civic education tasks in educational process and adjust own pedagogical activity; ability to diagnose patterns of civic behavior and to implement technologies of civic education; ability to resolve conflict situations and to prevent conflicts in the educational environment when solving a task with civic qualities in mind; ability to establish productive, multi-vectored, tolerant relationships among all those involved in the educational process through the prism of civic values; defending a civic position according to a critical analysis of the norms of civic and public life; ability to express an opposing point of view, taking into account democratic principles and tolerance.

The ability to apply the teacher's way of thinking in solving socially important problems.

The organizational and pedagogical model of formation of components of civic competence of primary school educators in the process of professional training, which includes modules: theoretical, organizational and effective, is supported and developed. The model is based on the results of psychological and pedagogical researches on the formation of civic competence for the implementation of civic education and on the modern methodological approaches: competency, axiological, acmeological and personality-oriented.

The analysis of scientific literature suggests that the process of formation of civic competence in future primary school teachers should be carried out with due consideration of the principles in the process of educational activity. These principles include: general teaching principles (scientific, systematic, visual, sequential) and specific principles (communication, unity of life and education, individual diversity, orientation of learning to human values, openness and multiculturalism, integration, variation and flexibility, problem solving, creativity, unity of education and self-education, creation of a positive intellectual and emotional background for learning, tolerance and equality between all participants in the educational process, cooperation).

The author identifies such psychological components of civic competence as a sense of civic responsibility and social interest in constructive interaction to ensure public welfare; and such factors of civic competence as political and economic conditions, civil society, and the level of civic culture in that society.

The pedagogical conditions of formation of civic competence in future primary school teachers are determined: formation of civic identification of future primary school teachers as citizens of the state and civic consciousness in the process of learning the theoretical bases of civic knowledge; formation of civic engagement and civic position of future primary school teachers in the process of professional training; formation of civic qualities of future primary school teachers as an integrated personality quality in the process of social activity in the educational

institution of a higher educational institution; development of e-democracy in a higher educational institution.

Theoretical bases of the implementation of civic education in the educational process of higher educational institutions are analyzed. The role of the civic education in the system of the professional training of the future teachers of the elementary schools is determined.

It has been established that the formation of civic competence of future primary school teachers in the process of professional training contributes to the development of education for democratic citizenship. It provides for the creation of conditions for gaining experience of socially useful civic activity in the context of continuing education.

There is statistical evidence of the relationship between civic competence and learning “about”, “for”, and “through” democracy. The effectiveness, risks and difficulties of the implementation of civic education are scientifically substantiated. It is established that a democratic approach to organizing the educational process in higher education is particularly relevant in modern conditions.

At the stage of the confirmatory experiment, it was found out that the students do not fully demonstrate a conscious attitude to the implementation of civic education in pedagogical activities. They demonstrate unsystematic knowledge of philosophical, legal, economic, socio-political aspects of civic competence and emphasize their own civic position based on civic values, which characterizes an insufficient level of civic beliefs and qualities.

The *ways* of implementing e-democracy in the educational process, the *conditions and possibilities* of creating student centers for carrying out civic activities are considered, the components of *educational content of educational components integrating civic education are described*, the peculiarities of implementing a civic education program, the *classification of civic education exercises* in the process of professional training of future primary school teachers are highlighted.

It has been established that the content, forms and methods of teaching in the process of professional training of future primary school teachers condition the development of civic competence in the process of implementing civic education.

A program was developed, tested and implemented for the formation of components of civic competence of primary school teachers in the process of professional training.

An experimental test of the effectiveness of the program aimed at forming components of civic competence of primary school teachers in the process of professional training was conducted.

The analysis of the results of the formative stage of the study showed that after implementing the methodology of forming civic competence the positive dynamics of formation of the studied phenomenon is observed in the experimental groups of students as compared with the control groups. In the level of readiness of the studied components statistically qualitative and quantitative significant changes were recorded. It was found out that with the implementation of pedagogical conditions for the training of future primary school teachers the level of civic competence of primary school teachers increases.

The practical significance of the study lies in introducing pedagogical conditions for the formation of civic competence of primary school teachers, implementing a civic education training program and carrying out civic education exercises in the disciplines of educational programs.

All aspects of the problem of formation of civic competence of primary school teachers in the process of professional training are not covered by the study. We see the prospect of further scientific research in the development of scientific principles of training of future primary school teachers for the formation of civic competence of young students in the process of professional training in pedagogical institutions of higher education.

Key words: democracy, citizenship, value orientations, self-identification, civic values, democracy in education, civic education, civic training, civil society, civic identity, pedagogy of partnership, emotional intelligence, civic responsibility,

civic consciousness, philosophical dialogue, civic position, civic competence, civic activity, civic maturity, civic competence of future primary school teachers.

**Наукові праці, в яких опубліковано
основні наукові результати дисертації**

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Громадянські цінності як складова громадянської компетентності особистості демократичного майбутнього вчителя./ О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. – Випуск 31: збірник наукових праць / за науковою ред. академіка В.І. Бондаря. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/30866/Matviienko_Tsykhmeistruk_111-116.pdf?sequence=1
2. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Особливості організації навчання «через демократію» в освітньому середовищі закладів освіти. /О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Журнал «Вісник університету імені Альфреда Нобеля». Серія «Педагогіка і психологія», 2020, с. 73-85. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2020/1/9.pdf>
3. Цихмейструк О.М. Розвиток громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи /О.М. Цихмейструк// Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. – Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Вип. 49. Том 2. – 203-215 с. URL: <http://surl.li/lyewe>

*Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях і виданнях,
віднесених до міжнародних наукометричних баз даних*

4. Liubarets V., Bakhmat N., Matviienko O., Tsykhmeistruk O., Felstan I. (2021). Formation of professional competence of assistant teacher of

inclusive education in secondary education institutions. *Pedagogika-Pedagogy*. Volume 93, Number 9. P. 1279-1294. URL: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000749306300009>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Forming human values through wisdom in pedagogical space / О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики: Збірник матер. III міжнар. наук.-поп. конф. –К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова., 2019 – 154 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32118>
6. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Вияв громадянської зрілості студента в процесі акредитації та удосконалення освітніх програм./ О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Психологічний і педагогічний дискурс: наукові записки вчених: збірник матеріалів конференції/ за заг. ред. проф. Т.О. Олєфіренка. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020, с. 280-283. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32542>

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

7. Цихмейструк О.М. Implementation of e-democracy tools in education: additional workload for teacher or creation modern educational environment?/О.М. Цихмейструк // Освіта XXI століття: реалії, виклики тенденції розвитку: колективна монографія – Hameln: InterGING, 2020, с. 602-615. URL: <https://dwherold.de/onewebmedia/monograph-tsvietkova-2020finalSeptember.pdf>
8. Oksana Tsykhmeistruk. Training «Democracy in communication». Збірник прикладів занять з впровадження демократії в процес підготовки

майбутнього вчителя: Навчально-методичні матеріали для проведення занять зі студентами з впровадження демократії в комунікації та в процес викладання математичних, природничих, суспільних дисциплін в системі вищої педагогічної освіти. [Богдан Т. М., Запорожченко Т. П., Ляшова Н. М. Стрілецька Н. М. та ін. За заг. ред. Стрілець С. І., Колесник Л. В.]. – НУЧК імені Т.Г. Шевченка.С.321-327 с. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/9236>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	30
1.1. Виховання громадянськості особистості як моральний імператив демократичних цінностей суспільства.....	30
1.2. Структура громадянської компетентності особистості.....	51
1.3. Критерії, показники та рівні сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи.....	62
Висновки до першого розділу.....	77
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ.....	81
2.1. Особливості формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки	81
2.2. Сучасний стан сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки	99
Висновки до другого розділу.....	140
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	143
3.1. Організація та методика проведення педагогічного експерименту.....	143
3.2. Динаміка сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки.....	170
Висновки до третього розділу.....	210
ВИСНОВКИ.....	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	218
ДОДАТКИ.....	261

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗУ – Закон України

ГК – громадянська компетентність

ГО – громадянська освіта

ЗВО – заклад вищої освіти

КГ – контрольна група

ЕГ – експериментальна група

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах інтеграції України у європейський освітній простір постає проблема підготовки фахівців, як компетентних професіоналів з морально-етичними та соціальними цінностями, з активною громадянською позицією. Реформи в науковому та освітньому напрямках, які охопили початкову, середню та вищу школи породжують потребу в підготовці майбутнього вчителя початкової школи з ідеями демократії, педагогіки партнерства, справедливості та інноваційності.

Відповідно до нормативно-правових документів, серед яких: Закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), Концепція «Нова українська школа» (2016 р.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (2018 р.) та Державний стандарт початкової освіти (2019 р.), до основних компетентностей належать громадянські та соціальні компетентності, що базуються на демократичних засадах, усвідомленням рівних прав і можливостей, умінні усвідомлювати етнічну самобутність та толерантно ставитись до культурного розмаїття.

Відповідно до ЗУ «Про освіту» ключовими компетентностями, якими реалізується досягнення мети освіти є «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей».

Зокрема, у 1996 р. Організацією Об'єднаних Націй була прийнята «Декларація принципів толерантності, що базувалася на становленні громадянського суспільства та соціокультурного діалогу. В 2016 р. Європейським Центром ім. Вергеланда та Міністерством освіти і науки України за співпраці з Радою Європи та фінансуванням від Міністерства закордонних справ Норвегії реалізувалася всеукраїнська програма освіти для

демократичного громадянства «Демократична школа». Вона охопила ряд шкіл та вишів України, а саме 74 навчальних закладів з 24 областей України.

Починаючи з 2017 р. Національний університет імені М. П. Драгоманова, в співпраці з Університетським коледжем південно-східної Норвегії продовжили розвиток демократичних цінностей, якості педагогічної освіти через розвиток демократичної культури у викладанні, через запровадження проекту «Розвиток культури демократії в Україні, Норвегії та Палестині».

Процес фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи враховує відповідність ринку праці, запитам суспільства, що передбачає оволодіння вчителем початкової школи гнучкістю та адаптивністю до реалізації педагогіки партнерства з врахуванням індивідуальних та суспільних інтересів, опанування демократичними підходами до якісної педагогічної взаємодії з дітьми молодшого шкільного віку. Тому вкрай важливо ґрунтовно дослідити роль демократії в освіті, розвиток громадянської компетентності педагогів та впровадження громадянської освіти в освітній процес школи та закладу вищої освіти на теренах освітнього ландшафту України.

У сучасний період помітно зросла кількість досліджень з даної тематики. Обґрунтування теоретичних засад формування ціннісних орієнтацій, громадянської позиції молоді та громадянської відповідальності, психологічних особливостей громадянської компетентності розглянули у своїх дослідженнях Ж. Петрочко, С. Клепко, А. Бухун, Ю. Борець, І. Жадан, М. Сидоркіна, В. Шахрай, Д. Свириденко, Ю. Ївженко.

У контексті нашого дослідження великого значення набувають філософсько-методологічні засади підготовки вчителя до освітньо-виховної діяльності (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Лутай, Н. Ничкало, І. Підласий, С. Сисоєва, О. Сухомлинська та ін.); теоретичні і методичні основи підготовки майбутніх вчителів початкової школи (Н. Бібік, В. Бондар, Н. Бахмат, Л. Канішевська, О. Матвієнко, Д. Пащенко, О. Савченко, А. Чичук, Л. Хомич, Л. Хоружа, та ін.).

Формуванням громадянської компетентності в процесі підготовки вчителя досліджували у своїх працях: Т. Бакка, Ю. Белова., В. Бобрицька, О. Будник, О. Гриценчук, О. Войчун, Т. Васютіна, О. Лук'янченко, О. Майданик, М. Михайліченко, М. Павленко, О. Стребна, Т. Тесленко, І. Щербак.

Особливостями формування громадянської компетентності в полікультурному середовищі займалися: Т. Коваль, П. Кендзьор, Ю. Шаранова.

Як наслідок для підготовки фахівців в галузі педагогічної освіти для ефективних вирішень проблем, які постають перед освітянами, потрібно забезпечити майбутніх педагогів та працівників закладів освіти громадянською освітою, сприяти виробленню активної громадянської позиції, що базується на сформованих переконаннях з врахуванням певних фактів, орієнтуванні в законах, конвенціях, правилах, морально-етичних нормах поведінки. Такий педагог може стати активним діячем освітньої політики.

Одним із завдань в процесі фахової підготовки вчителя початкової школи є формування громадянина держави, який здатний аналізувати та критично мислити, продумувати та імплементувати стратегію розвитку однієї з ланок державної чи суспільної діяльності, володіти комунікативними навичками з врахуванням поваги та толерантності до співрозмовника, бути гнучким при зміні діяльностей та вивченні різноманітних суспільних проблем задля розвитку демократичних процедур в освітньому процесі, формування освіченого суспільства та розвитку демократичної і правової держави.

Теоретичний аналіз наукових досліджень та дослідження практичної підготовки в закладах вищої освіти дає підстави стверджувати про низку суперечностей між: уявленнями про демократію в освіті та реальним впровадженням демократичних процесів у освіту, існуючою системою реалізації громадянської освіти та недостатньою розробленістю інструментів, педагогічних засобів, демократичних вправ для впровадження громадянської освіти у фахову підготовку майбутнього вчителя початкової школи.

Отже актуальність, недостатня теоретична та практична розробленість проблеми зумовили вибір теми дисертації: **«Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 11 від 18 квітня 2019 року) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 1 від 28 січня 2020 року).

Дисертаційне дослідження виконувалося в Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова відповідно до зведеного плану науково-дослідної роботи в галузі освіти за темою «Психолого-педагогічні основи формування національно-культурної ідентичності дітей та студентської молоді України в умовах воєнно-політичних, соціально-економічних, інформаційно-технологічних викликів ХХІ століття» (номер державної реєстрації 0120U001013) та тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри початкової освіти та інноваційної педагогіки.

Мета дослідження полягає у тому, щоб в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці організаційно-педагогічної моделі та педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки.

Досягнення поставленої мети дослідження передбачає виконання таких завдань:

1. Уточнити сутність базових понять досліджень.
2. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми в теорії та практиці професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи.
3. Визначити й обґрунтувати критерії, показник та схарактеризувати рівні сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки.
4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити

організаційно-педагогічну модель та педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки/

Об'єктом дослідження є процес формування громадянської компетентності у закладах вищої освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки.

Методи дослідження: Для досягнення мети та розв'язання завдань застосовувався комплекс наукових методів: *теоретичні* (аналіз і синтез; систематизація, порівняння, класифікація та узагальнення інформації літературних джерел, програм, дисертаційних досліджень та авторефератів, підручників і посібників, нормативних документів) – що допомагає визначити сутність та особливості проблеми формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки в контексті сучасних психолого-педагогічних теорій, уточнити структуру ключових понять дослідження, виокремити критерії та рівні сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки; *емпіричні* (спостереження, бесіди, анкетування, тестування, вивчення результатів навчальної діяльності), які можуть використовуватися для діагностики сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки; *експериментальні* (констатувальний та формувальний етапи педагогічного експерименту) – з метою перевірки результативності моделі та педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки; *статистичні* (кількісна та якісна обробка результатів педагогічного експерименту із використанням методів математичної статистики), які можна використовувати для підтвердження гіпотези шляхом аналізу одержаних в експерименті результатів.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що уперше спроектовано та експериментально перевірено ефективність організаційно-педагогічної моделі формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки яка включає такі структурні компоненти: теоретичний модуль, що містить мету, завдання та принципи формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки; організаційний модуль: педагогічні умови, зміст (оновленні освітні компоненти, програма тренінгу), форми (інтерактивні лекції, індивідуальна дослідницька робота за наставництвом викладача, практичні, семінарські, лабораторні заняття, уроки, екскурсії, проекти, тренінги, воркшопи, майстер-класи, ділові ігри, стендапи, ток-шоу, конференції, гуртки, бінарні лекції, вебінари), методи та прийоми (метод міні-проектів, демонстрація, дебати, дискусії, філософський діалог, експертна оцінка, метод «за/проти», вправа «ярмарок якостей», вправа «істинне – хибне тощо»); результативний модуль: компоненти (аксіологічний, когнітивний, процесуальний), критерії: (мотиваційно-ціннісний, інформаційно-когнітивний та діяльнісно-поведінковий), показники, рівні (високий, середній, низький) сформованості громадянської компетентності, результат підготовки: сформована громадянська компетентність вчителя початкової школи; виокремлено й теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування громадянської компетентності у майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки (формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської ідентифікації як громадянина держави та громадянської свідомості в процесі пізнання теоретичних знань з громадянської освіти; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської активності та громадянської позиції у процесі фахової підготовки; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянських якостей як інтегративної якості особистості в процесі суспільної діяльності в освітньому середовищі ЗВО; розвиток електронної демократії в ЗВО); визначено сутність та особливості процесу формування громадянської компетентності майбутнього

вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки та *охарактеризовано компоненти* (аксіологічний, когнітивний, процесуальний), *критерії* (мотиваційно-ціннісний, інформаційно-когнітивний та діяльнісно-поведінковий), *показники, рівні* (високий, середній, низький) її сформованості; *уточнено* сутність понять «громадянська компетентність» в освітньому процесі, «громадянська компетентність особистості», «громадянська компетентність студентів», «громадянська компетентність майбутнього вчителя початкової школи»; удосконалено зміст, форми та методи формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці та імплементації в фахову підготовку майбутнього вчителя початкової школи діагностичного інструментарію та науково-методичного забезпечення, що включає тренінг (модулі: «особистість та соціум», «демократія в освіті», «освітня політика та громадянська діяльність», «булінг, інклюзія, інтеграція громадянської освіти в початкову школу»), форми та інтерактивні методи, методичні рекомендації для викладачів щодо особливостей формування громадянської компетентності; розроблено навчально-методичні матеріали для проведення занять зі студентами з впровадження демократії в комунікації та в процес викладання математичних, природничих, суспільних дисциплін в системі вищої педагогічної освіти; підібрано комплекс засобів для впровадження громадянської освіти.

Матеріали дисертації можуть бути використані під час підготовки навчально-методичних посібників та підручників, розроблення освітніх курсів із розвитку громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи, у практичній роботі викладачів закладів вищої освіти, у яких здійснюється підготовка бакалаврів та магістрів спеціальності «013 Початкова освіта», у психолого-педагогічних дослідженнях відповідної тематики.

Експериментальне дослідження впроваджено на базі Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (довідка про

впровадження результатів № 206 від 21.06.2023), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка про впровадження № 150/04-а від 06.06.2023), Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ) (довідка про впровадження № 03-10-530 від 25.09.2023); Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 1077 від 11.09.2023); Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка про впровадження № 2443-11 від 25.09.2023).

Особистий внесок здобувача. Усі наведені в дисертації результати отримані автором самостійно. У спільних працях авторові належать: [1] – розкрито основний перелік демократичних вправ; [2] – розглянуто особливості формування громадянських цінностей педагогів та виокремлено шляхи формування системи ціннісний орієнтацій в галузі громадянської освіти; [3] – проаналізовано критерії оцінювання освітніх програм, де здобувачі освіти можуть здійснювати значний вплив на удосконалення освітньої діяльності; [3] – обгрунтовано принципи реалізації демократичної освіти, проаналізовано результати дослідження після впровадження комплексу вправ для вчителів початкової школи; [4] – обгрунтовано ефективність формування професійної компетентності асистентів інклюзивного навчання шляхом застосування відповідних форм та методів; [5] – розроблена програма тренінгу та комплекс вправ для формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи.

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлено загалом у 8 публікаціях, серед яких: 3 статті у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – у закордонному науковому виданні міжнародної науко метричної бази Web of Science, 1 стаття – у розділах монографії, 4 статей, тез і матеріалів доповідей апробаційного характеру.

Апробація результатів. Основні положення й результати дисертаційного дослідження були повідомлені на *науково-практичних та науково-методичних конференціях різних рівнів: міжнародних: «Концептуальні, методологічні та*

практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики.» (м. Київ, 2019), «Розвиток критичного мислення в процесі освітньої діяльності: вітчизняний та європейський виміри» (м. Глухів, 2020), «Актуальні проблеми психології розвитку особистості» (м. Київ, 2020), «The 1st Virtual International Conference on Sustainable Education SEVIC 2020 on December 11-13», «Демократія та освіта: викладання та навчання демократії в початковій школі та педагогічній освіті» (Україна, Норвегія, Палестина, 2021), «Актуальні проблеми освіти XXI століття» (м. Київ, 2021), «Педагогіка у міждисциплінарному вимірі: феномен інноваційності вищої освіти» (м. Київ, 2022), «Модернізація системи освіти в гірських регіонах: національний і глобальний виміри» (м. Івано-Франківськ, Прикарпатський національного університету імені Василя Стефаника, 2022 року), «Початкова освіта сьогодні: проблеми та перспективи вирішення» (м. Переяслав, 2023); *всеукраїнських*: «Професійна діяльність сучасного педагога в умовах парадигмальних змін» (м. Київ, 2020), Нові педагогічні виміри професійного розвитку майбутніх учителів: сучасні реалії та виклики» (м. Бердянськ, 2022), «Стратегії та практика організації освітнього процесу в умовах невизначеності: нові виклики та перспективи реалізації» (м. Чернігів, 2023); *звітна науково-практична конференції студентів та аспірантів*: «Освіта і наука – 2021» (Київ, 2021 року), «Освіта і наука – 2022» (м. Київ, 2022); *під час міжнародних стажувань*: Internship program for the professors of higher educational establishments entitled “Cultural for Democracy and Diversity in Teacher Education” (Norway, 2018), The Trainers Certification Course for the Master Trainer: «Implementation Democracy in Teaching School Subjects in the Frame of «New Ukraine School» Curriculum» (2019), An internship «Educational system in Finland» (2020); *на міжнародних та всеукраїнських форумах*: «Якість професійної підготовки сучасного педагога: український та європейський виміри» (м. Київ, 2020), «Модернізація педагогічної освіти у глобальному вимірі безпеки соціально-турбулентного світу» у змішаному режимі (онлайн і офлайн) (м. Київ, 2023); *на науково-методичних семінарах*: «Технології

забезпечення роботи практичного психолога з дітьми з особливими освітніми потребами» (2021).

Структура та обсяг дисертації зумовлені логікою дослідження, яке складається із анотацій українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (339 найменувань) та 23 додатків на 125 сторінках друкованого тексту. Обсяг дисертації становить 386 сторінок, основний зміст дисертації викладено на 198 сторінках. Робота містить 16 рисунків та 34 таблиць.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Виховання громадянськості особистості як моральний імператив демократичних цінностей суспільства

Сучасні реалії породжують потребу функціонування держави активної участі в її розвитку молоді, яка є активною рушійною силою в демократичному суспільстві. Умови праці та життєдіяльності в ХХІ столітті – це не тільки створення робочих місць, а й вчасні сплати податків, збереження екосистеми, покращення демографічної ситуації, покращення якості освітніх послуг, створення можливостей для всебічного розвитку особистості, прозорість системи управління, доступність освіти всім категоріям населення з використанням інноваційних технологій, можливість діяльності у всіх галузях праці шляхом комунікації, вирішення проблем суспільства.

Можна зазначити, що держава, яка тлумачиться як особлива політико-територіальна організація, що має суверенітет, спеціальний апарат управління і примусу та здатна надавати своїм приписам загальнообов'язкової сили для всього населення країни, займає ключову позицію у формуванні правового суспільства, яке є середовищем для реалізації прав та свобод індивіда. Як зазначав Платон, держава стає ідеальною лише тоді, коли кожен громадянин діє згідно зі своєю внутрішньою сутністю, відповідно до переважаючих аспектів власної душі, що підтверджує важливість формування громадянських цінностей індивіда.

Суспільство, як зазначає натуралістична концепція, це великий організм, подібний до людського (вперше такий погляд з'явився у діалогах Платона, а згодом цю ідею розвивали Арістотель, Гобс, Спіноза, Руссо, Спенсер, Альберт Еберхард Фрідріх Шеффле, Рене Вормс).

Світовий досвід становлення та розвитку громадянськості формувалася в осередках демократичної теми управління. Перші осередки демократичного співіснування та поширення ідей демократичного громадянського суспільства формуються на теренах Стародавньої Греції. Давньогрецька філософія вплинула на суспільство та підготувала вільного громадянина який володіє інтелектуальною свободою та міжкультурною комунікацією. Як зазначає С. Головка та В. Бурбеца, «спільним для давньогрецьких філософів є те, що вони пов'язували поняття рівності, справедливості, моралі зі світовою гармонією» [63, с. 71]. Популяризація вищезазначених догм знайшла своє відображення у вченнях Фалеса, Піфагора, Геракліта, Сократа, Платон, Арістотеля.

Геракліт сповідував ідею світового порядку та благозаконня. Визначивши авторитетність народу в державі, надав поштовх розвитку демократичного руху. Цікаво, що Піфагор та його послідовники критикували демократію, бо вбачали у цьому устрої шлях до анархії та безвладдя. Але разом з тим, поширювали ідеї рівності та справедливості у врегулюванні суспільних відносин. Тобто філософи вважали за безправ'я ліберальну поведінку індивідів, та вбачали ефективність взаємодії суспільства при дотриманні закономірності. Геракліт ввів поняття буття та стверджував про важливість пізнання вищої єдності світобудови, що також свідчили про аспекти становлення демократичного устрою. Серед противників демократії як форми управління яка діє тільки серед розвиненого громадянського суспільства, були проти Геракліт, Платон та Арістотель. Але вони несвідомо впроваджували в суспільний лад деякі напрями демократії. Платон для прикладу вважав, що побудова ідеальної держави полягає у прагненні до блага та справедливості громадянами, що виконують власні соціальні ролі. Арістотель вважав же прагнення до демократичного устрою суспільством як бажання задовольнити власні потреби кожного індивіда суспільства. Серед найголовніших ознак демократії він вважав рівність та свободу, стверджуючи що наявність власного майна перешкоджатиме зловживання людьми владою у власних інтересах.

Зазначимо що філософські погляди вищезазначених мислителів акцентують увагу на деякі завдання сучасної громадянської освіти, наприклад: повага до особистості людини та прагнення до свободи та рівності, необхідність дотримання правил, норм та законів, дотримання справедливості у світобудові.

Доба Середньовіччя увінчалася забутими демократичними процесами. Так, наприклад Т. Аквінський стверджував що найкращою формою правління у державі є монархія, щоб правління здійснювалось однією особою як в Царстві Божому, а демократію вважав цілком неприйнятною для суспільства. Поряд з тим, Т. Аквінський зазначав що людині необхідно бути вільною та здійснювати таку «свободу щоб співвідносилась з Богом як з метою свого життя».

Характерною ознакою епохи Відродження (XIV-XVI) стають ідеї гуманізму. Марсилій Падуанський наголошував на важливості формування норм та законів згідно з потребами народу. Громадянина розглядали як особистість, що сильна духом, має право на повагу та щастя. Гуманістичні ідеї В. да Фельте, Т. Мора, Ф. Рабле, Е. Роттердамського, М. Монтеня в європейському просторі знайшли своє відображення у школах – «Будинках радості» [147, с. 25]. Відповідно до поглядів філософів доби Відродження, при вихованні індивіда важливими були розвиток освіченості, моральних якостей, фізичне та естетичне виховання, підготовка до нормованої трудової діяльності, громадська праця, саморозвиток, дослідницький інтерес, науковий світогляд [147, с. 26].

Розвиток педагогічних ідей громадянської освіти Нового часу та Просвітництва пов'язаний з іменами Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо та Д. Локка. Праця «Велика дидактика» Я. Коменського окреслює світогляд про природовідповідність, вікову періодизацію у опануванні освіти. На думку Коменського, у процесі виховання особистості добродішність, фізичний та науковий розвиток відіграють важливу роль. Оскільки зріла особистість може приймати рішення враховуючи людяність, справедливість буття, це є пріоритетними чеснотами в процесі виховання індивіда за системою

Коменського. Досліджуючи ідею вільного виховання Ж.-Ж. Руссо, можна зазначити що педагог зробив акцент на врахуванні свободи, індивідуального підходу, гуманізму та природовідповідності при вихованні особистості. Він вважав що лише в рівності полягає один із головних принципів світобудови, оскільки безмежна влада та багатства позбавляє вибору та спричиняє зростання «зіпсованих» громадян суспільства, які нездатні сповна виконувати соціальні ролі та будувати процвітаюче суспільство. Дж. Локк наприклад висвітлював ідеї виховання дисциплінованого індивіда, який прагне розвиватися фізично, морально та розумово заради генерування нових ідей, підготовки до опанування комерційної діяльності та адаптацію до змінних умов життя та співіснування [127]. Варто зауважити, що погляди французького філософа К. Гельвеція полягають в усвідомленні рівності індивідів при народженні та можливостями набуття знань та вмінь залежно від умов та принципів виховання особистості. «Гельвецій твердив, що мета виховання має полягати в тому, щоб розкрити серце дитини для гуманності, а розум – для правди, щоб виховувати патріотів, у свідомості яких ідея особистого добра тісно пов'язана з ідеєю добра для всіх людей» [147, с. 36], що тісно корелюється із завданнями громадянського суспільства що має зрілу громадянську позицію та усвідомлює відповідальність за свою діяльність. Український мислитель Г. Сковорода також стверджував про необхідність віднаходження своєї соціальної ролі в суспільстві шляхом самопізнання та саморозвитку. Від трактування громадянських цінностей філософ, енциклопедист П. Гольбах переходить до з'ясування суті громадянського обов'язку особистості. Згідно з ідеями філософа, «саме громадянські цінності дають можливість розширити свободу особистості за рахунок усвідомлення виконаного морального обов'язку щодо своєї держави» [145]. Швейцарський педагог Й.-Г. Песталоцці наголошував на важливості сімейного виховання та віддавав перевагу розвитку мислення особистості, а не накопиченню академічних знань. Саме поліпшення життєустрою громадян залежить від розвитку у індивідів, починаючи з дошкільного віку, моральних засад та любові

до людей. Тобто найвища цінність – людське життя, що є фундаментальною цінністю для побудови демократичного суспільства. схожої теорії притримувався і німецький педагог А. Дістерверг, який вбачав головними завданнями освіти – виховання гуманних і свідомих громадян. Також про громадянський обов'язок перед народом зазначав український педагог К. Ушинський. Він виклав своє розуміння виховання особистості у низці праць, де висвітлював ідеї про розвиток мислення особистості, приділяв увагу формуванню дослідницької компетентності та лінгвістичної складової інтелектуального розвитку. Серед яскравих представників української культури та громадських діячів ХІХ століття є М. Драгоманов, який вважав що головний обов'язок педагога – виховати свідому, гуманну особистість, яка усвідомлює свою національну ідентичність. Оскільки саме національна ідентичність, активність індивіда та здатність до самостійного опрацювання матеріалу, життєвий досвід, критичність мислення стає основою для активності громадської думки особистості та формування справжнього громадянина.

Таким чином, можемо стверджувати що демократичний підхід у розвитку суспільства, а також в освіті формувалася ще задовго до ХХ століття, враховуючи різні аспекти побудови громадянського суспільства. Активного розвитку громадянських чеснот, усвідомлення місії в суспільстві, виховання культурно, морально, академічно та політично обізнаного громадянина набуває у ХХ та ХХІ століттях. Боротьба за свої права, загострення конфліктів, неузгодженість між політичними силами та устроями країн, відстоювання громадянської позиції, розширення та взаємозалежність соціальних ролей – все це фактори, які кидали виклик суспільству, потребуючи громадянина світу, вихованого за загальнолюдськими цінностями, гнучкого до змін суспільних інтересів, стійкого до конфліктних ситуацій, здатного забезпечити ефективний розвиток суспільства та досягнути суспільного блага. У. Черчилль в своїй промові «Пересохшая сточная канава радикализма» наголосив на недієвості радикалізму, так як він може носити деструктивний характер, в той же час консервативна демократія здатна досягти конструктивного рішення, оскільки

ґрунтується на принципі взаємодопомоги. Описуючи політичні процеси в межах суспільних груп, ми припускаємо, що принципи демократії вдало застосовуються при взаємодії з мікро- та макрогрупами, в тому числі й на теренах освітнього ландшафту.

Активного розвитку набула реформаторська педагогіка, базуючись на певних ідеях, як наприклад теорія вільного виховання, експериментальна педагогіка, врахування самостійності дитини та творчих нахилів, врахування демократичних принципів освіти.

Значних результатів у демократизації освіти досяг у своїй діяльності Дж. Дьюї. За Дж. Дьюї, участь у суспільній діяльності є найкращим ключем до формування зрілої особистості з правильною життєвою позицією, а заклад освіти є осередком для формування цілей та цінностей, вплив на які здійснюють різні соціальні групи. Він також вважав що «якщо особа бачить наслідки своєї праці крізь призму спільної діяльності, усвідомлює внесок кожного, виникає взаєморозуміння між учасниками і скеровує дії кожного» [90]. Доцільним вважаємо розглянути і технологію освітньої діяльності, започатковану П. Петерсоном «Іета план», створена ним у експериментальній школі та активно просувається серед європейських закладів освіти і в наш час. П. Петерсон вбачав у своєму підході низку ідей, які використовуються зараз в освітньому процесі: діалогічний підхід, повага до особистості дитини, повага до вчителя, партнерська взаємодія, використання методу проєктів на заняттях, чітко визначені обов'язки учнів, надання свободи вибору, поєднання свободи та відповідальності. В сучасному освітньому середовищі під час реалізації демократичного підходу до освітнього процесу, варто звертати увагу на необхідність гармонійного поєднання свободи та відповідальності. Як зазначає Л. Машкіна, «у «Іета-план-школі реалізуються завдання всебічного розвитку та співпраці дитини з соціумом» [169, с. 96], що в свою чергу сприяє розвитку громадянської свідомості особистості, розвитку емпатії особистості та впливає на розвиток людства в цілому. Як зазначає У. Кецик, значний внесок в становлення громадянської компетентності зробив

педагог Г. Кершенштейнер, оскільки «його концепція громадянського виховання, метою якого є підготовка свідомих громадян держави, була максимально наближена до виховних засад, які українські діячі освіти вважали найдоцільнішими для відродження нації» [116, с. 7].

Формування громадянина на теренах України відбувалось під систематичним впливом освіти, де реалізація освітніх систем українських педагогів була спрямована на деякі напрями громадянської освіти. Одним із таких напрямів являвся усвідомлення особистістю себе як представника певного етносу, нації для подальшого аналізу відмінностей культури народів, формування поваги до інших націй, розвитку умінь співіснування серед глобального суспільства. Ідея національної школи українського педагога, державного та громадського діяча С. Русової полягала у розвитку національної ідентичності, поваги до кожного народу, дотримання рівноправ'я, врахуванні індивідуальних особливостей у вихованні особистості. Гуманістичне виховання також реалізовував В. Сухомлинський, який наголошував на всебічному розвитку особистості. Одним із педагогічних рукописів, в якому зазначено про загальнолюдські чесноти та виховання у дітей доброти, людяності та гідності являється «Хрестоматія моральних цінностей людства». У своїй діяльності та рукописних матеріалах, педагог подає виховання соціально активного громадянина, та який володіє високим рівнем комунікативної компетентності під час взаємин в колективі не тільки як індивіда, що усвідомлює свою соціальну роль та значущість, а й особистість яка реалізує свою діяльність враховуючи власні інтереси та ціннісні орієнтації. Тобто В. Сухомлинський ще в своїй праці «Серце віддаю дітям» наголошував про індивідуальний підхід до виховання дитини, надання свободи думки та розвиток мислення з подальшим аргументуванням своїх думок, що є актуальним і сьогодні, корелюючись з вмінням аналізувати інформацію та критично мислити. Формування власної точки зору на основі переконань на думку вченого можливе через інтелектуальний розвиток, трудове виховання та ефективні взаємовідносини, що є і необхідними аспектами для розвитку всебічнорозвиненої особистості.

Після історико-педагогічного аналізу розвитку громадянських чеснот, демократичних процесів у суспільстві, громадянської освіти, демократичного стилю у педагогіці, а також становлення громадянина та розвиток громадянської компетентності особистості, розглянемо умови формування громадянської компетентності у сучасному світі та розвиток громадянської компетентності через певні напрями. Зазначимо, що період незалежності України та її євроінтеграція удосконалили демократичні процеси держави в різних галузях. Ми припускаємо що демократичний стиль управління як на рівні держави, так і на рівні громад або мікрогруп є найбільш ефективним способом організації суспільства та сприяє розвитку громадянської культури. Такої ж думки притримується і М. Конончук, який зазначає що «демократія як форма встановлення відносин між політичними суб'єктами за відповідної форми організації державного правління є умова і наслідок існування політичної культури в формі громадянської культури» [135, с. 4].

Так, дотримання демократичного стилю поведінки забезпечує подолання інституційної досконалості, що проявляється у виключенні з демократичних процесів громадян на основі привілейованого становища окремих осіб, неможливість доступу до важливої інформації, дискримінації до окремих груп населення, перешкоджання міжкультурної комунікації, відсутності повідомлення громадянами проблеми до відповідальних осіб.

З юридичної точки зору, заборони та обов'язки встановлені та прописані в Конституції України, Адміністративному, Кримінальному, Цивільному та Податковому кодексах таким чином, щоб вираження прав окремого громадянина не перешкоджало життєдіяльності інших груп населення певного населеного пункту або групи осіб, нації тощо, та ні в якому разі не обмежувало права людини з врахуванням загальнолюдських цінностей. Держава шляхом правового регулювання застосовує ці кодекси для мирного співіснування суспільства. Не можна не зважати на те, що для мирного співіснування суспільства важливим є високий рівень демократичних цінностей особистості та культури демократії, становлення яких «передбачає набуття всіма членами

суспільства відповідних знань, звички діяти і думати по-демократичному, що в свою чергу вимагає глибокого розуміння суті демократії, прав та можливостей, які вона забезпечує, а також обов'язків, які вона накладає на кожного громадянина» [141, с. 3].

Слід також відзначити, що саме сучасне покоління дітей та молоді цифрової епохи вже сьогодні долучається до суспільно важливих процесів, пов'язані з різними напрямками: екологічна культура, миробудування, толерантна комунікація, розвиток цифрових технологій, волонтерство, інклюзивність, доброчесність та відповідальність в процесі будь-якої діяльності тощо, оскільки як зазначає О. Скрутинська вони «швидше навчаються, ефективніше використовують технології, швидше освоюють нові навички» [250, с. 149].

Вже через десятиліття це покоління активно реалізуватиме державну політику, становитиме значний відсоток працездатного населення, активно позиціонуватиме себе в політичному житті суспільства. На думку В. Дунець, «в сучасному інформаційному суспільстві специфічний потенціал політичної соціалізації складають зростаючі можливості перебування молоді закордоном з метою навчання, стажування в органах державної влади, вивчення іноземних мов, обміну громадсько-політичним досвідом і подібне» [89, с. 5].

Також слід враховувати, що підготовка до демократичного співжиття в суспільстві розпочинається з молодшого шкільного віку, трансформуючись в елементи громадянської освіти, яка знаходить своє місце в змісті освітніх компонентів навчальних програм закладів середньої освіти. Як зазначає О. Стребна, «громадянське виховання зорієнтоване на формування в дитини потреби до пізнання світу та людини в ньому як соціальної та біологічної сутності, засвоєнню духовних цінностей у різноманітних сферах, вихованню патріотизму, поваги до Української держави, її символіки, свідомого бажання зробити свій внесок у становлення України як демократичної потужної держави» [248, с. 3]. Аналогічний досвід врахування громадянської освіти має освітня діяльність закладів вищої освіти. Саме в освітньому середовищі

особистість пізнає свою ідентичність, формує «Я-образ», здійснює спроби рівної участі, вивчає моделі співіснування, засвоює основні правила демократії.

Соціалізація особистості в демократичному суспільстві відбувається з врахуванням ціннісно-змістового аспекту, який набуває все більшого значення при розвитку освітньої сфери. Одним із завдань на теренах освітнього ландшафту постає формування в молодого покоління громадянських якостей, які сприятимуть виконанню соціальних ролей, завдань в процесі діяльності та дотримання обов'язків задля забезпечення рішень в процесі міжособистісних, міжгрупових та міжкультурних взаємин, а також самореалізації на різних етапах життєвого шляху.

Серед багатокультурного середовища важливим є сформувані цінності, які б об'єднували культури для уникнення конфліктів та вмінням сприйняти ситуацію та поведінку належним чином. У праці «Компетенції для культури демократії» розмежовують три цінності, якими має керуватися суспільство задля розвитку культури демократії. Ними є «поцінювання людської гідності та прав людини, поцінювання культурної багатоманітності, поцінювання демократії, справедливості, рівності та верховенства права» [287, с. 11]. Остання надає уявлення про існування демократичного суспільства з врахуванням громадянської свідомості.

Представники організації економічного співробітництва та розвитку в Концепції «Майбутнє освіти та вміння 2030» також представили розроблений своєрідний «компас-2030», що включає знання, навички, ставлення та цінності, що ще раз підкреслює орієнтацію на ціннісно-змістовий вимір освітньої парадигми.

У сучасній педагогічній науці проблему формування громадянської культури, якостей громадянина та виховання громадянина досліджують В. Андрущенко, І. Бех, І. Жадан, І. Зязюн, П. Кендзьор, В. Кремень, О. Пометун, Т. Смагіна, О. Сухомлинська.

Психолого-педагогічні основи формування громадянської компетентності висвітлили в наукових доробках О. Алексєєва, Ю. Завалевський, О. Овчарук, О. Шестопалюк.

Молодь – та частина суспільства, яка динамічно розвивається, є суспільно активною та має креативне мислення. Тому одним із завдань держави виступає спрямувати енергію, творчий потенціал та досвід молоді у розвиток суспільних процесів, заохочувати активну участь в громадському житті.

Під громадянськістю розуміємо якість особистості, що набуває розвитку при таких чинниках, як демократія управління, економічне процвітання, демократична система освіти, автономне критичне мислення, діяльність на благо суспільства. Розглядаючи питання становлення громадянськості на теренах України, звернемось до думки У. Кецик, що «виховання громадянськості як головної складової менталітету українців бере свій початок від часів Київської Русі (“Повчання дітям” Володимира Мономаха), а найвищого піднесення ідея громадянського виховання зазнала у період Запорізької Січі та гетьманської влади» [116, с. 6].

Наукові розвідки О. Алексєєвої стосуються порівняльного аналізу щодо розгляду громадянськості французькими педагогами, як «ядра національного патріотизму, засобу виховання законослухняного громадянина своєї держави, а разом з тим і компетентного, повноправного громадянина Європи» [4, с. 3]. Поряд з цим, громадянськість в Канаді трактується як «активність громадян, спрямована на удосконалення суспільства шляхом економічної діяльності, соціального обслуговування, волонтерської роботи; відданість й лояльність до демократичного суспільства та держави; конструктивна критика умов політичного і громадського життя з метою його поліпшення» [41, с. 7].

Громадянськість спонукає думати про свої вміння та навички та шукати способи їх застосування задля саморозвитку і вирішення окремих проблем спільнот. Освіта являється ключовим інструментом для становлення особистості як громадянина світу. Як зазначає Н. Чернуха громадянськість – це різновид базової соціальної установки, сутність якої полягає в готовності

особистості свідомо приймати й відповідально, добровільно (а не з примусу) виконувати закони й вимоги своєї держави, тобто в ідентифікації особистості з державою в цілому [272, с. 22].

Подібної точки зору притримується і Ю. Завалевський, що вбачає громадянськість «як зовнішню і внутрішню сторони структури особистості, які не просто взаємопов'язані, а є продовженням одна одної, оскільки внутрішня суть громадянськості особистості спонукає до прояву громадянських якостей у зовнішній формі: вчинках, діяльності, взаємовідносинах, а зовнішня форма прояву посилює внутрішню сутність громадянськості, актуалізує прояв громадянської позиції чи закріплює її» [100, с. 12].

Якщо опиратись на інтегрування громадянськості в освітній процес, необхідно зазначити, що «викладання таких суттєвих компонентів громадянськості як права людини, конституція, вибори, народне волевиявлення спроможне формувати світогляд свободних, відповідальних, вимогливих, самокритичних особистостей» [141, с. 12].

Для нашого дослідження важливим є розкриття сутності громадянськості, яку часто ототожнюють з патріотизмом. Елементами ототожнення слугують перші етапи громадянськості – усвідомлення індивідом культурної спадщини суспільства, визначаючи свою етнічну приналежність та ідентичність, приналежність до певної культури та суспільства. Самоусвідомлення свого «Я-образу», особистої ролі в суспільстві допоможе розвинути громадянську компетентність.

Дослідники вказують на виміри цінностей громадянства: «ставлення до участі, соціальна справедливість, когнітивний (знання та навички для демократії)» [285, с. 8].

Спираючись на думку О. Лукашевич, «громадянськість є багатоаспектним поняттям, що розглядалося в міждисциплінарному дискурсі як моральний імператив демократичних цінностей (філософський аспект), соціальний регулятор стосунків між громадянами, державою й громадянським суспільством (культурологічний аспект), здатність і готовність діяти на благо

суспільства і держави (політологічний аспект), інтегральна соціально-психологічна якість (соціально-психологічний аспект)» [150, с. 221].

Одним із форм діалогічної взаємодії норвезька дослідниця Г. Хансен Хелског вбачає філософський діалог, який сприяє розумінню першопричин ситуації, явища, сформованих якостей особистості; ґрунтується на етичній, тоерантній взаємодії спільноти; передбачає створення середовища для висловлення різних точок зору, пошуку різноманітних шляхів вирішення ситуації [299].

Окремої уваги заслуговує проведене дослідження Європейським Центром ім. Вергеланда в українських закладах середньої освіти, що свідчило про різне бачення розвитку демократичних засад, процедур школи у адміністрації, вчителів, представників батьківського комітету, представників учнівського самоврядування станом на 2016 рік та «продемонструвало необхідність змін у школі, які б сприяли подальшому розвитку критичного мислення, відповідальної участі, поваги й до інших поглядів та думок, мирного вирішення конфліктних ситуацій – і загалом сприяли б формуванню демократичних громадянських компетентностей» [77, с. 9].

Запроваджуючи культуру демократії та демократичні процеси в освітній процес, ми стикнулись з певним критицизмом та сприйняттям демократії, як вседозволеності. Натомість застосування демократичних практик ведуть за собою спосіб досягнення колегіального рішення на основі співпраці та взаємоповаги в освітньому просторі, обмежені правовими та моральними нормами, правилами, узгодженими самими учасниками діяльності в процесі ухвалення рішень за допомогою голосування. Тому дане явище не може розглядатися, як вседозволеність, оскільки містить ряд обмежень та чітких процедур. Наявність внутрішніх установок та налаштованість на співпрацю є своєрідним ключем для формування громадянських цінностей.

Доцільним вважаємо проаналізувати деякі статті Конституції України, оскільки демократичні засади зазначені в документі є окресленням громадянського права суспільства України. Відповідно до статті 3 «Людина, її

життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [136].

В Україні, як і всьому світі в цілому найвищою цінністю людства є людина, як особистість. Без людського ресурсу було б неможливим існування суспільного ладу, і, тим більше держави. Тобто народ безпосередньо чи опосередковано контролює діяльність держави, як визначено в статті 5 «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Своєрідний контроль та невдоволеність політичним устроєм, українці могли спостерігати під час Революції гідності, а посягання на обмеження прав та свобод людини під час прийняття не оприлюднених та недопрацьованих законів, які приймалися тодішньою владою у ніч на 16 січня 2014 року [136].

Для врахування громадської думки важливо, щоб інформація від громадськості була передана у відповідні органи. Про це також наголошує стаття 40 « Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк» [136] Це зазначає і Міжнародна організація ЮНЕСКО: згідно з принципами, які висуває організація щодо медіаграмотності (Laws of Media and Information Literacy), наголошуючи на тому, що кожен громадянин має право на доступ до інформації.

Тому стаття 50 тлумачить про право доступу до інформації в певних сферах життєдіяльності суспільства таким чином: «Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація

ніким не може бути засекречена» [136]. Також стаття 57 «закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом; закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [136] наголошує на обов'язковості ознайомлення населення з нормативно-правовою базою країни для подальшої взаємодії населення на основі законодавчих норм.

Молодь України дедалі частіше стикається з політичними, соціальними, економічними, екологічними, технологічними проблемами, які потребують швидких та ефективних рішень. Народ, ставши учасником подій в глобальному світі, потребує комунікації або підтримки з боку урядових організацій. Демократична система управління в країні зумовила перехід до діджиталізації багатьох державних процесів. Функціональні зміни в суспільстві та щоденні соціальні, військові, економічні та інші виклики потребують участі свідомих та орієнтованих на соціальну справедливість громадян. Тому модель співіснування суспільства зазнала певних перетворень в державі та вплинула на життєдіяльність інших країн. Лише запровадивши електронні додатки для можливості комунікації з владою, отримання необхідних документів та здійснення банківських операцій, органи влади надали можливість громадянам швидко вирішувати бюрократичні процедури та брати участь в суспільному житті. Децентралізація, надання місцевим органам влади більше свободи в прийнятті рішень, реалізація реформ в багатьох сферах сприяли ідентифікацію особистості як громадянина, який здатний впливати на локальному та глобальному рівнях на життєдіяльність суспільства. Саме в поступовому процесі реалізації реформ та надання можливостей для реалізації ідей індивіда, громади сприяло зростанню нового покоління людей, які довіряють іншим учасникам цих процесів у співпраці, мають чітку громадянську позицію та здійснюють волевиявлення різними способами.

Постає нагальна потреба виокремити сфери реалізації громадянських якостей особистості задля розвитку громадянської компетентності. Реалізація сформованих громадянських якостей особистості відбувається насамперед на теренах освітнього ландшафту, оскільки учні та студенти соціалізуються у власному колективі, визначають сфери відповідальності в колективі, виконують проекти що передбачають громадське залучення та направлені на розвиток життєдіяльності людства, можуть виконувати обов'язки на посадах органів шкільного або студентського самоврядування. Інша сфера реалізації громадянських якостей особистості – це професійна діяльність, де незалежно від галузі особистість приймає індивідуальні та колективні рішення враховуючи запити суспільства та передбачаючи наслідки своїх дій і результати що спрямовані на досягнення суспільного блага. Політична арена – це одна з професійних сфер, де особистість відстоює власну громадянську позицію, враховує загальнолюдські та демократичні цінності, приймає рішення які глобально впливатимуть на життєдіяльність суспільства, тож зобов'язана володіти високим рівнем громадянської відповідальності. Реалізація суспільних потреб у складі громадських організацій включає в себе спектр громадянських завдань для особистості що вимагають від громадянина аналізу та критичної оцінки ситуацій, креативності та результативності в процесі їх вирішення. Важливою для нас являється освітня галузь, оскільки тематика дисертаційного дослідження спрямована на особливості формування громадянської компетентності особистості майбутнього вчителя початкової школи, який здійснюючи як виховну так і освітню функцію через методи, прийоми та змістове наповнення завдань реалізує громадянську освіту та сприяє формуванню громадянської компетентності молодшого школяра.

На думку Т. Смагіної «спрямованість системи освіти на переважне засвоєння системи знань, яка була традиційною й виправданою ще декілька десятиліть тому, вже не відповідає сучасному соціальному замовленню, яке вимагає виховання самостійних, ініціативних і відповідальних членів суспільства, здатних ефективно взаємодіяти у розв'язанні соціальних,

виробничих і економічних задач» [245, с. 3]. Наразі освітня політика передбачає формування активного громадянина своєї держави, здатного реалізувати свої права та свободи, взяти відповідальність за власні дії та за дії, передбачені професійним напрямом.

Науковці J. Westheimer та J. Kahne виділяють три типи хорошого громадянина: «перший тип – особисто відповідальний громадянин (*personally responsible citizen*), який діє відповідно до чинного законодавства, сплачує податки, іноді волонтерить тощо ; другий тип – громадянин, який бере участь у громадському житті на рівні місцевої громади та країни (*participatory citizen*); є активним учасником або організатором та промоутером громадських потреб програм з охорони навколишнього середовища, знає про процеси діяльності уряду та стратегії для реалізації колективних завдань і досягнення колективних цілей; третій тип – громадянин, орієнтований на соціальну справедливість (*social justice-oriented citizen*): критично аналізує та оцінює проблеми для виявлення першопричин їх виникнення, спрямований на досягнення суспільного блага та знає як здійснити структурні зміни, використовуючи механізми впливу на урядові рішення та створюючи платформи для активного громадського руху» [308, с. 242].

Саме здатності третього типу громадянина (*social justice-oriented citizen*) корелюються з якостями громадянина з високим рівнем сформованої громадянської компетентності особистості.

Рівень формування громадянської компетентності визначає її здатність реалізувати громадянські якості, проявити громадянську позицію, критично аналізувати ситуацію та змодельовати стратегію її вирішення, ефективно співпрацювати та усвідомлювати власну відповідальність в процесі громадської діяльності транслюючи інтереси громадськості. Рівень розвитку громадянської компетентності залежатиме від усвідомлення особистістю громадянських цінностей та наявності громадянських якостей, оскільки часто можна зіткнутися з проблемою інтерпретації громадянської поведінки. Насамперед, людина відчуває себе громадянином, коли реалізує свої права та свободи, але

часто губиться у прояві комунікативних навичок в процесі вияву прав та свобод, не усвідомлює власну відповідальність за колективну діяльність, прогнозує надмірні результати діяльності та хибні очікування. Крім того, необхідно володіти дизайном мислення щоб розробити модель реалізації власної ідеї, врахувати всі засоби досягнення мети та підходи задля досягнення кінцевих результатів.

На формування громадянської компетентності особистості впливає соціум, зокрема стиль життєдіяльності у родині, міжособистісні взаємозв'язки у колективі класу, студентської групи, колективу на роботі, взаємини в групах за інтересами, засоби масової інформації, реалізація громадянських прав та свобод, залучення до суспільних справ як активного діяча, реалізація особистого потенціалу для досягнення суспільного блага у співпраці з іншими учасниками громадських об'єднань. Самоідентифікація особистістю як громадянина часто уособлює ідеї наслідування традиціям та звичаям народу, не передбачаючи при цьому різносторонність громадянської ідентифікації (етнічну приналежність, віросповідання, мультикультурні особливості, мовні аспекти тощо).

Проаналізуємо окремі аспекти впровадження громадянської освіти в освітні системи інших країн. Формуванню громадянських якостей приділяється велика увага ще в процесі виховання в дошкільному навчальному закладі. На прикладі скандинавських країн, надання свободи вибору для дитини є звичним прийомом виховання особистості. Наприклад, у фінських дитячих садочках обладнання передбачене не лише для ігор, а й для організації власного побуту. Для дітей обладнана кухня та приміщення, де діти можуть взяти предмети побуту та під наглядом вихователя приготувати салат або скористатись сокирою для різьблення деревини. Також для дітей розподілені обов'язки за вибором дитини щоб допомогти вихователю накрити на стіл, прибрати після занять, організувати простір для ігор або одягти молодших вихованців. Також у обідньому меню є кілька страв, серед яких діти можуть вибрати страву яка їм до вподоби. Для кожного вихованця садочку створений індивідуальний план

розвитку, де прописані заняття які відвідує дитина на основі заповненої раніше анкети щодо її інтересів. На період відпочинку дитина теж може обрати сон або читання чи ігри в окремій залі. Тобто формування світогляду відбувається з врахуванням загальнолюдських цінностей, свободи вибору і досягнення суспільного блага.

Заклади освіти це ті соціальні інститути, де реалізація суспільних цілей є одним із напрямків соціалізації особистості. Щодо закладів середньої освіти, цікавою є думка О. Алексєєвої яка стверджує що у французькій системі освіти «особлива увага приділяється вихованню власної гідності учнів та їх здатності поважати інших людей, а також прищепленню молоді почуття суспільного обов'язку й відповідальності, а протягом усього шкільного навчання учні отримують базисні уявлення про сутність демократичних засад співжиття у французькій державі і в Європі загалом» [4, с. 7].

Водночас, в американських закладах освіти поширюється «тенденція орієнтації школи на соціальне виховання молоді в парадигмі корисності демократичній державі» [36, с. 185], де в процесі навчання знається тренд на волонтерство, що демонструє розвиток громадянської свідомості суспільства Америки.

Задля розвитку громадських осередків в Англії серед молоді реалізується низка завдань в межах проєктів, які спрямовані на розвиток позитивних змін у суспільстві. Як зазначають учасники проєкту «Young Citizens» «громадянська освіта передбачає розвиток знань, навичок і впевненості, які дозволять людям приймати власні рішення та брати на себе відповідальність за своє життя та громади» [338].

Тож, «щоб бути демократичним, не обов'язково надавати свободу повністю, це може бути креативний простір зі своїми правилами і кордонами. Шлях від сприйняття до розуміння демократії проявляється в маленьких діях: ми можемо проявити толерантність при спілкуванні, навести аргументи свого вибору, створити позитивний мікроклімат для обґрунтування вибору іншої людини. Для цього, як зазначають науковці, необхідно вчити особистість бути

відкритими, поважаючи національність, релігію, традиції та думки кожного, хто входить в наше коло спілкування. Навчившись співпраці на основі демократичних цінностей, педагог зможе ефективніше вирішувати педагогічні цілі та завдання, що постають перед ним у сучасному освітньому процесі» [165, с. 76].

У зміст громадянської освіти необхідно включати соціальний інтерес як один із чинників громадянської участі. В процесі реалізації соціального інтересу під час громадянської діяльності, як правило зростатиме рівень громадянської відповідальності. «Освітня система наділяє учнів такими компетентностями, можливостями та необхідними навичками для того, щоб вони стали активними учасниками демократичних процесів, міжкультурного діалогу та життя суспільства загалом. Вона також надає їм змогу діяти як незалежним соціальним агентам, що здатні ставити цілі в житті та досягати їх.» [288, с. 16]. Як зауважує Д. Ваддінгтон аналізуючи працю Дж. Дьюї «Демократія і освіта» «розвиток покликання, який Дж. Дьюї визначив як «будь-яку форму безперервної діяльності, яка надає послуги іншим та використовує особисті повноваження для досягнення результатів», було критично важливим для процвітання людини як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях» [337, с. 6]. Тому варто врахувати що покликання реалізації педагогічних ідей в освітній простір вчителем передбачає проявлення в тій чи іншій формі громадянської свідомості, демонстрування громадянської позиції, громадянська участь в житті школи та громади задля розвитку громадянської компетентності у дітей з молодшого шкільного віку.

Ми прогнозуємо, що система духовно-ціннісних орієнтацій особистості майбутнього вчителя початкової школи в руслі громадянської освіти формується шляхом: «вдосконалення освітньої свідомості, позбавленої від соціальних, політичних та релігійних стереотипів та орієнтуючій на фактах суспільного життя і методах пізнання дійсності; виховання морально-вольових якостей та формування твердості характеру, допитливості, цілеспрямованості та наполегливості під впливом ідейного спрямування; здатності аналізувати та

синтезувати реалії освітнього та суспільного життя, передбачати стратегії розвитку за наявних умов та створенні нових і розвитку доцільних шляхів вирішення окреслених проблем громадськості; наукового світогляду, що сприяє розвитку організуючої домінанти у виході економіки держави на новий рівень, шляхом подолання нав'язаних стереотипів та розвитку дипломатичних відносин між галузями державної політики та міжнародних зв'язків для налагодження комунікацій» [163, с. 114].

Відповідно до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні «основними стратегічними напрямками громадянської освіти є: правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні права та обов'язки; посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості для впливу на процес прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні (реалізація права на участь)». [138]

Розвиток демократичної освіти України є можливим за рахунок ефективної роботи педагогів з високим рівнем громадянської свідомості, що підкреслює важливість оновлення змісту фахової підготовки майбутніх педагогів, підбору педагогічних технологій, відбір методів та форм навчання, розвиток трансверсальних компетентностей майбутніх вчителів початкової школи. Саме від високого рівня кваліфікації майбутнього вчителя початкової освіти, від розуміння і готовності до імплементації демократичних методів та диференційованого матеріалу в освітній процес закладу середньої освіти залежить розвиток громадянської освіти в початковій школі.

Як зазначає норвезька дослідниця Г. Хансен Хелског «створення демократичного освітнього простору стає можливим, коли вчитель сприяє діалогічним зустрічам здобувачів з матеріалом предметів» [294]. У цьому контексті після аналізу стратегій та місій закладів вищої освіти доречно зауважити, що дійсно «основна мета кожного вищого педагогічного навчального закладу – не тільки виховати професійного спеціаліста й сформувати свідомого громадянина, патріота, тобто особистість із притаманними їй якостями й рисами характеру, світоглядом і способом

мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток громадянського суспільства в Україні, який зможе в процесі своєї професійної діяльності передати свої знання молодшому поколінню» [155, с. 178].

Провідною ідеєю демократизації освітнього процесу та впровадження громадянської освіти є заохочення дітей та молоді до їх становлення як активних громадян суспільства, які своїми діями зможуть впливати на життєдіяльність великих громадських осередків через не тільки навчання правам та обов'язкам людини, а й через створення можливостей реалізації своїх ідей у суспільній діяльності. Проблема реформування освіти та оновлення дисциплін психолого-педагогічного циклу з урахуванням розвитку демократичної освіти, спрямуванням на розвиток громадянської свідомості та культури серед суспільства набуває широкого значення, враховуючи умови, культурну спадщину, необхідність адаптації в сучасному світі та в цифровому середовищі.

1.2. Структура громадянської компетентності особистості

Розглянемо поняття громадянської компетентності на основі структури, як філософської категорії – «способу закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність» [263, с. 611].

Тема формування громадянської компетентності пронизує зміст низки державних документів освітнього ландшафту, а тематиці розвитку громадянської компетентності в суспільстві присвячено реалізацію низки міжнародних дослідницьких проектів, а саме: проект «Демократизація, права людини і розвиток громадянського суспільства в Україні» (2013-2016), Швейцарсько-Український проект «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (2015-2018), програма підтримки освітніх реформ в Україні

«Демократична школа» (2017-2021), , проект «Громадянське суспільство задля розвитку демократії та прав людини в Україні» (2017-2022), Норвезько-Українсько-Палестинський проект «Розвиток культури демократії в освіті в Норвегії, Україні та Палестині» (2018-2021).

Доцільним вважаємо проаналізувати деякі статті Конституції України, оскільки демократичні засади зазначені в документі є окресленням громадянського права суспільства України. Відповідно до статті 3 «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [138].

Оскільки ГК – це здатність до виявлення громадянської культури на основі ціннісних орієнтацій, її основне завдання полягає у здійсненні громадянських вчинків в суспільстві.

На підставі вищевикладеного можемо стверджувати що ГК містить такі психологічні складники, як вияв громадянської відповідальності та соціального інтересу при конструктивній взаємодії, спрямованого на забезпечення суспільного блага, а чинниками ГК слугуватимуть політична та економічна ситуації, громадянське суспільство та рівень громадянської культури у ньому.

Узагальнення зазначених положень дозволяє стверджувати, що ГК особистості – здатність та готовність особистості до реалізації динамічної комбінації знань, умінь і навичок, яка виникає в результаті громадянської освіти, включає морально-етичні цінності, духовний розвиток особистості, високі соціальні навички, професіоналізм та активне провадження суспільної діяльності, дозволяє реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства, покращення умов життєдіяльності, створення безпечного та гармонійного середовища для життя та праці народу.

Це дозволяє нам інтерпретувати ГК як сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, що зумовлюють здатність та готовність до

громадської участі в суспільних процесах. Вважаємо слушною думку Т. Колган про визначення ГК як «здатності, спроможності особистості бути громадянином незалежної держави; активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки, бути готовим до компетентної участі в громадському житті» [128, с. 12]. Наголошуємо, що діяльність кожного індивіда повинна бути в межах, окресленими законом та іншими нормативно-правовими документами, як і українськими, так і міжнародними, що ще раз доводить ефективність демократичного стилю поведінки в суспільстві, заснованого на громадянських цінностях. Методологічними засадами щодо формування громадянської компетентності являється необхідність дотримання загальнолюдських цінностей, міжнародного права та ефективного розвитку громадянського суспільства.

Досліджують громадянську компетентність також у своїх наукових працях: О. Овчарук, О. Пометун, Н. Лазуріна, Т. Колган, Г. Падалка.

У свою чергу, у процесі дослідження визначено, що в науковій літературі поняття ГК трактується вченими неоднозначно: як сукупність громадянських проявів (О. Шестопалюк, О. Майданик) [278; 155]; як якісний рівень культури особистості, на основі толерантної взаємодії з мотивами не лише оцінювати навколишні дії та явища, але й сприяти удосконаленню процесів соціального розвитку (О. Кучер) [145]; як здатність особи самостійно діяти в ситуації невизначеності під час вирішення актуальних для неї проблем громадянського життя (О. Пометун, Т. Смагіна) [218; 219; 245], як результат громадянської зрілості (Н. Лазуріна) [146].

О. Пометун виокремлює такі компоненти громадянської компетентності як «знаннєвий (знання, уявлення), діяльнісний (уміння й навички), ціннісний або мотиваційно-ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання тощо), процесуальний, технологічно-процесуальний або особистісно-творчий (сфера самореалізації)» [219, с. 66-67].

Т. Смагіна розглядає структуру громадянської компетентності як поєднання «когнітивного (знання), ціннісного (розуміння, осмислення,

ставлення, здатність тощо) та діяльнісно-процесуального (уміння, навички) компонентів» [245].

Розглянемо також концепцію поглядів О. Кучер щодо структури громадянської компетентності: «когнітивний компонент (громадянські знання, як стійкі коректні уявлення, розуміння загальних категорії, понять та процедур), діяльнісний компонент (громадянські вміння та навички, як здатність до громадянських процедур), аксіологічний компонент (громадянські цінності та якості), рефлексивний компонент (оцінювання ефективності отриманого результату, самооцінювання, прогнозування (визначення мети) та самовдосконалення громадянських знань, вмінь та навичок, цінностей та якостей)» [145]. Та зважаючи на те, що дослідження здійснювалось з певною віковою категорією – старшокласниками, вважаємо перелік складових кожного компоненту розкритим не повністю. Наприклад, до когнітивного компоненту доцільно віднести обізнаність про способи взаємозв'язків в суспільстві та усвідомлення громадянської ролі. Аксіологічний компонент варто доповнити усвідомленням ціннісних орієнтацій. Щодо діялісного компоненту, уміння прогнозувати наслідки своїх дій та здатність брати на себе відповідальність свідчитимуть про громадянську зрілість як результат сформованої громадянської компетентності. Рефлексивний компонент ми воліємо не відокремлювати, інтегрувавши його складові у діялісний. Оскільки майбутній педагог повинен не тільки усвідомлювати наслідки своїх дій, а й критично оцінювати та коригувати в процесі свою діяльність заради досягнення спільного блага.

У дослідженні Н. Лазуріної виділено наступні компоненти структури громадянської компетентності: пізнавальні або когнітивні (громадянські уявлення, громадянські знання в найважливіших сферах життєдіяльності людини (політичній, правовій, економічній, соціальній, культурній), громадянські переконання), діялісні або процедуральні (громадянські здібності, громадянські уміння і навички) та морально-вольові або ціннісні (воля і система цінностей) [146].

Дослідниця Г. Падалка виокремлює компоненти структури громадянської компетентності, орієнтуючись на теорію Г. Мюнклера, так як когнітивний рівень (ступінь розуміння громадянами інституційної системи, політико-соціальних проблем суспільства та зумовлює відповідні реакції на зміни суспільного життя), процедурний рівень компетентності (наявність знань у громадян, які необхідні для потенційної участі у політичному процесі, здатність до взаємодії з органами державної влади, політичними партіями у виборчому процесі), габітуальний рівень (наявність внутрішніх установок, які реалізує громадянин на основі знання про політичну систему, в результаті якого відбивається внутрішнє усвідомлення «суспільного блага», яке практично реалізується у політичному полі) [201].

О. Власенко виділяє чотирикомпонентну структуру громадянської особистості: «когнітивний (знання, уявлення щодо себе, своєї громадянської ролі, знання про права та обов'язки людини, механізми захисту, міжнародного життя та політичних процесів в Україні; геополітичної ситуації та місця та ролі України в сучасному світі, історію і поточну політику, полікультурне розмаїття та спадщину, громадянські інститути, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із громадянським суспільством, способів впливу під час ухвалення рішень та захисту власних інтересів), ціннісний компоненти (усвідомлення й визнання таких цінностей як патріотизм; відданість ідеалам демократичної України; цінність особистості, гідності людини; гуманність; толерантність, демократичні принципи життя, рівність, стійкість, світ і ненасильство, соціальна справедливість і рівність, непримиренність і протидія порушенням суспільної моралі; повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави), особиста ідентичність, національна ідентичність.)» [53, с. 97]. Продовжуючи думку автора, звертаємо увагу на мотиваційні чинники, яка зазначає, що «мотиваційний компонент включає «усвідомлення відповідальності за долю країни; прояв інтересу до аналізу взаємозв'язків, механізмів діяльності громадянського суспільства,

моральна стійкість, наявність значущих позитивних ідеалів, вияв ініціативи, бажання, прагнення особистості досягати поставлених цілей, планувати їх реалізацію, наявність соціального інтелекту, здатності до самопрезентації, атракції, емпатії, мовної та мовленнєвої культури).» [53, с. 97]. Також, враховуючи що діяльність є ключовим аспектом задля реалізації освітнього процесу «через» демократію, автор виділяє «операційно-діяльнісний компонент, який включає: готовність і здатність орієнтуватись у зовнішній та внутрішній політиці держави, захищати інтереси держави, поєднувати та взаємоузгоджувати суспільні, колективні та індивідуальні інтереси, готовність до захисту своїх прав як громадянина, захисту довкілля, інтересів споживача, активна компетентна участь в суспільному житті, спроможність приймати рішення та аргументувати їх, вирішувати рольові конфлікти, контролювати свою діяльність, оволодіння уміння та навичками креативності, спілкування, дискусії, активного слухання, оцінки ризику, співпраці, самостійно формувати вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність» [53, с. 97].

У дослідженні О. Борець інтерпретуються психологічні особливості громадянської компетентності особистості, тому структуру розглянуто через призму «суспільно-психологічних механізмів особистості (соціальну перцепцію, рефлексію, мораль, право, поведінкові диспозиції». Тож «соціально-психологічним компонентом суспільно-пізнавальної компетенції виступає соціальне сприйняття суб'єктів суспільної активності, яке функціонально проявляється через процеси соціальної перцепції, рефлексії та здорового глузду, соціально-психологічним компонентом нормативно-регулятивної компетенції громадянської компетентності визначено управління (узгодженість) суспільно спрямованої громадянської взаємодії, структурне наповнення поведінково-діяльнісної компетенції громадянської компетентності забезпечує компонент особистісної активності» [35, с. 86-87].

Слід зазначити, що дослідження основних структурних компонентів у змісті громадянської компетентності М. Михайліченко слугувало опорою для

наших попередніх наукових розвідок. Так, науковець виокремлював «когнітивний (знання і норми, що становлять зміст громадянськості та визначають готовність до громадянського виховання, освіти й самоосвіти у професійній діяльності); операційно-процесуальний (професійні знання, уміння й навички, що визначають функціональну готовність до діяльності з громадянської освіти і виховання та практичної реалізації громадянської позиції, громадянських компетенцій); ціннісно-мотиваційний (мотиви, психологічні установки, ціннісні орієнтації, що інтеріоризують світоглядне сприйняття цінностей і норм громадянської культури, визначають спрямованість особистості) та особистісний (здібності та якості, що уможливають формування громадянської компетентності як інтегрованого особистісного утворення) компоненти» [173, с. 53]. Якщо взяти до розгляду структуру громадянської позиції, М. Павленко виділяє такі компоненти: «мотиваційно-аксіологічний (відповідні мотиви й цінності); гносеологічний (громадянські знання, громадянський світогляд, ідеали, переконання, установки); операційний (громадянські навички й уміння); особистісний (громадянські якості)» [200, с. 6]. Так як реалізація громадянської позиції вимагає від особистості сформованих особистісних якостей, доречно передбачити його в структурі громадянської позиції. Але оскільки ми розглядаємо формування громадянської компетентності, результатом якої згідно проведених наукових розвідок є громадянська зрілість, ми акцентуємо увагу на аксіологічному підході. Відповідно до визначеної нами структури, показники особистісного компоненту наскрізно імплементовані у когнітивний, операційно-процесуальний та ціннісно-мотиваційний компоненти.

Таким чином, нами наведено визначення поняття «громадянська компетентність» в науковій літературі (таблиця А.1).

З наведених визначень спільними є такі особливості щодо визначення ГК: здатність діяти як відповідальний громадянин; вищий рівень громадянських проявів особистості; реалізація прав, свобод та громадянського обов'язку; самореалізація та соціальна взаємодія в демократичному суспільстві; здатність

до критичного мислення та політична обізнаність при демократичному ухваленні рішень; реалізація інтересів суспільства на основі ціннісних орієнтирів; вияв громадянської культури та громадянської зрілості.

Ми враховуємо думку науковців щодо виокремлення здатностей ГК: «орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування; застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян, виконання громадянських обов'язків у межах місцевої громади та держави загалом; застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству; робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави» [218].

Також показниками ГК можна вважати знання, навички, ставлення та цінності, що не забезпечують повне трактування терміну, але окреслюють сферу візуалізації даного поняття. Разом з тим, ГК розглядають як кваліфікаційну характеристику статусу «громадянин». Наразі в контексті визначення ГК слід зупинитися на мотиваційному механізмі розвитку ГК, що включає інтереси, цілі, цінності та потреби. ГК в сучасному суспільстві знаходить свій вияв у здатності мобілізувати і застосувати відповідні цінності, ставлення, знання і вміння, щоб реагувати на виклики громадянського суспільства, взаємодіяти в осередку громади з метою виявлення та вирішення проблем.

Та, враховуючи зміни в життєдіяльності суспільства, вплив економічних, соціальних процесів, розвитку інформатизації та євроінтеграцію України варто конкретизувати здатності, характеристики ГК та розширити поняття ГК з огляду на вищезазначені позиції.

Беремо до уваги думку Н. Лазуріної, яка розглядає ГК «у чотирьох вимірах: за природою (стан людського індивіда, громадянське буття якого є

адекватним стану соціуму), за функціональним призначенням (стан індивіда, рівень громадянськості якого дозволяє реалізовувати права та свободи), за структурою (здатність громадянина виявляти рівень громадянськості завдяки пізнавальним, діяльнісним, вольовим та цілепокладальним чеснотам), за широтою дії (здатність реалізувати громадянські чесноти у всіх сферах життєдіяльності)» [146, с. 15-16].

Відповідно до суспільних запитів, ринку праці та часових вимірів ГК розглядається через призму парадигм у сфері життєдіяльності особистості та враховує соціальні навички, громадянські чесноти, дотримання загальнолюдських цінностей при взаєминах чи ухваленні суспільно важливих рішень. Г. Падалка вважає що «громадянська компетентність передбачає глибоке розуміння суспільно-політичних процесів, закономірностей їх розвитку та перспектив перетворення» [201, с. 11]. Громадянська компетентність також характеризує такий стан громадянської зрілості та політичної обізнаності особистості, при якому вона може відстоювати свою точку зору, свої права, здійснювати суспільну діяльність, забезпечувати благополуччя громад та суспільний порядок. З огляду на це освіта виступає інструментом в процесі розвитку громадянської компетентності та містить обов'язкові елементи впровадження демократичних засад в освітній процес, такі як сприяння соціальній згуртованості на основі рівності, поваги, розуміння гендерних імператив, враховуючи міжкультурну взаємодію, високий рівень соціальних навичок для ефективної комунікації та протидії конфліктам, розуміння відмінностей між етносами, релігіями, сприяння до діалогічної взаємодії.

Це дозволяє нам виокремити складові які характеризують здатності особистості для реалізації ГК: орієнтуватися в суспільно-політичному житті держави, використовувати можливості для виявлення своєї громадянської позиції; застосовувати механізми захисту своїх прав та свобод, інтересів інших громадян, певних мікрогруп, суспільних об'єднань, колективу, студентських спільнот тощо; використовувати способи взаємодії з органами державної влади, громадських організацій бізнес-спільнотами, потенційними роботодавцями;

вміти відслідковувати за процесом прийняття рішень за зверненням, петицією, розробкою проекту та вміння вносити свої корективи на певному етапі розгляду; застосовувати демократичну модель поведінки в професійному житті та в процесі міжособистісних взаємин; вміння знаходити та вирішувати першопричини проблеми, розглядати різні шляхи вирішення відповідно до потреб громадян, інтересів, окремих спільнот, нормативно-правової бази, держави, певної економічної, суспільно-політичної, воєнної чи епідеміологічної ситуації задля ефективної стратегії колективного або індивідуального рішення з врахуванням подальшої відповідальності та створення суспільного блага.

Одним із показників сформованості ГК особистості є вміння не лише надавати об'єктивну інформацію про права та обов'язки громадянина, а й сприяти до активної участі у суспільному житті.

Оскільки тематика нашого дослідження стосуватиметься спеціальності «013 Початкова освіта», доцільним вважаємо зазначити деякі загальні компетентності майбутнього вчителя початкової школи відповідно до Державного стандарту вищої освіти за спеціальністю «013 Початкова освіта», а саме: «здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні; здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя; здатність діяти соціально відповідально і свідомо», що корелюються зі здатностями громадянської компетентності [247, с. 7].

В. Берека та А. Галас у своїй праці «Професійна компетентність вчителя початкових класів» наголошують на визначенні громадянської компетентності як «розвиток у педагогів здатностей бути громадянином, який володіє

демократичною, громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовий до компетентної участі в громадському житті» [224, с. 13].

Вияв громадянської компетентності полягає не політично-суспільній обізнаності, а насамперед в готовності взаємодії в межах спільноти, передбачаючи стратегію дій та наслідки. Серед складників ГК варто зазначити не тільки готовність до командної взаємодії, а й готовність взяти на себе лідерську позицію при необхідності, готовність взяти відповідальність не лише за себе, але й за інших. Демократичний устрій передбачає собою розподіл відповідальностей відповідно до кваліфікаційних та особистісних характеристик, направлених на вдосконалення процесів в громаді. Поєднання етичних засад взаємовідносин громадян з іншими людьми, культурно-етнічної та політично-правової обізнаності разом зі здатністю критично аналізувати інформацію та здатністю власного залучення до суспільного життя становлять собою смислове наповнення громадянської компетентності. Результатом реалізації громадянської позиції згідно з інтересами особистості та суспільних груп має бути сприяння добробуту людства.

1.3. Критерії, показники та рівні сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи

Освіта для демократичного громадянства, передбачає створення умов для становлення громадянської компетенції й набуття досвіду суспільно-корисної громадянської діяльності у контексті безперервної освіти. О. Пометун, під поняттям громадянської компетентності розуміє здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права й обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства [219, с. 18].

Зміни в освіті, що заклалися в проєкті нового базового закону «Про освіту», і які знайшли своє логічне продовження в Концепції «Нової української школи» потребують вчителя нового типу, здатного працювати на засадах педагогіки партнерства та створювати демократичне освітнє середовище в сучасній українській школі.

Актуальність підсилюється тим, що Україна у 2010 році стала учасницею Хартії Ради Європи з виховання в дусі демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини. Хартія закликає держави-учасниці включати виховання в дусі демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини до навчальних програм в рамках формальної освіти на дошкільному рівні, в початкових і середніх школах, як в цілому, так і для професійної освіти та навчання [131, с. 22]

Закономірно, що це відповідальне завдання покладається державою насамперед на вчителя: головна увага має бути зосереджена на підготовці нового покоління педагогів, підвищенні їхньої загальної культури, професійної кваліфікації та соціального статусу до рівня, що відповідає їх ролі в суспільстві. Це особливо важливо, коли мова йде про професійно-педагогічну підготовку майбутніх учителів початкової школи, оскільки функції педагогічної діяльності вчителя початкової школи відображають як загальне призначення вчителя, так і те особливе соціальне замовлення, яке обумовлене специфікою існуючої початкової школи та вимогами до неї.

В сучасних умовах реформування початкової школи вчитель одночасно навчає, виховує, організовує діяльність і спілкування як учні так і їх батьків та колег, є консультантом, дослідником педагогічного процесу. Все це вимагає від педагога постійного підвищення рівня свого професіоналізму, педагогічної майстерності та творчого пошуку.

Провівши ретроспективний аналіз складників структури громадянської компетентності поданої українськими вченими, варто зазначити що питанням вирішенню конфліктів, самоідентифікації, міжкультурній комунікації, демократичних підходів в освіті, критичному мисленню, медіаграмотності та цифрової безпеки, реалізації громадської діяльності для досягнення спільного блага, громадянській відповідальності приділено недостатньо уваги.

Три виміри громадянської компетентності, а саме: «у політичному аналізі та судженні (здатність аналізувати та обговорювати політичні події, проблеми і протиріччя, а також питання що стосуються економічного та соціального розвитку через розгляд об'єктів і цінностей), компетентність у використанні методів (набуття умінь і навичок пошуку та усвідомлення інформації, використання методів і комунікації для участі у публічних дискусіях та процесах прийняття рішень), компетентність у прийнятті демократичних рішень та дій (здатність публічно висловлювати судження, ціннісні орієнтації та інтереси, здатність брати участь у переговорах та компромісах, здатність оцінювати можливості та обмеження у політичній участі, а також здатність робити свідомий вибір власного курсу дій)» розкрито також в навчальному посібнику ««Зростаємо у демократії. Плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини» розроблено експертами Ради Європи» [107, с. 13].

Аналіз складових громадянської компетентності представлено в збірнику «Громадянська відповідальність» на основі матеріалів Ради Європи в рамках Всеукраїнської програми освіти для демократичного громадянства «Демократична школа» за підтримки Міністерства закордонних справ Норвегії. Структура громадянської компетентності складається з: цінностей і ставлень

(повага до людської гідності та прав людини, толерантне ставлення до людей, поцінування рівності та справедливості, відкритість і повага до інших думок, культур, переконань, поглядів, повага до людей, громадянська свідомість, відповідальність, упевненість у своїх силах, самозарадність), навичок (автономного навчання, аналітичного та критичного мислення, конструктивної участі у місцевій громаді та у процесі ухвалення рішень на всіх рівнях, співпраці, комунікативні навички, ведення переговорів та мирного вирішення конфліктів, емпатія), знань (самого себе та критична самооцінка, знання та критичне розуміння світу) [70, с. 8]. Слід зазначити що зазначені структурні компоненти екстраполюють громадянську компетентність як інтегроване утворення змістового, ціннісного і діяльнісного характеру. Такий різноманітний підхід до структури громадянської компетентності спричинений поліфункціональністю громадянської компетентності.

Проаналізуємо результати декількох досліджень громадянської компетентності та розглянемо їх результати через призму трансверсальних компетентностей.

Згідно з результатами дослідження «емоційні компетентності (емпатія та регулювання емоціями) і соціокогнітивні компетентності (про соціальне моральне міркування та орієнтація на майбутнє) є пов'язані з різними формами громадянської активності» [331, с. 1664]. В сучасному світі ця теорія також знаходить своє обґрунтування, орієнтуючись на діяльність людства. Відчуття співчуття людини до подій що трапились з іншим громадянином, спонукають індивіда на дії. Продумуючи послідовність дій для покращення становища громадянина, особистість вірить у моральні принципи та найголовніше, що таким чином вона закладає «цеглинку» у фундамент розвитку всього людства. Яскравим прикладом є волонтерство, де здавалось би звичайний прояв людяності може врятувати навіть найвищу цінність суспільства – життя людини. Тож розвиток громадянської компетентності до найвищого рівня починається з вміння відчувати власні емоції, емоції інших людей та критично аналізувати ситуацію. Втрата суб'єктності при громадянській взаємодії не

призводить до розвитку громадянської компетентності. Тобто небажання в ефективній комунікації, незалученість до процесу досягнення спільного рішення призводить до низької громадянської участі, і як наслідок спричиняє уникнення громадянської відповідальності. Щоб розвивати громадянську компетентність спочатку необхідно визначити власну громадянську ідентичність та асоціювати себе як повноправний член суспільства і вміти брати відповідальність за свої вчинки та вибір.

Розглянувши детально когнітивний компонент, виділимо думку М. Михайліченка, який зазначає що когнітивний компонент складається із знань та якостей, що входять до складу методологічної, фахової, спеціально наукової, політичної, правової, управлінської, виховної, психологічної та комунікативної компетентності [173, с. 59-60]. Громадянська освіта, виокремлена окремим навчальним предметом в школі, а також розділи з громадянської освіти що інтегровані у декілька предметів початкової та середньої школи мають на меті здебільшого розвиток когнітивного компоненту громадянської компетентності. Розвиток мотиваційної сфери та діяльнісного підходу є важчим у реалізації освітньої діяльності та здебільшого несистемний. Ми припускаємо, що вправи в шкільних підручниках, та модулі в освітніх програмах, де розкрито громадянські цінності або реалізація міні-проектів (волонтерство, розвиток екологічної культури тощо) є більш ефективними в процесі освітньої діяльності. Тому, наш тренінг «Громадянська відповідальність майбутнього вчителя» розрахований саме на розвиток громадянської відповідальності, громадянських чеснот, громадянських цінностей, громадянської свідомості та громадянської зрілості майбутнього вчителя початкової школи.

Н. Лазуріна розкриваючи морально-вольовий (ціннісний) компонент, вдається до деталізації змісту мотиваційного механізму, а саме: «потреби, інтереси, цілі, ідеали» [146, с. 10]. Здатність самовираження та бажання залучення до суспільної діяльності завдяки високому рівню сформованих

ціннісних орієнтацій та громадянських чеснот виступає рушійною силою задля реалізації громадянської компетентності.

Розглядаючи громадянську компетентність як кінцевий результат громадянської освіти, слід виокремити індикатори оцінки сформованості громадянської компетентності особистості. Як зазначає І. Жадан, «індикаторами громадянської компетентності частіше за все обирають ті кінцеві здатності або готовності, які визначають успішність громадянської поведінки, або ж власне практики, тобто усталені способи громадянської активності» [95, с. 21]. Акцентуючи увагу на індикаторах як виявах громадянської компетентності, візьмемо до уваги наукове дослідження Т. Ремех, яка виокремлює «соціально-комунікативну компетенцію (комунікативні вміння, вміння вести діалог, брати участь у громадському обговоренні суспільних проблем), інформаційно-медійну компетенцію (вміння критично мислити, шукати, аналізувати й оцінювати інформацію, критично оцінювати медіа повідомлення на основі аналізу джерел, соціальної ситуації), солідарність, розв'язання соціальних конфліктів і проблем (уміння розв'язувати соціальні суперечності, установка на толерантне розв'язання конфліктів), відповідальний соціальний вибір і ухвалення рішення (готовність до ухвалення обґрунтованого рішення на основі усвідомленого й виваженого вибору), громадянської участі (установка на відповідальну суспільну діяльність, навички участі в соціальних та політичних процесах)» [233, с. 39].

Проведений аналіз наукової літератури та завдання дослідження дозволили нам виділити такі компоненти готовності майбутніх вчителів початкової школи до впровадження громадянської освіти (сформованості громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи): *аксіологічний, когнітивний, процесуальний*, критерії: *мотиваційно-ціннісний, інформаційно-когнітивний та діяльнісно-поведінковий* та показники відповідно: *мотиваційно-ціннісного критерію* (розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства; усвідомлення суспільства і держави як цінностей вищого порядку; усвідомлення особистості та ідентифікація

особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності, наявність інтересу та значущості громадянської участі; вміння ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань; усвідомлення відповідальності за долю держави, суспільства в цілому; усвідомлення ціннісних орієнтацій, які сприяють осмислюванню особистості суспільних норм поведінки та сутність законодавчої бази); *інформаційно-когнітивного критерію* (знання чинного законодавства, способів реалізації громадянських прав та свобод; наявність знань, принципів, норм, закономірностей громадянськості; обізнаність в педагогічних технологіях, змісті ГО; обізнаність у віковій психології, особливостях психічних процесів у особистості; знання особливостей комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності; знання та вміння інтегрувати громадянську компетентність в зміст навчальних дисциплін; обізнаність у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності); *діяльнісно-поведінкового критерію* (відповідність поведінки громадським нормам, ідеалам і переконанням; сформованість особистісних якостей: толерантність, емпатія, відповідальність, демократичність в громадянській участі; уміння професійно оцінювати та якісно вирішувати завдання громадянської освіти в освітньому процесі та проводити коригування власної педагогічної діяльності; вміння діагностувати зразки громадянської поведінки та реалізовувати технології громадянського виховання; здатність розв'язувати конфліктні ситуації та попереджувати конфліктність в освітньому середовищі при розв'язуванні завдання з урахуванням громадянських якостей; здатність налагоджувати продуктивні різновекторні толерантні зв'язки між всіма учасниками освітнього процесу через призму громадянських цінностей; відстоювання громадянської позиції відповідно до критичного аналізу норм громадянського і державного життя; уміння висловлювати опозиційну точку зору з врахуванням демократичних засад та толерантності; уміння

застосовувати дизайн мислення педагога при вирішенні суспільно-важливих завдань).

Оскільки згідно з змістом структури українських та зарубіжних вчених ми спостерігаємо різну класифікацію показників відповідно до кожного критерію, вважаємо за необхідне порівняти поняття, які розкривають зміст громадянської компетентності. Для цього зупинимось на розгляді кожного критерію окремо (таблиця Б.2).

Насамперед, розглядаючи *мотиваційно-ціннісний критерій*, слід зазначити що основу цього критерію складають громадянські цінності, воля, якості та чесноти. Тлумачення дефініції «воля», а саме як «одну з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки» дозволяє припустити що воля є рушійною силою для громадянської активності, а отже для реалізації громадянських чеснот [244]. Таку думку висвітлює і Н. Лазуріна, яка наголошує що «воля, актуалізуючи свободу людини, є рушійною силою процесу втілення громадянських чеснот і завжди пов'язана з вибором та відповідальністю, а цінності виступають в якості світоглядно-моральних засад всієї системи людської життєдіяльності в цілому, громадянської компетентності особистості, зокрема» [146, с. 14]. Як зазначає Р. Мохнюк, прояв «громадянських чеснот – це вміння поставити себе на місце іншої людини, співпереживати, «приміряти ситуацію на себе» та ефективно діяти, приймаючи швидкі та виважені рішення, які сприятимуть покращенню ситуації індивіда або суспільної групи в цілому» [177]. Володіючи високим рівнем емоційного інтелекту, особистість може підвищити рівень академічної успішності, ефективність і гармонійність соціальних зв'язків. Як зазначав Д. Гоулман у своїй праці «Емоційний інтелект» «Щоб досконало опанувати емоційні компетенції..., потрібно засвоїти основи емоційного інтелекту, зокрема розвинути соціальну свідомість та вміння регулювати стосунки» [64, с. 17]. Провівши аналогію з формуванням громадянської компетентності, хотілось би зазначити, що опанування громадянської освіти та вміння взаємодії

з суб'єктами на основі демократичних засад є важливими компонентами даного процесу в суспільстві. Дж. Дьюї в творі «Демократія і освіта» наголошував, що, оскільки, один індивід є представником кількох соціальних груп, які різняться за видом діяльності, віросповіданнями, культурними надбаннями, віковими аспектами, інтелектуальними здібностями, практичними вміннями, зовнішністю, соціальним статусом та гендером, можна вважати, що індивід є своєрідним «провідником» цінностей, моральних установок, переконань та навіть почуттів. Тоді як суспільство, - це група людей, що представляє окрему соціальну спільноту з певним набором дескрипторів, відділяючих мікро- і макрогрупи, де відбувається активна чи пасивна взаємодія та є основоположником у передачі досвіду, індивід часто виступає носієм певних національних та громадянських надбань [90]. Гоулман Д. виділяє також і те, що «Настав такий час, коли полотно суспільства, здається, розпускається на окремі ниточки з дедалі більшою швидкістю, коли егоїзм, насильство і нищість духу руйнують усі цінності нашого громадського життя» [64, с. 27]. Враховуючи вищесказане, можна зазначити, що оволодіння самоконтролем, співпереживанням, усвідомленням власної відповідальності за дії та рішення, що можуть повпливати на життя суспільства зможуть зарадити деструктуризації суспільного ладу та посприяти розвитку громадянських цінностей.

Громадянські цінності, які визначаються нами як установки та якості, які належать громадянину демократичного суспільства є предметом розгляду та наукового дослідження Л. Корінної, яка надає такі види громадянських цінностей: «змістові, внутрішні характеристики стану та тенденцій розвитку особистості (громадянський обов'язок, громадянська відповідальність); внутрішньо-психологічні (громадянська совість, громадянська свідомість); процесуальні (потреба в громадянській діяльності та вчинках, громадянська активність, політична культура); інтегративні (єдність громадянської свідомості та поведінки, адекватне ставлення до справ держави та своїх особистих); емоційно-чуттєві (патріотизм та інтернаціоналізм, почуття особистої свободи,

громадянська гідність)» [140]. Громадянські цінності містять в собі поєднання загальнолюдських та демократичних цінностей. У Концепції Нової української школи виділено такі загальнолюдські цінності, як «морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність)» [40, с. 19]. На основі попередніх наукових розвідок, досліджуючи формування загальнолюдських цінностей майбутніх вчителів початкової школи можемо зазначити що для побудови взаємин у суспільстві важливо дотримуватись ціннісних орієнтирів [162]. У своєму дисертаційному дослідженні Кострюков С. зазначає, що «поняття демократичних цінностей передбачає, що кожна людина і суспільство загалом є цінностями, що реалізуються в певному соціальному середовищі у результаті соціально-політичної дії» [141, с. 9]. Демократичні процедури та підходи формують систему цінностей, а саме «такі цінності, як мир і суспільна злагода, працелюбство і добробут, людська і національна гідність, права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини, державність, пріоритет національних інтересів, порядність і моральність тощо» [141, с. 10]. Щоб реалізувати вже сформовані громадянські цінності, недостатньо мати високий рівень громадянської свідомості, оскільки необхідна наявність належних політичних, державних, юридичних процедур та структур, які, в свою чергу, сприяють забезпеченню демократичних процедур та діяльність суспільства. Тобто кожен громадянин повинен мати право на імплементацію своєї діяльності згідно з юридичними аспектами та у створеній правовою інституцією структури для подальшої комунікації задля вирішення проблеми. Також, концепція глобального громадянства, що включає такі аспекти як повага до інших етносів та культур, спрямована і на пізнання свого середовища, самоідентифікацію в певному етносі, зі своєю культурою, мовою, національністю, тощо. Саме виховання етнічної ідентифікації та розуміння етнічної належності в поєднанні з активною комунікацією інших спільнот,

особистостей є запорукою успішного громадянського виховання, що являтиметься складовою громадянської компетентності.

Реалізація *інформаційно-когнітивного* критерію передбачає насамперед розвиток громадянської освіти, громадянського виховання, громадянської та політичної культури.

Громадянське виховання особистості зумовлюється потребою здійснювати державотворення, створення єдиної системи державного врегулювання з дотриманням принципу гуманності, демократичних процесів з врахуванням загальнолюдських цінностей. Громадянське виховання особистості ґрунтується також і на формуванні громадянської культури та політичної культури. Як зазначає А. Берікова, «показником основ громадянської культури є соціальна грамотність й активність у самоосвіті, уміння вести діалог, критично оцінювати свої вчинки і вчинки інших, добиватися єдності слова й діла.» [16, с. 7]. На думку Конончук М. «політична культура є мірилом політичної зрілості всього суспільства і держави в цілому, а політично зріле суспільство може контролювати державу як інститут, спрямовувати її розвиток» [135]. До розвитку політичної культури слід ставитись обережно, оскільки активне висвітлення діяльності однієї чи кількох політичних сил задля формування політичної культури може сприяти формуванню пропагандистського світогляду. Убезпечити особистість від формування подібного світогляду може критичне мислення, адже критичний аналіз документів, діяльності, фактів розширює світогляд особистості та надає широкий спектр для формування власної позиції та прийняття рішення. Саме тому медіаграмотність (медіа компетентність) набирає актуальності на теренах сучасної України. Під час нестабільної політичної чи воєнної ситуації легко втрапити на так звані «фейкові новини». Це інформація, яка спотворена засобами масової інформації для подальшого розповсюдження та підтримки паніки населення з певною економічною, політичною чи особистою вигодою. В такому випадку медіа грамотність населення – один із ключів щодо подальшого критичного аналізу та можливості створення індивідом висновків. Для

оволодіння медіа грамотністю людині необхідно підвищувати рівень громадянської свідомості, моніторити та перевіряти інформацію, проводити ретроспективний аналіз мовної та культурної картини світу. Адже кількість інформації, часте її спалювання, використання сучасних технологій для створення фейків спричинює розхитування суспільства, проблеми у комунікації в суспільних групах, унеможливує швидкість та правильність прийнятого суспільного рішення. Відтак медіакомпетентність Т. Євтухова інтерпретує як «більш точно визначає вміння використовувати, критично аналізувати, оцінювати і передавати медіатексти в різних видах, формах і жанрах, аналізувати складні процеси функціонування медіа в соціумі» [93, с. 79]. Медіаграмотність включена в контекст громадянської освіти.

Наявність громадянської освіти забезпечує можливість громадянина приймати рішення в суспільному житті, почуватися юридично захищеною та здійснювати усвідомлений вибір з подальшою відповідальністю та наслідками в мікро- та макро- групах громадянського суспільства.

Діяльнісно-поведінковий критерій передбачає формування одного з найважливіших процесів громадянської освіти – готовності реалізувати свої громадянські права, обов'язки, громадянської позиції, відчуті залученість до життєдіяльності суспільства, відчуті відповідальність в процесі громадянської діяльності та після реалізації суспільних процесів.

Громадянська залученість та діяльність в подальшому ґрунтується на основі громадянської позиції. Громадянська позиція, як суспільна цінність що освоюється особистістю в процесі громадянської діяльності, становить собою інтегративну категорію, яка поєднує в собі систему ціннісних орієнтацій, громадянських якостей та ставлення до суспільних процесів та дозволяє відчуті себе активним учасником суспільного життя. Реалізація громадянської позиції спричинює певні наслідки дій індивіда чи групи, тому вони мають усвідомлювати індивідуальну та колективну відповідальність У посібнику «компетенції для розвитку культури демократії» йдеться про відповідальність як «ставлення до власних дій, що передбачає рефлексію над своїми діями,

формування намірів діяти з моральної позиції, свідомо виконувати ці дії й усвідомлювати власну відповідальність за їх наслідки» [288, с. 13]. Розглядаючи громадянську відповідальність учнів, К. Пекач виокремила цю дефініцію як «інтегративне особистісне утворення що включає громадянську самоідентифікацію, інтериоризовані громадянські цінності та цінності майбутньої професійної діяльності, готовність свідомо виконувати громадянські обов'язки та здійснювати громадянські права, спонукати до цього інших, з метою повноцінної самореалізації в системі «громадянин-держава». [204, с. 8-9]. Вдаючись до заглиблення у аспекти вікової психології, громадянська відповідальність майбутніх вчителів початкової школи означає не тільки готовність реалізувати громадянські права і обов'язки, а й застосувати дизайн мислення педагога при ухваленні рішень, передбачувати ризики та наслідки своїх дій, а також обов'язково коригувати свою діяльність задля досягнення суспільного блага.

Відштовхуючись від визначеної нами структури громадянської компетентності, ми запропонували три рівні сформованості громадянської компетентності особистості майбутнього вчителя початкової школи – високий, середній та низький відповідно до кожного критерію.

Мотиваційно-ціннісний критерій – рівень сформованості внутрішньої потреби майбутніх вчителів початкової школи з урахуванням ціннісних орієнтацій до впровадження громадянської освіти в педагогічній діяльності. *Високий рівень* притаманний студентам з інтересом до громадської участі, студенти повністю відкриті до комунікації під час вирішення суспільних завдань. Проявляють інтерес до долі держави, суспільства в цілому, вбачаючи свою відповідальність та роль у розвитку суспільства. Усвідомлюють людину як особистість та найвищу цінність суспільства, ідентифікують її з певною етнічною групою, усвідомлюють суспільство і державу як цінностей вищого порядку. *Середній рівень* притаманний студентам з інтересом до громадської участі з тематики, що враховують їх особисті інтереси. Студенти часто відкриті до комунікації під час вирішення суспільних завдань. Демонструють

ситуативний інтерес до долі держави, суспільства в цілому. Усвідомлюють людину як особистість та найвищу цінність суспільства, ідентифікують її з певною етнічною групою, іноді спираючись на стереотипи. Обізнані про роль суспільства як цінності вищого порядку у становленні держави. *Низький рівень* притаманний студентам, які виявляють епізодичний характер до громадської участі з тематики, що враховують їх особисті інтереси. Студенти демонструють уникнення від комунікації під час вирішення суспільних завдань. Виявляють епізодичний інтерес до долі держави, суспільства в цілому. Мають нестійкі уявлення про людину як особистість та найвищу цінність суспільства, ідентифікацію її з певною етнічною групою та роль суспільства як цінності вищого порядку у становленні держави.

Інформаційно-когнітивний критерій характеризує ступінь засвоєння майбутніми вчителями початкової школи нормативно-правової бази, яка регулює впровадження громадянської освіти в початкову освіту; а також змісту та термінології дисциплін психолого-педагогічного циклу, що дають змогу педагогові імплементувати громадянську компетентність в освіту. *Високий рівень* притаманний студентам із глибокими, стійкими системними знаннями про нормативно-правову базу громадянської освіти при педагогічній діяльності вчителя початкової школи. Студенти володіють особливостями комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності. Студенти мають цілісні та ґрунтовні знання принципів, норм, закономірностей громадянськості, обізнані в педагогічних технологіях і змісті громадянської компетентності. Майбутні вчителі обізнані у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, а також у віковій психології. *Середній рівень* характеризується базовим орієнтуванням у нормативно-правовій базі громадянської освіти при педагогічній діяльності вчителя початкової школи. Студенти часто виявляють навички комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності. Мають базові знання принципів, норм, закономірностей громадянськості, ознайомлені з педагогічними технологіями і

змістом громадянської компетентності. Демонструють несистемні знання у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, а також у віковій психології. *Низький рівень* характеризується фрагментарними та несистематизованими знаннями нормативно-правової бази громадянської освіти при педагогічній діяльності вчителя початкової школи. Мають недостатні навички комунікації для організації освітнього процесу в школі при впровадженні громадянської освіти. Мають фрагментарні знання принципів, норм, закономірностей громадянськості, філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, вікової психології. Частково ознайомлені з педагогічними технологіями і змістом громадянської компетентності.

Діяльнісно-поведінковий критерій – характеризує сформованість громадянських якостей та громадянської поведінки і готовність впроваджувати їх в освітній процес; аналіз професійної діяльності при впровадженні громадянської освіти. *Високий рівень* характеризує студентів, які мають сформовану систему громадських переконань та сукупність громадянських якостей. Студенти здатні висвітлювати власну громадянську позицію, та формувати опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей. Студенти вміють аналізувати, оцінювати та корегувати свою педагогічну діяльність. *Середній рівень* характеризує студентів, в яких частково сформована система громадських переконань та сукупність громадянських якостей. Студенти часто висвітлюють власну громадянську позицію та формують опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей. Студенти здатні аналізувати та оцінювати педагогічну діяльність, коригуючи її з суттєвими рекомендаціями від наставника. *Низький рівень* характеризується наявністю фрагментарних громадських переконань у студентів та сукупністю частково сформованих громадянських якостей. Студенти іноді висвітлюють власну громадянську позицію та формують опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей. Студенти здатні аналізувати та оцінювати

педагогічну діяльність через підтримку наставника, при тому прагнення до самовдосконалення розвинені недостатньо.

Отже, формування демократичних ціннісних орієнтацій у вчителів початкової школи є важливим складником їх професійного становлення, вони виступають як провідником між сформованістю системи професійних знань, умінь, навичок особистості і реалізацією складних педагогічних проблем з метою задоволення запиту сучасного суспільства у вихованні покоління свідомих і активних громадян.

«Майбутній вчитель початкової школи, який матиме стійкі громадянські цінності, зможе: репродукувати наявні знання та досвід педагогічної діяльності, державної політики при наявності, волонтерської діяльності, наукового пошуку, соціальної активності в демократичний педагогічний процес; глибоко проникати в сутність головних взаємозв'язків проблематики задля розбудови моделі демократичних процедур в освіті під впливом громадського виховання; створювати коло рівних можливостей для всіх учасників педагогічного процесу, використовуючи сформовані громадянські цінності, передбачаючи спектр проміжних очікуваних результатів та загального узагальнюючого висновку; використовувати наявні ідеї розвитку демократичного суспільства в педагогічній діяльності, застосовувати певні демократичні процедури державної політики, як методи та форми організації навчального процесу; усвідомлювати та ознайомлювати учнів або студентів із правилами, законами, конституціями, конвенціями, діяльністю політичних та громадських організацій, міжнародними проектами та їх результатами, сучасними курсами та тренінгами, задля якісного компетентнісного підходу в сфері громадянської освіти; використовувати ресурси платформи ігор (Громадянська освіта) та курсів (Громадянська освіта) як спосіб наголошення на проблемі та виокремлення способів її вирішення за допомогою наочно-образних і, що важливо, наочно-дійових моделей розвитку громадянського суспільства в галузі освіти і науки; сприяти вихованню молодших школярів в дусі громадянської освіти, забезпечивши тим самим можливість розвитку в

громадянському суспільстві, можливість для самоосвіти та уміння комунікації в соціум» [163, с. 115].

Саме у процесі фахової підготовки суб'єкти освітньої діяльності з'ясовують основний глосаріум щодо формування громадянської компетентності, навчаються взаємодіяти в демократичному середовищі в процесі імплементації завдань (з передбаченими в них демократичними методами освітнього процесу, формами організації задля розвитку громадянської компетентності), аналізують чинні шкільні навчальні програми на наявність тем, форм, методів реалізації громадянської освіти в предметах початкової школи, здійснюють дослідження та узагальнення міжнародного досвіду у сфері освіти для демократії, розробляють індивідуальні завдання з громадянської освіти задля їх імплементації у професійну діяльність в початковій школі.

Висновки до першого розділу

Проблема громадянськості є релевантною в XXI столітті, та аспекти громадянськості залежать від світових процесів, державних устроїв, освітньої політики, соціальних, політичних, екологічних та економічних змін. Саме проблема вираження громадянської позиції та набуття громадянської компетентності є широко обговорюваними в широких колах наукового, соціального, громадського, політичного та військового спрямування. Актуальність проблеми розвитку громадянської компетентності підтверджують і змістовий компонент нормативно-правової бази в освіті. Окрім цього, діяльність деяких міжнародних проектів спрямована на впровадження громадянської освіти, імплементацію демократії в освітній процес та розвитку громадянської компетентності, а також реформи щодо демократизації освітнього простору та наскрізного поширення громадянської компетентності через освітній процес.

Теоретичний аналіз нормативно-правової бази та наукових досліджень з цієї тематики дозволяє засвідчити, що демократичний устрій суспільства набуває свого розвитку в процесі освіти. В ході аналізу розкрито демократичні процеси в суспільстві, особливості виховання гуманної, свідомої, відповідальної особистості через призму демократичних принципів, суть соціальної ролі та громадянських обов'язків у процесі суспільної діяльності. Охарактеризовано зміни моделі співіснування суспільства в країні, описано роль громадянина, необхідність створення можливостей для особистості задля реалізації громадянських якостей та вираження власної громадянської позиції.

Громадянськість у наукових розвідках вчених трактується як активність громадян націлена на розвиток держави та суспільства в цілому; готовність особистості усвідомлювати й відповідально, виконувати закони й вимоги своєї держави; ідентифікація особистості з державою в цілому; прояв громадянських якостей у зовнішній формі; моральний імператив демократичних цінностей; інтегральна соціально-психологічна якість.

Аналіз поняття «*громадянська компетентність*» висвітлюється як: спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства; здатність до виявлення громадянської культури на основі ціннісних орієнтацій; здатність та готовність до реалізації динамічної комбінації знань, умінь і навичок; сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, що зумовлюють здатність та готовність до громадської участі в суспільних процесах; здатності, спроможності особистості бути громадянином незалежної держави; як сукупність громадянських проявів; як здатність особи самостійно діяти в ситуації невизначеності під час вирішення актуальних для неї проблем громадянського життя; як результат громадянської зрілості.

Отже, проаналізувавши поняття громадянськості та громадянської компетентності в науковому, філософському, соціальному та педагогічному аспекті, ми можемо стверджувати що громадянська компетентність містить такі *психологічні складники*, як вияв громадянської відповідальності та соціального інтересу при конструктивній взаємодії, спрямованого на забезпечення

суспільного блага, а *чинниками* громадянської компетентності слугуватимуть політична та економічна ситуації, громадянське суспільство та рівень громадянської культури у ньому. Це дозволяє нам інтерпретувати *громадянську компетентність* як сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, що зумовлюють здатність та готовність до громадської участі в суспільних процесах.

Узагальнення зазначених положень дозволяє стверджувати, що *громадянська компетентність особистості* – здатність та готовність особистості до реалізації динамічної комбінації знань, умінь і навичок, яка виникає в результаті громадянської освіти, що включає морально-етичні цінності, духовний розвиток особистості, високі соціальні навички, професіоналізм та активне провадження суспільної діяльності, дозволяє реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства, покращення умов життєдіяльності, створення безпечного та гармонійного середовища для життя та праці народу.

Виокремлено складові які характеризують *здатності* особистості для реалізації *громадянської компетентності*: орієнтуватися в суспільно-політичному житті держави, використовувати можливості для виявлення своєї громадянської позиції; застосовувати механізми захисту своїх прав та свобод, інтересів інших громадян, певних мікрогруп, суспільних об'єднань, колективу, студентських спільнот тощо; використовувати способи взаємодії з органами державної влади, громадських організацій, бізнес-спільнотами, потенційними роботодавцями; вміти відслідковувати за процесом прийняття рішень за зверненням, петицією, розробкою проекту та вміння вносити свої корективи на певному етапі розгляду; застосовувати демократичну модель поведінки в професійному житті та в процесі міжособистісних взаємин; вміння знаходити та вирішувати першопричини проблеми, розглядати різні шляхи вирішення відповідно до потреб громадян, інтересів, окремих спільнот, нормативно-правової бази, держави, певної економічної, суспільно-політичної, воєнної чи епідеміологічної ситуації задля ефективної стратегії колективного або

індивідуального рішення з врахуванням подальшої відповідальності та створення суспільного блага.

Було виділено такі *критерії готовності* майбутніх вчителів початкової школи до впровадження громадянської освіти (сформованості громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи): *мотиваційно-ціннісний, інформаційно-когнітивний та діяльнісно-поведінковий*, а також рівні та показники. Наведено тлумачення понять категоріального апарату відповідно до кожного критерію.

Матеріали першого розділу висвітлено у таких публікаціях автора [162; 163; 313].

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Особливості формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки

Освіта відіграє важливу роль у становленні громадянина та надає основи життєдіяльності в громадянському суспільстві, зокрема набуття навичок міжкультурної комунікації, участі в демократичних процесах, розробка та реалізація проектних рішень для покращення життєдіяльності суспільства тощо.

У процесі формування громадянської компетентності особистості виникає ряд суперечностей: між потребами суспільства та спрямованості особистості на індивідуалізм та прагненням ігнорувати суспільні проблеми; між громадськими інтересами, інтересів громадянина як представника громадянського суспільства та заангажованістю політичних сил; між методиками сімейного виховання та методами громадянської освіти; між необхідністю оновлення змісту освіти враховуючи громадянську складову та складність у створенні механізмів для впровадження громадянської освіти та платформи для реалізації громадянських якостей особистості; між потребою суспільства у соціально активних громадян та відсутності стратегії розвитку громадянської освіти в закладі з інтегруванням у дисципліни завдань, що передбачають здатності проявити громадянські якості, громадянську позицію та громадянську відповідальність; між громадянськими знаннями та тематикою дисциплін, де вони інтегруватимуться.

Сьогодні держава вимагає від закладів вищої освіти забезпечення якісної багаторівневої підготовки професіоналів, забезпечення їх конкурентоспроможності, створення умов для забезпечення студентів тими

знаннями, якостями, уміннями, навичками, які необхідні йому для життя в сучасному соціумі та для успішної діяльності на благо Батьківщини, а також створення умов для його морального та емоційного розвитку, громадянського самовизначення та набуття навичок громадянської діяльності.

В сучасному закладі вищої освіти сформувалася культура студентоцентрованого підходу на основі технології особистісноорієнтованого навчання, яка «увібрала в себе досягнення демократичного способу життя та нові досягнення педагогічної думки, а саме: повагу демократичних свобод громадян, насамперед права на вільний вибір освіти; тривалий досвід функціонування освіти в ринкових умовах, які призвели до його повної переорієнтації на задоволення потреб громадян; поширення ідей гуманізації освіти, згідно з яким особа визнається вищою цінністю освіти; забезпечення реальної можливості повного задоволення потреб кожної людини у відповідності з його намірами, цілями, життєвою стратегією» [222, с. 41].

На думку М. Павленко, «лише за умови переходу суспільно значущих цінностей в систему особистісно-значущих, коли вони починають носити характер мотиву, вони стають орієнтиром у суспільній і професійній діяльності вчителя, визначають спрямованість цієї діяльності та власне ставлення вчителем до неї, стають умовою та стимулом постійного вдосконалення особистості вчителя, характеру його діяльності і результатів цієї діяльності, забезпечують сталість професійних поглядів та громадянської позиції вчителя» [200, с. 42].

Висвітлення педагогом громадянської позиції підвищує рівень демократизації освітнього процесу. Як зазначає І. Остапйовська, «ефективність формування активної громадянської позиції буде вищою із дотриманням наступних педагогічних умов: наявності компетентного керівництва; використання інноваційних форм та методів; забезпечення відкритості стосунків та добровільного партнерства» [199, с. 15], що в свою чергу пояснює значимість забезпечення відповідних можливостей та умов задля розвитку громадянської компетентності особистості.

Серед основних завдань формування демократичних ціннісних орієнтацій у майбутніх вчителів початкової школи виділяються наступні: виховання в майбутнього вчителя прагнення до прояву демократичних цінностей; виховання потреби в самоосвіті; озброєння майбутнього вчителя системою громадянських знань, і формування на цій основі громадянських установок і переконань особистості; формування вмінь аналізувати і оцінювати суспільно-політичні події, які відбуваються в країні та світі; сприяння засвоєнню майбутнім вчителем демократичних цінностей, правових норм, – виховання потреби брати участь у громадській діяльності на засадах демократії; формування готовності до здійснення демократичного виховання школярів.

Тому важливим завданням вищого навчального закладу повинно бути створення необхідних завдань, для забезпечення студентів тими знаннями, якостями, уміннями, навичками, які необхідні йому для життя в сучасному соціумі та для успішної професійної діяльності на благо Батьківщини, а також створення умов для його морального та емоційного розвитку, громадянського самовизначення та набуття навичок громадянської діяльності. Важливу роль в цьому процесі відіграє особистість викладача вищого навчального закладу.

На формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи впливають *внутрішні* та *зовнішні* чинники.

До внутрішніх факторів слід віднести: потребу і бажання студентів до професійного самоствердження, самореалізації та самовдосконалення, розуміння особливої ролі вчительської професії у становленні та розвитку демократичного, громадянського суспільства та усвідомлення важливості сформованості демократичних ціннісних орієнтацій.

Внутрішні чинники зумовлюються впливом зовнішніх чинників: інформаційного простору, традицій родини, правила життя в громадах, взаємин в межах мікро- та макросоціумів, політичних, соціальних та економічних аспектів життєдіяльності суспільства, діяльність в межах професійних осередків. Однак, визначальними для майбутнього вчителя початкової школи є ті, які спеціально організовані, насамперед освітній процес в закладі освіти.

Отже, на формування громадянської компетентності особистості впливає соціум, зокрема стиль життєдіяльності у родині, міжособистісні взаємозв'язки у колективі класу, студентської групи, колективу на роботі, взаємини в групах за інтересами, засоби масової інформації, реалізація громадянських прав та свобод, залучення до суспільних справ як активного діяча, реалізація особистого потенціалу для досягнення суспільного блага у співпраці з іншими учасниками громадських об'єднань. Самоідентифікація особистістю як громадянина часто удособлює ідеї наслідування традиціям та звичаям народу, не передбачаючи при цьому різносторонність громадянської ідентифікації (етнічну приналежність, віросповідання, мультикультурні особливості, мовні аспекти тощо).

М. Михайліченко в дисертаційному дослідженні розкриває сутність педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу як «сукупність організаційних форм, методів, прийомів, засобів координації навчальних і виховних впливів на студентів з метою створення сприятливих можливостей та стимулів для ефективного саморозвитку сукупності професійно-важливих особистісних здібностей та якостей, професійних і громадянських знань, умінь і здатностей і, як наслідок – цілісного професійного і громадянського становлення їхньої особистості» [173, с. 78].

В. Піддячий в своїх наукових розвідках вбачає такі складові педагогічних умов:

- 1) «зміст громадянської компетентності майбутніх педагогів;
- 2) форми формування громадянської компетентності майбутніх педагогів;
- 3) методи формування громадянської компетентності майбутніх педагогів;
- 4) навчально-методичне забезпечення» [213, с. 134-135].

У довідковій літературі термін умова трактується як «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [244], в науково-педагогічній літературі термін

«педагогічні умови» означає «обставини за яких залежить та відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей» [243, с. 193]. Важливість створення відповідних умов для професійного розвитку педагогів підкреслює і А. Литвин, який зауважує, що «педагогічні умови забезпечують цілісність навчання та виховання в інформаційно-освітньому середовищі навчального закладу відповідно до вимог суспільства та запитів ринку праці, сприяють всебічному гармонійному розвитку особистості та створюють сприятливі можливості для виявлення її задатків, урахування потреб і формування загальнолюдських і професійно важливих якостей, базових кваліфікацій, ключових, загальних і професійних компетентностей».

Варто зазначити, що формування демократичних ціннісних орієнтацій майбутніх вчителів початкової школи у вищій школі ускладнюються низкою факторів, а саме: протягом довгого часу у вищому навчальному закладі викладачі робили акцент на формуванні у студентів системи професійних знань, умінь і навичок, у той час як виховному аспекту приділялася недостатня увага. Такий підхід до освітнього процесу став причиною відсутності чіткої системи педагогічних технологій та методологічних рекомендацій щодо формування у студентів демократичних ціннісних орієнтацій, відсутності взаємодії всіх суб'єктів виховного процесу та недосконалої системи практикування студентів в отриманих громадянських знаннях, уміннях і навичках для набуття досвіду прояву ними демократичних цінностей у своїй професійній діяльності; орієнтація викладачів ЗВО у процесі фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи на дидактичні принципи формування громадянської компетентності особистості, а саме: доступності (врахування вікових особливостей, інклюзії, шляхи висвітлення інформації у гетерогенному суспільстві); свідомості (усвідомлення значущості у спільноті керуючись сформованими ціннісними орієнтаціями, усвідомлення відповідальності за наслідки власних дій); науковості (зв'язок з реальними локальними подіями, місцевими проблемами, політичним, економічним,

військовим, технологічним станом держави та наукою); комунікативності (розвиток комунікативних здібностей задля ефективної співпраці та формування ґрунтовних рішень а коригування власної діяльності і діяльності колективу); систематичності (відповідність громадянських знань до вікових особливостей, постановка завдань відповідно до предмету та актуальності подій життєдіяльності суспільства); зв'язку навчання з життям (реалізація теоретичних знань під час практичної діяльності); підхід до навчання через участь (усвідомлення власної соціальної ролі, завдань, стратегії їх вирішення, створення платформи для соціальних взаємодій); гуманізму (врахування загальнолюдських цінностей при прийнятті рішень); полікультурності (пізнання власної культурної спадщини, інтерес до культурних особливостей інших національностей та врахування культурних відмінностей в процесі діяльності); демократичності (підхід, що передбачає вираження власної позиції, врахування інших точок зору учасників, прийняття рішень на основі голосування тощо); плюралізму (висвітлення інтересів громадськості через обраних нею представників що є платформою для формування лідерських та організаційних навичок).

Зауважуючи на те, що формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у закладі вищої освіти є доволі складним процесом через брак ресурсів, можливостей реалізації громадянської позиції на заняттях, ми вважаємо за необхідне виокремити напрями змін та взаємодії ЗВО та здобувачів вищої освіти у процесі формування громадянської компетентності, а саме: організаційний, змістовий, комунікативний та функціональний.

Відзначимо що організаційний напрям взаємодії ЗВО та здобувачів вищої освіти у процесі формування громадянської компетентності передбачає децентралізацію управління в системі освіти, інформаційну прозорість закладу освіти, створення можливостей для комунікації студентів, викладачів, працівників структурно-технічних підрозділів та адміністрації, забезпечення вільного вибору дисциплін студентами, забезпечення платформи для дискусій

реалізації ідей студентів, науковців, викладачів за підтримки громадських організацій та міжнародних інституцій, дієві механізми для забезпечення електронної демократії, створення рівних можливостей для здобуття якісної освіти.

Змістовий напрям взаємодії ЗВО та здобувачів вищої освіти у процесі формування громадянської компетентності передбачає наявність таких складових, як якісне змістове наповнення дисциплін, забезпечення доступу до альтернативних джерел інформації, дослідницький підхід задля розвитку критичного мислення, демократичний підхід при розробці та реалізації вправ, реалізація проектів на базі закладу освіти, збалансованість *hard skills* та *soft skills* відповідно до програми, забезпечення інформаційної безпеки, об'єктивність оцінювання, інтеграція громадянської освіти в освітні компоненти, надання можливості вибору дисциплін та вибору підходів до викладання, можливість впливати на стиль подачі матеріалу та якість змістового наповнення, можливість навчатись за індивідуальною траєкторією, врахування результатів неформальної освіти в освітній процес закладу.

Комунікативний напрям взаємодії ЗВО та здобувачів вищої освіти у процесі формування громадянської компетентності спрямовано на забезпечення ефективної суб'єкт-суб'єктної комунікації, колегіальне прийняття рішень, застосування методів та прийомів задля розвитку компетентностей, демократичний підхід у викладанні, міжособистісне навчання учнів на студентів на засадах рівності та толерантності, з врахуванням загальнолюдських цінностей, реалізація опитувань щодо якості освітніх послуг, реалізація різних способів здачі письмових та усних робіт, організація платформи для спілкування з адміністрацією закладу, громадянськими організаціями та міжнародними установами, забезпечення електронного обміну даними учасниками освітнього процесу через розроблені онлайн-платформи, розроблені чіткі механізми протидії та врегулювання конфліктних ситуацій.

«Функціональний напрям взаємодії ЗВО та здобувачів вищої освіти у процесі формування громадянської компетентності спрямовано на забезпечення

свободи для висвітлення ідей під час суб'єкт-суб'єктної взаємодії у процесі навчання, можливостей для соціалізації, «надання повноважень щодо організації освітніх проектів, майстер-класів, конференцій, тренінгів, а також залученні фахівців, громадських організацій з метою набуття додаткових компетентностей для ефективної професійної діяльності; можливості наукової співпраці на основі довіри, академічної доброчесності та усвідомленні ефективності власного дослідження для подальшого розвитку наукових здобутків» [164, с. 282].

На рівень сформованості громадянської компетентності впливає здатність реалізувати громадянські якості, проявити громадянську позицію, критично аналізувати ситуацію та змоделювати стратегію її вирішення, ефективно співпрацювати та усвідомлювати власну відповідальність в процесі громадської діяльності транслюючи інтереси громадськості, усвідомлення особистістю громадянських цінностей, наявність громадянських якостей, громадянської поведінки, володіння дизайном мислення щоб розробити модель реалізації власної ідеї, врахувати всі засоби досягнення мети та підходи задля досягнення кінцевих результатів. Але часто так трапляється, що людина відчуває себе громадянином, коли реалізує свої права та свободи, але губиться у прояві комунікативних навичок в процесі вияву прав та свобод, не усвідомлює власну відповідальність за колективну діяльність, прогнозує надмірні результати діяльності та хибні очікування.

Отже, на основі вищесказаного встановлено, що демократичні ціннісні орієнтації майбутнього вчителя початкової школи за своєю сутністю є складною інтегративною категорією, яка виявляється у почуттях, вчинках, поведінці, світогляді, способі мислення, що спрямовані на розвиток гідних громадян нашої держави.

Аналіз наукової літератури показав, що важливим аспектом впровадження громадянської освіти у освітній процес є дотримання суб'єкт-суб'єктних взаємин що полягає у деяких принципах: принцип обговорень та

дискусій, принцип менторства та наставництва без значного впливу, принцип вільної участі та можливості відстоювати власну точку зору та власні інтереси.

Погоджуючись з думкою С. Цюри, що «інтелектуальний потенціал студентського середовища та вікові особливості ідентифікаційних процесів у юності створюють сприятливе середовище для внесення цінностей громадянського суспільства на початку їх структурування і когнітивної інтерпретації» [270, с. 64], можемо зазначити, що важливим процесом формування ціннісних орієнтацій в громадянському суспільстві є комунікація в мікро- та макросередовищі з врахуванням високого психоемоційного комфорту. «Спілкування за допомогою діалектичних бесід, які були ще розвинуті філософом Кантом дає можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки понять, класифікуючи та узагальнюючи їх. Можливість критичної оцінки власних тверджень та тверджень співрозмовника корегує послідовність вибудованої системи понять та впливає на переоцінку і можливу зміну власних рішень під впливом ґрунтовних аргументів. В цьому і полягає одна із сильних сторін демократичної особи – формулювання та обґрунтування власних переконань, можливість вибору та опис його доцільності, а також вміння змінити вибір при наявному аргументованому переконанні, наявності фактів, представлених та класифікованих в єдину систему, що передбачає виокремлення певних узагальнень. Інакше кажучи, демократична особа з наявними громадянськими цінностями має володіти гнучкістю мислення. Стаття» [163, с. 133].

Враховуючи наукові висновки М. Михайліченка, «формування громадянської компетентності передбачає засвоєння студентом навчального та соціокультурного компоненту» [173, с. 78-79]. Ми враховуємо також думку В. Піддячого який зауважує що «зміст громадянської компетентності майбутнього педагога включає мотиваційну, теоретичну та практичну складові, які допоможуть усвідомлено, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські обов'язки та права у суспільно-політичній та навчальній діяльності» [213, с. 136].

Важливим для розвитку громадянської компетентності у закладі вищої освіти є саме навчання через дію, оскільки студентам необхідно відчувати практику демократичного співіснування громад, способи та механізми впливу на суспільні процеси, бути організатором громадської діяльності задля розвитку громадянської свідомості.

Підхід навчання через дію реалізується через різні шляхи: робота в команді в процесі фахової підготовки (найбільш поширений спосіб в процесі нашого дослідження), активне та інтерактивне навчання, громадська діяльність.

Особливістю громадянської освіти відповідно до проєкту «Розвиток громадянських компетентностей в Україні (DOCCU)» є те, що зміст, форми і методи навчання побудовані у вимірі «про/через/для демократії та прав людини», що передбачає демонстрацію як працює демократія загалом та в освітній сфері через інтеграцію в суспільні дисципліни, розвиток реалізації своїх прав та обов'язків шляхом застосування демократичних педагогічних інструментів та відображення досвіду демократичної поведінки отриманої в закладах освіти в реальному суспільному житті відповідно.

«Навчання «про» демократію передбачає знання нормативно-правової бази, принципи дії конституції держави, усвідомлення захищеності, безпеки, прав людини, що затверджені правовим регулюванням.

Навчання «для» демократії враховує усвідомлення реалізації власних прав, наслідки яких не обмежують реалізацію прав інших членів спільнот. Також це співпраця, що спрямована на досягнення консенсусу, спільного вирішення проблемних питань, враховуючи точки зору як односторонців, так і опозиції. Цей принцип передбачає екстраполяцію цінностей демократії в особисту та суспільну життєдіяльність. Досліджуючи проблему формування в майбутнього вчителя інтегративного вміння розв'язувати педагогічну ситуацію / завдання, що виникають в освітньому процесі, О. Матвієнко зазначає, що засвоєння теоретичного матеріалу з педагогіки, психології, педагогічної творчості у майбутніх педагогів розпочинається з формування міцного орієнтаційного підґрунтя дії. Дослідниця зазначає, що саме на базі теоретичних

знань формується вміння вивчати результати розв'язання педагогічного завдання. «При цьому рух відбувається від простіших умінь, якими є ціннісно-орієнтаційні, пізнавальні, що передбачають уміння бачити, виявляти в ситуації, діях вчителів окремі педагогічні закономірності, до більш складних умінь: гностичних (умінь бачити, адекватно оцінювати ситуацію загалом), прогностичних та проєктивних (умінь на основі знань педагогічних закономірностей обирати найраціональніший спосіб виходу із ситуації, найправильніше вирішення завдання)». Прагнення сучасного студента до аналізу, критичної оцінки, проєктування діяльності та участі в процесі обговорення та ухвалення рішень породжує потребу в запровадженні демократичних процедур як в закладах вищої освіти, так і в закладах загальної середньої освіти. У запровадженні демократії в освітню систему слід враховувати особистісні якості громадян, які набуваються в процесі громадянської освіти, її діяльності та власного внеску задля досягнення суспільного блага. Цьому передує безперервний процес розвитку демократичних цінностей, що включені в навчальний матеріал підготовки майбутнього вчителя початкової школи, зміст навчальних програм закладів середньої освіти [165, с. 77].

Навчання «через» демократію трактується як застосування демократичних процедур в освітньому середовищі, інтерпретуючи механізм їх реалізації через методи навчання, форми організації навчального процесу, що передбачають співпрацю на основі свободи думки і висловлювань, а також через можливість брати участь в адміністративних процесах та управлінні діяльності закладу освіти» [165, с. 76-77]

На думку В. Піддячого «у залежності від характеру завдань, формування громадянської компетентності майбутніх педагогів доцільно здійснювати використовуючи різні форми (індивідуальну, парну, групову, фронтальну, аудиторну, позааудиторну) та методи навчання (словесні, практичні, контрольні, бінарні та інтегровані)» [213, с. 136]. Основний акцент нами було зроблено на філософський діалог, дискусії, інтерактивні методи взаємодії,

практичні заняття з елементами тренінгу, проектні технології, елементи рольових ігор, дослідницьку діяльність, метод кейсів, роботу з онлайн платформами, які сприяють розвитку електронної демократії в освітній сфері.

Імплементація громадянської освіти в процесі фахової підготовки студентів можлива за умов включення в освітній процес інтерактивних методів навчання, цифрової грамотності, проблемного навчання та залучення здобувачів до суспільно-корисної діяльності через проектну діяльність, волонтерську діяльність та інші форми роботи. Оскільки «громадянська освіта – це більше, ніж предмет і якщо реалізовувати її добре та пристосовувати до місцевих потреб, громадянські навички та цінності покращать демократичне життя для всіх нас, як права, так і обов'язки, починаючи зі школи й далі» [339].

Серед основних завдань, щодо впровадження громадянської освіти задля розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи нами було визначено наступні: запровадження у зміст фахової підготовки серію завдань для розуміння майбутніми вчителями взаємозв'язку між концепціями індивідуальної свободи думки, прав людини та її громадянською відповідальністю; створення умов для розвитку громадянської свідомості; популяризація цінностей, таких як свобода, рівність та справедливість; запровадження у зміст фахової підготовки серію завдань спрямованих на розвиток соціальної активності та професійної компетентності особистості на основі соціальних навичок, таких як готовність до участі у процесах державотворення, здатність до спільного життя і співпраці в громадянському суспільстві, готовність взяти на себе відповідальність та здатність до розв'язання конфліктів відповідно до демократичних принципів; діджиталізація механізмів та процесів діяльності задля розвитку електронної демократії в освітній сфері; запровадження у зміст фахової підготовки серію завдань спрямованих на розвиток вміння відстоювати особисту позицію, генерувати нові ідеї та критично аналізувати проблеми, проектуючи шляхи їх вирішень, брати участь у дебатах, переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків, вирішувати проблеми та конфліктні ситуації.

Формування демократичних цінностей майбутнього вчителя початкової школи забезпечується саме в різних видах діяльності в межах освітнього процесу педагогічного університету – навчальній, позааудиторній, виховній, громадській.

Однак визначальну роль відіграють насамперед ті, які є спеціально організованими. Йде мова, в першу чергу, про виховний процес, що здійснюється в межах педагогічного університету. Вважаємо цей чинник провідним у формуванні демократичних цінностей майбутнього вчителя початкової школи, оскільки: саме у процесі навчально-виховної діяльності забезпечується можливість цілеспрямованого, організованого, довготривалого і контрольованого впливу на професійне становлення особистості студента; завдяки професійній організації цілісного освітнього процесу відбувається всебічний розвиток особистості майбутнього вчителя, його пізнавальної і соціальної активності, формування професійно-значущих якостей і умінь, усвідомлення своєї соціальної ролі, його становлення як свідомого громадянина своєї держави; у межах освітнього процесу вищого навчального закладу можливо здійснювати постійний моніторинг його успішності, що дозволяє вчасно проводити корекцію та прогнозування діяльності з формування демократичних ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя початкової школи.

Усвідомлення педагогічними працівниками широкого спектру демократичних форм і методів, вміст громадянських цінностей в навчальних програмах та підручниках, дає змогу майбутнім вчителям провести якісний аналіз теоретичних підходів та можливість застосування на практиці.

До конференцій, виставок, екскурсій, волонтерських виїздів де беруть участь здобувачі освіти, залучаються широке коло громадян (педагоги, психологи, політологи, соціологи, філософи, лікарі, військові, рятувальники, представники громадських організацій, музиканти, співаки, волонтери, активні представники студентства інших закладів освіти) та представники інших професій задля спільної мети – популяризації громадянської позиції, формування громадянської свідомості, окреслення шляхів прояву

громадянської участі та проектування стратегії реалізації громадянської компетентності в професійній та громадській діяльності.

І. Василенко у дисертаційному дослідженні щодо громадянськості студентів засобами самоврядування у закладах вищої освіти Канади акцентує увагу на «невід'ємній складовій діяльності студентського самоврядування - становлення громадянина, адже роль громадянина - це не тільки почесна, а й відповідальна людська функція, яка вимагає від особистості конкретних практичних дій у відстоюванні певних, законодавчо закріплених і морально санкціонованих у суспільстві громадянських прав і свобод» [41, с. 11].

Проявляючи свою активну громадянську позицію, відстоюючи інтереси групи, ініціюючи волонтерські, творчі та інші заходи, реалізуючи механізми впливу на рішення в закладі освіти, навчаючись реалізовувати демократичні процеси (наприклад, голосування), представники студентського самоврядування навчаються діяти в мікро- та макросоціумі, розвивають комунікативні навички та лідерські якості, працездатність та гуманізм, демонструють рішучість та мотивацію у прийнятті рішень.

Для проектування та впровадження громадянської діяльності в студентських осередках варто враховувати потреби цільових груп, виокремлення мети і передбачення результатів та наслідків впливу після організованої діяльності, розробку критеріїв ефективності та доцільності організації заходів, систематичної волонтерської діяльності та створення громадських об'єднань, створення умов для виконання роботи, організацію психологічної, юридичної та фінансової підтримки для діяльності студентських осередків, розподіл ролей в організації громадської діяльності, вибір форм взаємодії між членами осередку та форми організації громадської діяльності, розподіл обов'язків та відповідальності, здійснення моніторингу, поточного та підсумкового контролю громадської діяльності, професійна та наукова робота після впровадження громадських ініціатив у студентські осередки. Саме в процесі суспільно корисної діяльності в межах студентських осередків визначається громадянська позиція студентів, закладаються основи

демократичної поведінки в соціумі, формується громадянська свідомість та вміння робити громадянський вибір, розширюється світогляд, звертається увага на глобальні проблеми та шляхи їх вирішення, а також механізми впливу на суспільні процеси. Завдяки практичній діяльності майбутні вчителі початкової школи краще усвідомлюють свою роль в суспільстві, навчаються соціальних взаємодій, тренуються приймати виважені самостійні або колективні рішення, вибудовують стратегію дій задля подальшої громадської діяльності.

«Що стосується задіяних стейкхолдерів у забезпеченні якісної громадянської освіти, роботодавці також можуть долучитися до створення атмосфери громадянськості освітнього середовища. Співпраця з громадськими організаціями, реалізація шкільних проектів, волонтерство, співпраця з органами влади та здійснення процесу моніторингу діяльності публічної політики виступають ключовими аспектами при формуванні громадянськості учнів, та розвитку громадянської компетентності педагогічних працівників» [268, с. 606].

Нами визначено що результативність формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи залежить також від добору доцільних і відповідних змісту форм, методів, прийомів.

Щоб здійснювати ефективний підбір методів, форм, прийомів задля реалізації громадянської освіти, майбутнім вчителям початкової школи необхідно оволодіти критичним мисленням. Розвиток критичного мислення також необхідний для удосконалення процесу соціалізації, вирішення проблем, оволодіння необхідними професійними та загальними компетентностями, зокрема і задля розвитку громадянської компетентності.

За переконанням О. Майданик основними характеристиками процесу формування громадянської компетентності, «спрямованих на розвиток у майбутніх фахівців критичного мислення є: використання на заняттях суспільно-економічних дисциплін пізнавальних та проблемно-пошукових завдань; вироблення майбутніми фахівцями власних міркувань та прийняття об'єктивних рішень; уміння отримувати та використовувати інформацію,

добирати документи, що підтримують власну точку зору; співпрацювати з державними установами, щоб захищати власні інтереси та цінності; визначати та використовувати встановлені процедури розв'язання конфлікту в органах влади; визначати політику та рішення, та розробляти критерії для висловлювання суджень про людей, ситуації, рішення; приймати рішення відносно колективного управління та громадських проблем; визначати власні інтереси та цілі в конкретній ситуації.» [155, с. 178] У нашому дослідженні ці та інші характеристики імплементовані у зміст освітніх компонентів шляхом реалізації вправ відповідної тематики.

«Розглянемо доцільність застосування методів, за допомогою яких громадянська освіта може імплементуватися в освітній процес:

1. «Метод М. Броудлі (Англія), яким передбачено організацію навчання на основі трьох видів ситуацій, які пропонуються студентам для аналізу:

I вид ситуацій – ситуація-оцінка (студенти мають дати оцінку прийнятим рішенням);

II вид ситуацій – ситуація-проблема (студенти мають встановити причину виникнення ситуації (явища, процесу), конкретизувати власні дії з її вирішення);

III вид ситуацій – ситуація-вправа (студенти вправляються у вирішенні проблеми, використовуючи метод аналогій)» [9, с. 138].

2. «Заняття з елементами тренінгу (інтерактивна форма навчання, під час якої людина максимально оволодіває новими знаннями, отримує нові навички, переглядає власні цінності та пріоритети, коригує, удосконалює та розвиває певні якості та властивості своєї особистості, обирає для себе такі форми та методи поведінки, які відповідають саме її ситуації та індивідуальності).

3. Форум-театри (методика інтерактивної роботи, направлена на вирішення соціальних проблем, коли глядач перетворюється з пасивного на активного співучасника всього, що відбувається).

4. Мозковий штурм, брейнстормінг (один із найпопулярніших методів навчання і групової роботи, метод висування творчих ідей у процесі розв’язування проблеми, сеанси якого стимулюють творче мислення).

5. Печа-куча (методологія презентації коротких доповідей, спеціально обмежених за формою і тривалістю, на неформальних конференціях); аналіз правових ситуацій (форма роботи, спрямована на традиційне розв’язування задач за заданою проблемою) та інші» [10].

6. «Метаплан, тобто тиха дискусія або розмова-плакат. Полягає вона в тому, що під час наради (дискусії) її учасники спільними зусиллями створюють плакат, який стає графічним скороченням дискусії» [11, с. 115].

7. «Методика «діалоги Сократа або її складова Філософія для дітей (Р4С) Неодноразово, саме обговорення різних поглядів на те чи інше суспільне явище чи історичний факт, подію – є причиною виникнення соціальних конфліктів (учнівських в тому числі). Для того, щоб їх подолати, учням необхідно навчитись обмінюватися своїми думками і прагнути долати суперечки, займаючи певні позиції, в яких відображаються справедливість та людська гідність — дві фундаментальні цінності демократичного суспільства» [268, с. 607-608].

«Елементи e-learning чи електронного навчання, вже стали частиною освітнього середовища» [6, с. 81]. Ми розглянемо два способи розвитку громадянської освіти з врахуванням електронної демократії:

1. створення освітнього простору (HUBу);
2. інтеграція громадянської освіти в зміст дисциплін та організації діяльності, включаючи інструменти демократії.

Діяльність ресурсного HUBу з питань громадянської освіти, де наявний освітній технолог та експерти із впровадження громадянської освіти ґрунтуватиметься на реалізації бенчмаркінгу (врахуванні та перейманні найкращих практик) та краудсорсингу.

«Вважається, що застосування моделі краудсорсингу передбачає вирішення завдання за участю дуже численної групи людей за допомогою

інформаційних технологій, внаслідок чого вартість і час досягнення результату радикально знижуються» [1, с. 201].

Тому доцільно об'єднатись у сучасне освітнє середовище (HUB) в закладі вищої освіти або закладі повної загальної середньої освіти, з метою поширення інформації, впровадженню ідей та дослідницької діяльності, що супроводжуватимуться інформаційними технологіями.

«Ресурсний HUB з питань громадянської освіти може включати:

- Посібники та методичні рекомендації з ГО.
- Онлайн мережі з ГО (вітчизняні та міжнародні).
- Доступ до участі в проєктах з ГО.
- Учнівські (студентські) ініціативи та портфоліо з ГО.
- Анкети, опитувальні листи та моніторинг.
- Платформи для обміну досвідом серед колег»» [268, с. 606].

Усвідомлення педагогічними працівниками широкого спектру демократичних форм і методів, вміст громадянських цінностей в навчальних програмах та підручниках, дає змогу майбутнім вчителям провести якісний аналіз теоретичних підходів та можливість застосування на практиці.

Отже, аналіз наукових досліджень вчених, присвячені проблемі формування громадянської компетентності, дозволяють визначити наступні педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки: формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської ідентифікації як громадянина держави та громадянської свідомості в процесі пізнання теоретичних знань з громадянської освіти; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської активності та громадянської позиції у процесі фахової підготовки; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянських якостей як інтегративної якості особистості в процесі суспільної діяльності в освітньому середовищі ЗВО; розвиток електронної демократії в ЗВО.

2.2. Сучасний стан сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки

Дослідно-експериментальна робота щодо формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки проводилась протягом 2020-2022 років та відбувалася у три етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

Експериментальною базою дослідження стали наступні заклади освіти: Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ); Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини; Львівський національний університет імені Івана Франка, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Усього у дослідженні прийняли участь 260 майбутніх вчителів початкової школи.

На констатувальному етапі експерименту було визначено склад контрольної (КГ) та експериментальної груп (ЕГ). До складу експериментальної групи увійшли 128 студентів другого курсу ОКР «бакалавр» та першого курсу ОКР «магістр», майбутніх вчителів початкової школи. До складу контрольної групи увійшли 132 студенти другого курсу ОКР «бакалавр» та першого курсу ОКР «магістр», майбутні вчителі початкової школи.

Розподіл майбутніх вчителів початкової школи до ЕГ і КГ відбувалось за принципом академічних груп та засобом рандомізації, що обумовлено особливостями подальшої реалізації формувального етапу експерименту, з допомогою пакету прикладних програм статистичної обробки даних SPSS, та використанням команди: випадковий вибір. В КГ та ЕГ не спостерігаються суттєві відмінності ні за кількісним, ні за якісним складом (розбіжність між чисельністю в ЕГ і КГ є незначною, що немало суттєвого впливу на результати дослідження ($P < 0,001$)).

Для того щоб дані були коректно оброблені статистично, проводилась наступна процедура. Оцінки частот спостережень, віднесених до кожної

функції поділялись на суму цих оцінок по кожному респонденту окремо. Дані представлені в формі, яка передбачає проведення статистичного аналізу.

З метою правильного вибору методів статистичного аналізу отримані дані необхідно перевірити розподіл на нормальність. Для перевірки нормальності використовується статистичний критерій Колмогорова-Смірнова, результати обчислення наведено у Додатку А.

При інтерпретації отриманих результатів слід зазначити, що розподіл вважається нормальним, якщо рівень значимості p за критерієм Колмогорова-Смірнова з поправкою Лілієфорс більше 0,05, таким чином ми можемо зробити висновок: перевірка розподілу усіх змінних на нормальність показала, що розподіл відповідає нормі. Це є підставою для використання параметричних методів статистики в подальших розрахунках.

Опираючись на отримані дані та враховуючи завдання дослідження нами було обрано наступні:

1. Т-критерій Ст'юдента для залежних та незалежних вибірок з метою порівняння між собою результатів КГ та ЕГ, а також результатів в ЕГ до та після впровадження експерименту. Формула обчислення критерію Ст'юдента має наступний вигляд:

Статистика критерію для випадку непов'язаних, незалежних вибірок дорівнює:

$$t_{\text{емп}} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sigma_{x-y}}, \text{ де}$$

\bar{x} , \bar{y} – середнє арифметичне в ЕГ та КГ,

σ_{x-y} – стандартна помилка різниць середніх арифметичних.

У разі пов'язаних вибірок з рівним числом вимірювань у кожній можна використовувати простішу формулу t-критерію Ст'юдента.

Обчислення значення t здійснюється за такою формулою:

$$t_{\text{емп}} = \frac{\bar{d}}{sd}, \text{ де}$$

$d_i = x_i - y_i$ – різниці між відповідними значеннями змінної X і змінної Y , Sd – середнє значення цих різниць.

2. F критерій Фішера, що дозволяє порівнювати величини вибірових дисперсій двох незалежних вибірок. Формула обчислення критерію Фішера така:

$$F_{\text{емп}} = \frac{\sigma_x^2}{\sigma_y^2}, \text{ де}$$

σ_x^2, σ_y^2 – дисперсії першої та другої вибірки відповідно.

З метою визначення рівнів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи нами було розроблено наступній діагностичний інструментарій, що наведений у відповідності до критеріїв у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Діагностичний інструментарій вимірювання громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи

Структурні компоненти	Критерії	Методи діагностики
Аксіологічний	Мотиваційно-ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> – Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча; – анкета «Діагностика ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості» І.Є. Кузьміної (адаптована автором); – методика The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) (адаптована автором); – методика Civic Identity Status Scale (CISS) (ціннісний компонент).
Когнітивний	Інформаційно-когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> – методика Civic Identity Status Scale (CISS) (когнітивний компонент); – анкета «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко; – авторська анкета «Розвиток громадянської компетентності».

Продовження таблиці 2.1

Процесуальний	Діяльнісно-поведінковий	<ul style="list-style-type: none"> – методика Civic Identity Status Scale (CISS) (діяльнісний компонент); – методика Empathy Quotient (EQ); – анкета «Громадянська компетентність» В. Борисова; – методика «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса; – шкала локусу контролю Дж.Роттера; – тест «Правова та громадянська свідомість» Л. Ясюкової (адаптована автором).
----------------------	--------------------------------	---

Так, нами було використано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча; анкету «Діагностика ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості» І. Кузьміної (адаптована автором); методику The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) (перекладена та адаптована автором); методику Civic Identity Status Scale (CISS) (ціннісний компонент) (перекладена та адаптована автором), задля визначення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки за показниками мотиваційно-ціннісного критерію:

1. Розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, усвідомлення суспільства і держави як цінностей вищого порядку.
2. Усвідомлення особистості та ідентифікація особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності.
3. Наявність інтересу та значущості громадянської участі.
4. Вміння ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань.
5. Усвідомлення відповідальності за долю держави, суспільства в цілому.
6. Усвідомлення ціннісних орієнтацій, які сприяють осмислюванню особистості суспільних норм поведінки та сутність законодавчої бази.

Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча включає в себе роботу з двома класами цінностей: інструментальними та термінальними.

М. Рокіч термінальні цінності визначає, як переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути, тобто можна назвати їх цінності-цілі;

Інструментальні цінності визначаються автором, як переконання в тому, що якийсь образ дій є з особистої та суспільної точки зору кращим у будь-яких ситуаціях – цінності-засоби.

Інтерпретація характеристик відповідей майбутніх вчителів початкової школи, в процесі оцінки мотиваційно-ціннісного критерію громадянської компетентності, проводилась з врахування наукових доробок С. Нагорняк та показників мотиваційного критерію нашого дослідження, щодо розподілу цінностей на три рівні: активний, продуктивно-виконавчий, пасивний [188, с. 147-148].

Активному рівню громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм відповідають наступні цінності: активне життя, життєва мудрість, пізнання, продуктивне життя, розвинуте суспільне покликання, щастя інших, впевненість у собі, охайність, вихованість, старанність, відповідальність, тверда воля.

Дані отримані в результаті дослідження наведено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Рівень сформованості мотиваційно-ціннісного критерію
громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи
класів за методикою М. Рокіча, у %**

Рівні сформованості	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Активний	18,94	25	17,97	23
Продуктивно-виконавчий	40,91	54	42,19	54
Пасивний	40,15	53	39,84	51

До продуктивно-виконавчого рівня було віднесено такі цінності, як: здоров'я, цікава робота, любов, наявність добрих і вірних друзів, життєрадісність, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, терпимість, ефективність у справах.

Матеріально забезпечене життя, краса природи та мистецтва, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, творчість, високі запити, незалежність, непримиримість до своїх недоліків та до недоліків інших – пасивний рівень.

Проаналізувавши результати наведені в таблиці 2.2, можемо зробити висновок, що у 18,94% студентів КГ та 17,97% ЕГ спостерігається пасивний рівень громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм; у 40,91% представників КГ та 42,19% ЕГ виявлено продуктивно-виконавчий рівень; у 40,15% КГ та 39,84% ЕГ наявний пасивний рівень громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм. Отримані результати свідчать про те, що у більшості майбутніх вчителів початкової школи у ціннісній структурі особистості переважають такі цінності, як: здоров'я, любов, наявність добрих і вірних друзів, матеріально забезпечене життя, розваги, свобода, щасливе сімейне життя, цікава робота, життєрадісність, освіченість що характерно продуктивно-виконавчому та пасивному рівню сформованості громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм. Слід зазначити, що перед пріоритетних цінностей не було зазначено: охайність, обов'язковість, вихованість, чесність, особистісний розвиток, відповідальність, тверда воля, які складають аксіологічну основу громадянської компетентності.

Наступна методика, що була використана задля вивчення рівня сформованості громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм серед майбутніх вчителів початкової школи, це анкета «Діагностика ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості» І. Кузьміної. Метою методики є вивчення та інтерпретація ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості. Дана методика була адаптована нами, враховуючи особливості українського середовища.

Патріотичне виховання розглядається автором методики, як процес присвоєння особистістю емоційно-ціннісного ставлення до Батьківщини у спілкуванні зі значимими іншими.

Під ціннісними орієнтаціями розуміється система ціннісних (особистісно-значущих) підстав-орієнтирів для організації пізнання, спілкування та діяльності по відношенню до своєї Батьківщини.

Інтерпретація результатів дослідження включає в себе три рівні ідентичності особистості з Батьківщиною:

Високий рівень – «ототожнюю» (себе зі своєю країною): «знаю» (свою країну, свій край), «люблю-ціню» (Батьківщину, свій народ); «роблю» (конкретна справа на користь своєї Батьківщини).

Середній рівень – «мені байдуже»: «не знаю», «все одно, байдуже», «не роблю нічого для Батьківщини».

Низький рівень – «не ототожнюю»: «не знаю», «не люблю – не ціную», «цікавлюся лише негативними фактами та постійно борюся з цим».

Результати вивчення ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості наведено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Рівень сформованості ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості майбутніх вчителів початкової школи, у %

Рівні сформованості	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	43,94	58	47,66	61
Середній	36,36	48	37,50	48
Низький	19,70	26	14,84	19

У результаті аналізу відповідей респондентів на запитання анкети нами було виявлено, що у 43,94% досліджуваних КГ та 47,66% ЕГ спостерігається високий рівень ідентичності особистості з Батьківщиною, сформованості ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості. У 36,36% студентів КГ та 37,50% ЕГ виявлено середній рівень; низький рівень діагностовано у 19,70% представників КГ та 14,84% ЕГ.

Таким чином, можемо констатувати що серед майбутніх вчителів початкової школи другого року навчання переважає високий рівень ідентичності особистості з Батьківщиною, сформованості ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості, тобто респонденти ототожнюють себе зі своєю країною, національною культурою; знають історію та традиції своєї країни, свого краю, дому та родини; люблять та цінують Батьківщину, свій народ, історичну та культурну спадщину, українську мову, прояви сучасної української культури. Але слід зазначити, що серед студентів виявлено достатньо велику кількість респондентів з переважанням середнього та низького рівня сформованості ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості, тобто часто опитувані достатньо добре відносяться, до Батьківщини, але бачать своє майбутнє у іншій країні, або не до кінця розділяють національні цінності, не цікавляться культурними надбаннями та сучасними проявами українського мистецтва.

Методика The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) (перекладена та адаптована автором) спрямована на вивчення етнічної самосвідомості та її трансформації в умовах міжетнічної напруженості, що дозволяє розкрити такий показник громадянської компетентності, як усвідомлення особистості та ідентифікація особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності.

Методика складається з шести шкал, які відповідають наступним типам етнічної ідентичності: етніцизм, етнічна індіферентність, норма (позитивна етнічна ідентичність); етнотрансцендентизм, етноізоляціонізм, етнофанатизм.

Результати вивчення типів етнічної ідентичності графічно представлено на рис. 2.1.

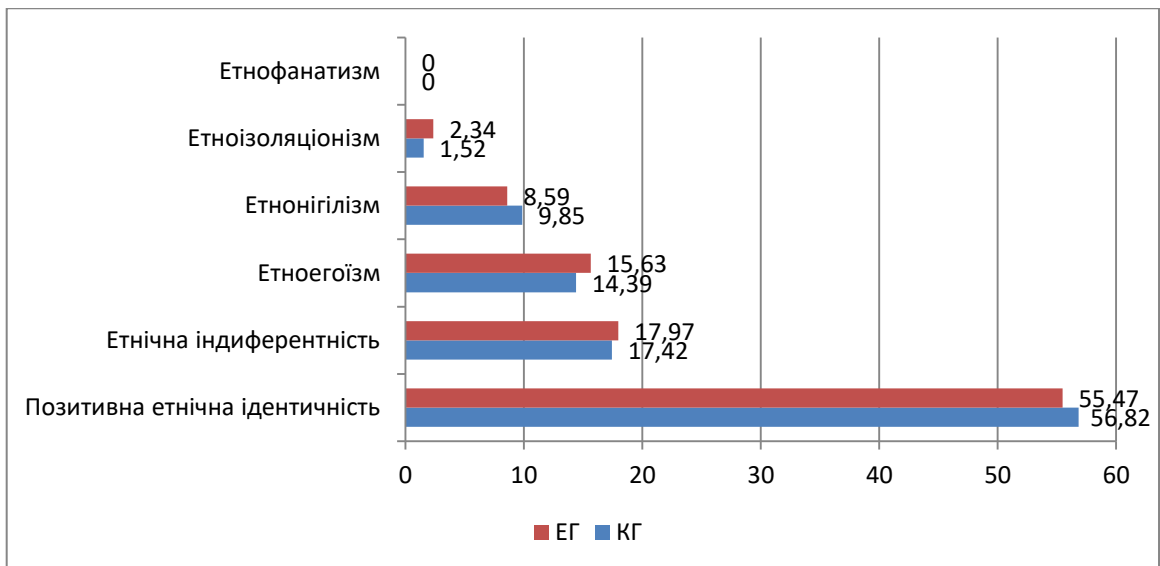

Рис. 2.1. Лінійна гістограма результатів вивчення типів етнічної ідентичності майбутніх вчителів початкової школи, у %

Аналіз результатів дослідження дозволяє зробити висновок, що серед досліджуваних у 56,82% КГ та 55,47% ЕГ виявлено позитивну етнічну ідентичність, що відповідає нормі. Студенти з таким типом етнічної ідентичності характеризуються поєднанням позитивного ставлення до свого народу з позитивним ставленням до інших народів.

У 17,42% представників КГ та 17,97% ЕГ виявлена етнічна індиферентність, що проявляється в розмитих межах етнічної ідентичності, невизначеності етнічної приналежності, неактуальності етнічності.

Етноогоїзм діагностовано у 14,39% респондентів КГ та 15,63% ЕГ, цей тип ідентичності може проявлятися у невинній формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту «мій народ», але може набувати характер напруженості та роздратування у спілкуванні з представниками інших етнічних груп.

Етнотнігілізм – це форма гіпоідентичності, що є відходом від власної етнічної групи та пошуком стійких соціально-психологічних опор не за етнічним критерієм, даний тип етнічної ідентичності виявлено у 9,85% студентів КГ та 8,59% ЕГ.

У 1,52% студентів КГ та 2,34% ЕГ діагностовано етноізоляціонізм, як тип етнічної ідентичності, що проявляється у переконаності у перевазі свого народу, визнання необхідності очищення національної культури, негативному ставленню до міжетнічних шлюбів, ксенофобії.

Респондентів з вираженим етнофанатизм серед майбутніх вчителів початкової школи в процесі дослідження не виявлено.

З метою спрощення подальшого аналізу отриманих даних, ними було визначено рівні сформованості етнічної ідентичності, до високого рівня було віднесено позитивну етнічну ідентичність, до середнього рівня етнічну індиферентність та етнотогоїзм, до низького – етнотілізм, етноізоляціонізм, етнофанатизм.

Результати вивчення усвідомленості та ідентифікації особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності наведено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Рівні сформованості етнічної ідентичності майбутніх вчителів початкової школи, у %

Рівні сформованості	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	56,82	75	55,47	71
Середній	31,82	42	33,59	43
Низький	11,36	15	10,94	14

Проаналізувавши отримані дані можемо зробити висновок, що високий рівень усвідомленості та ідентифікації особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності спостерігається у 56,82% респондентів КГ та 55,47% респондентів ЕГ. Середній рівень виявлено у 31,82% студентів КГ та 33,59% ЕГ. У 11,36% досліджуваних КГ та 10,94% ЕГ

виявлено низький рівень усвідомленості та ідентифікації особистості з певною етнічною групою.

Методика Civic Identity Status Scale (CISS) (когнітивний, мотиваційний, поведінковий компоненти) дозволяє виявити наявність у респондентів провідних цінностей своєї національної культури; рівень сформованості знань, переконань, наявність внутрішньої громадянської позиції; готовність до дій спрямованих на захист своєї Батьківщини, свого народу

Дані отримані в результаті дослідження наведено у таблиці Б.1. та графічно представлено на рис. 2.2.

Аналіз даних наведених на рис. 2.2 дозволяє зробити наступні висновки: за мотиваційним компонентом, що включає в себе почуття відповідальності за збереження свого народу та загального соціально-політичного благополуччя у країні; збереження існуючих самобутніх етнічних колективів та зміцнення взаємозв'язку між ними на загальнолюдській основі, підтримання традицій свого народу; поширення розуміння гуманізму (доброти, дбайливості) та гуманне ставлення до природи, до свого етносу; готовність до діалогу та співпраці з людьми різних переконань, національних культур та релігій; важливість розвитку громадського екологічного руху в навчальному закладі; значущість отримання позитивного емоційного настрою від здатності сприймати та поважати етнічну різноманітність та культурну самобутність різних груп населення, високий рівень виявлено у 53,03% респондентів КГ та 52,34% ЕГ; середній рівень у 25,00% представників КГ та 25,78% ЕГ; низький рівень спостерігається у 21,97% КГ та 21,88% ЕГ.

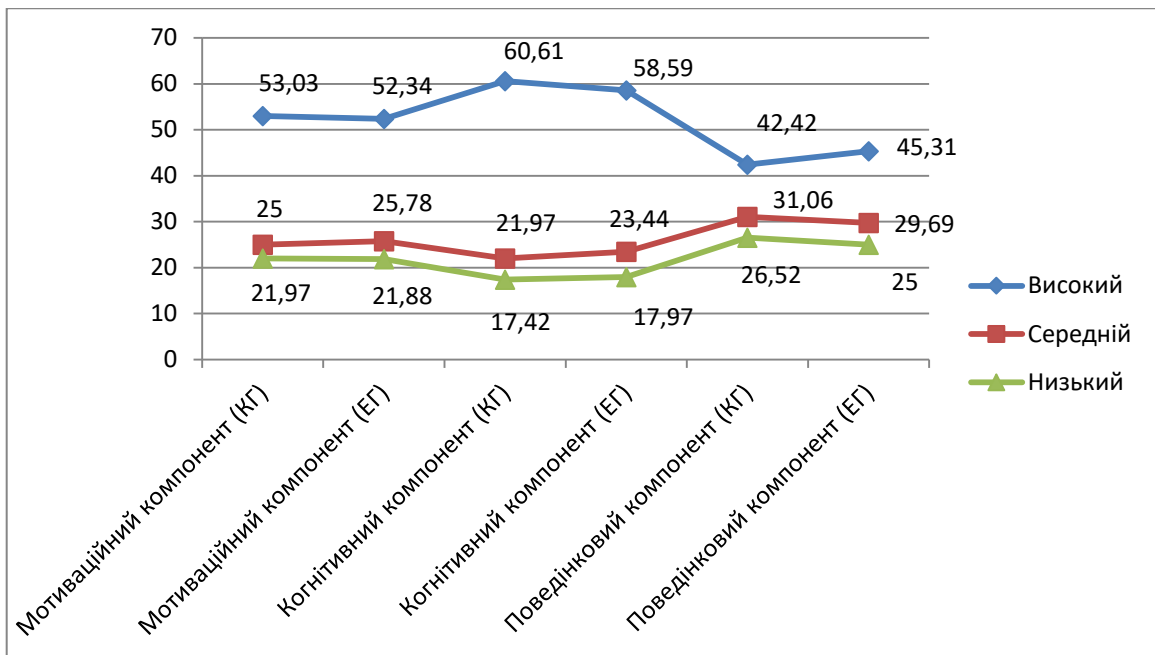

Рис. 2.2. Графік рівнів сформованості громадянської ідентичності (когнітивний, ціннісний, поведінковий компоненти) майбутніх вчителів початкової школи, у %

За когнітивним компонентом, що включає в себе високий рівень патріотичні знання; необхідність поглиблення та розширення своїх знань та знань про культуру свого народу; наявність внутрішньої громадянської позиції; задоволення приналежністю до народу; глибокі знання культури власного народу; знайомство з статтями в періодичній пресі чи наукових виданнях, присвячених обговоренню патріотичних проблем та етнокультурним та соціокультурним особливостям регіону проживання особистості, високий рівень виявлено у 60,61% респондентів КГ та 58,59% ЕГ; середній рівень у 21,97% представників КГ та 23,44% ЕГ; низький рівень спостерігається у 17,42% студентів КГ та 17,97% ЕГ.

За поведінковим компонентом, що включає в себе участь у акціях, диспутах культурної та патріотичної спрямованості; зростання бажання за останні 2-3 роки, брати участь у заходах, спрямованих на вирішення національних, регіональних, етноконфесійних проблем суспільства у рамках освітньої політики ЗВО; участь у патріотичній діяльності обумовленою тим, що кожна людина має піклуватися про етнічну самобутність свого народу,

навчитися розуміти та приймати специфіку культурних цінностей інших етнічних колективів; активна та принципова позиція у встановленні міжкультурного діалогу при вирішенні міжетнічного конфлікту; дотримання традицій та звичаїв свого народу, високий рівень виявлено у 42,42% респондентів КГ та 45,31% ЕГ; середній рівень у 37,06% представників КГ та 29,69% ЕГ; низький рівень діагностовано у 26,52% студентів КГ та 25% ЕГ.

Таким чином, серед майбутніх вчителів початкової школи 52,27% представників КГ та 52,34% ЕГ відрізняється високим рівнем сформованості громадянської ідентичності; прагненням до знань, переконань та сталої громадянської позиції. Студенти виявляють повагу до історії своєї батьківщини та відповідальність за її долю в сучасному світі, виявляють толерантність та великодушність до інших народів, готовність до діалогу та співпраці з людьми різних переконань, національних культур, релігій.

25,76% опитаних КГ та 25,78% ЕГ відповідають середньому рівню сформованості громадянської ідентичності, що передбачає незначні зміни настанов до елементів способу життя сучасного суспільства; не виражене прагнення знань, переконань і громадянської позиції; нормальний громадянський патріотизм; повага до історії своєї Батьківщини та відповідальність за її долю у сучасному світі; нерозвиненими почуттями толерантності та великодушності до народу; середнім сприйняттям провідних цінностей свого етносу та національної культури; діями на захист своєї Батьківщини, свого народу; неактивним бажанням брати участь у патріотичній діяльності; нормальною готовністю до діалогу та співпраці з людьми різних переконань, національних культур та релігій, незначною готовністю до вивчення соціокультурної спадщини свого регіону, етносу.

Низький рівень сформованості громадянської ідентичності особистості виявлено у 21,97% респондентів КГ та 21,88% ЕГ, що передбачає незначні зміни установок до елементів способу життя сучасного суспільства; недостатню розвиненість мислення, наявність фрагментарних патріотичних уявлень та знань, які не реалізуються у повсякденному житті та творчій роботі;

неактивну громадянську позицію; відсутність громадянського патріотизму; неповага до історії своєї батьківщини та безвідповідальність за її долю в сучасному світі; не толерантне та великодушне ставлення до свого народу; неприйняття провідних цінностей своєї національної культури та культури свого етносу; бездіяльність на захист своєї батьківщини, свого народу, неактивна участь у екологічній діяльності, відсутність готовності до діалогу та співпраці з людьми різних переконань, національних культур та релігій, низький рівень готовності до вивчення соціокультурної спадщини свого регіону, етносу.

Для визначення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за показниками інформаційно-когнітивного критерію: знання чинного законодавства, способів реалізації громадянських прав та свобод; наявність знань, принципів, норм, закономірностей громадянськості; обізнаність в педагогічних технологіях, змісті ГО; обізнаність у віковій психології, особливостях психічних процесів у особистості; знання особливостей комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності; знання та вміння інтегрувати громадянську компетентність в зміст навчальних предметів; обізнаність у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, було використано наступні методики: «методика Civic Identity Status Scale (CISS) (когнітивний компонент); анкета «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко; авторська анкета «Розвиток громадянської компетентності»..

Метою анкети «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко є вивчення рівня прояву культури демократизму; знань чинного законодавства, способів реалізації громадянських прав та свобод; принципів, норм, закономірностей громадянськості. Результати дослідження представлені у таблиці 2.5.

Вивчення рівня прояву культури демократизму майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм, у %

Рівень прояву	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	8,33	11	7,81	10
Достатній	16,67	22	15,63	20
Середній	51,52	68	51,56	66
Низький	23,48	31	25	32

Проаналізувавши отримані результати можемо зробити висновок, що високий рівень прояву культури демократизму діагностовано у 8,33% студентів КГ та 7,81% ЕГ, достатній рівень виявлено у 16,67% представників КГ та 15,63% ЕГ, що проявляється наявністю у респондентів стійких та усвідомлених знань відносно своїх прав, як людини і громадянина; прийнятті відповідальних рішень; спроможності захищати і відстоювати свою гідність; усвідомленості себе активним членом громадянського суспільства в Україні, своїх громадянських обов'язків та цінності людської гідності. Середній рівень спостерігається у 51,52% студентів КГ та 51,56% ЕГ. Низький рівень прояву культури демократизму діагностовано у 23,48% респондентів КГ та 25,00% ЕГ, що характеризує студентів наявністю поверхових, частково усвідомлених та нестійких знань щодо культури демократизму та громадянської освіти.

Авторська анкета «Розвиток громадянської компетентності» спрямована на визначення рівня сформованості громадянської компетентності та готовність до впровадження громадянської освіти за інформаційно-когнітивним критерієм.

Проведений контент-аналіз отриманих даних після опитування, дозволив виокремити наступні узагальнення: важливими цінностями в структурі громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи респонденти виділяють усвідомлення відповідальності та поваги до інших в

реалізації громадянської активності, спрямованість на досягнення зазначених цілей з дотриманням взаємоповаги, толерантності, соціальної справедливості (див. рис. 2.3).

Пріоритетними цінностями в структурі громадянської освіти респонденти КГ вбачають: взаємоповагу – 81,82%; соціальна справедливість – 79,55%; толерантність – 72,73%; повага до інших – 63,64%; відповідальність – 62,12%; цілеспрямованість – 60,61%; духовні цінності – 59,09%; доброчесність – 56,82%; працьовитість – 57,58%; довіра – 54,55%; свідомість – 52,57%; сімейні цінності – 49,24%; свобода – 48,48%; демократичні цінності – 40,91%.

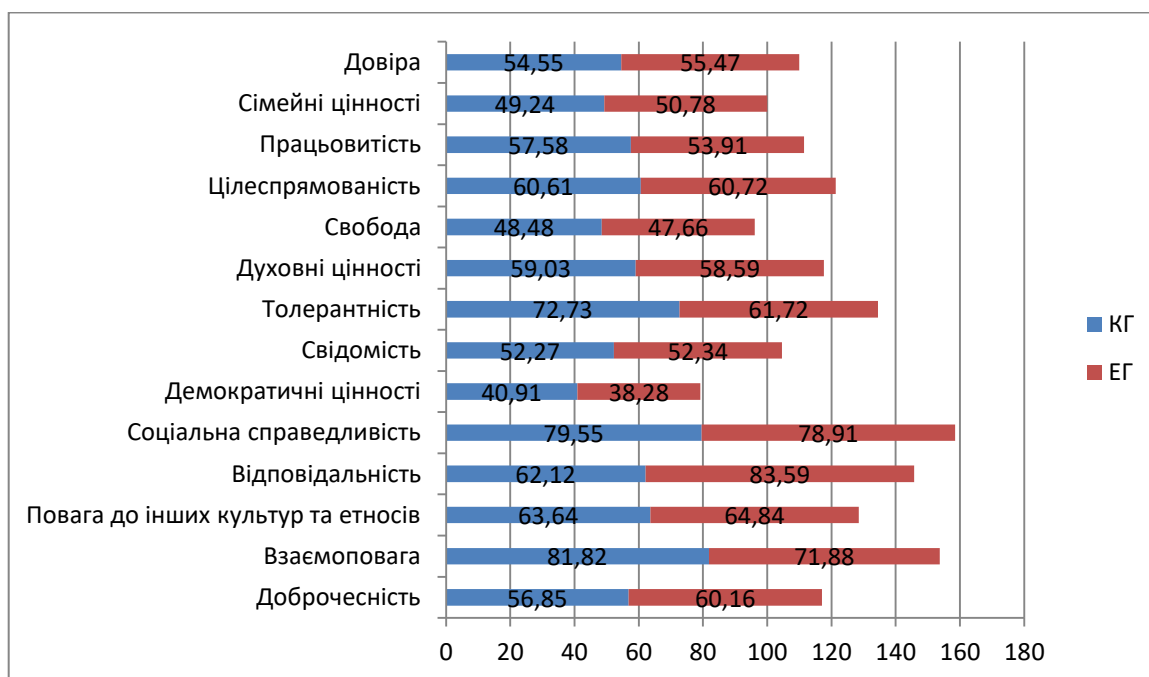

Рис.2.3. Лінійна гістограма значущості цінностей в структурі громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи, у %

Пріоритетними цінностями в структурі громадянської освіти представники ЕГ вбачають: відповідальність – 83,59%; соціальна справедливість – 78,91%; взаємоповагу – 71,88%; повага до інших – 64,84%; толерантність – 61,72%; цілеспрямованість – 60,72%; духовні цінності – 58,59%; доброчесність – 60,16%; довіра – 55,47%; працьовитість – 53,91%; свідомість – 52,34%; сімейні цінності – 50,78%; свобода – 47,66%; демократичні

цінності – 38,28%. Тобто структура пріоритетних цінностей громадянської освіти в ЕГ дещо відрізняється від ЕГ, але ці розбіжності не значущі.

Цікавим є той факт, що 4,55% представників КГ та 5,47% ЕГ виключили зі структури громадянської компетентності сімейне благополуччя; 3,03% респондентів КГ та 3,91% ЕГ – свідомість; 2,27% досліджуваних КГ та 3,13% ЕГ – працьовитість; 1,57% студентів КГ та 2,34% ЕГ виключили свободу, повагу до інших культур та етносів, толерантність, відповідальність, цілеспрямованість та довіру.

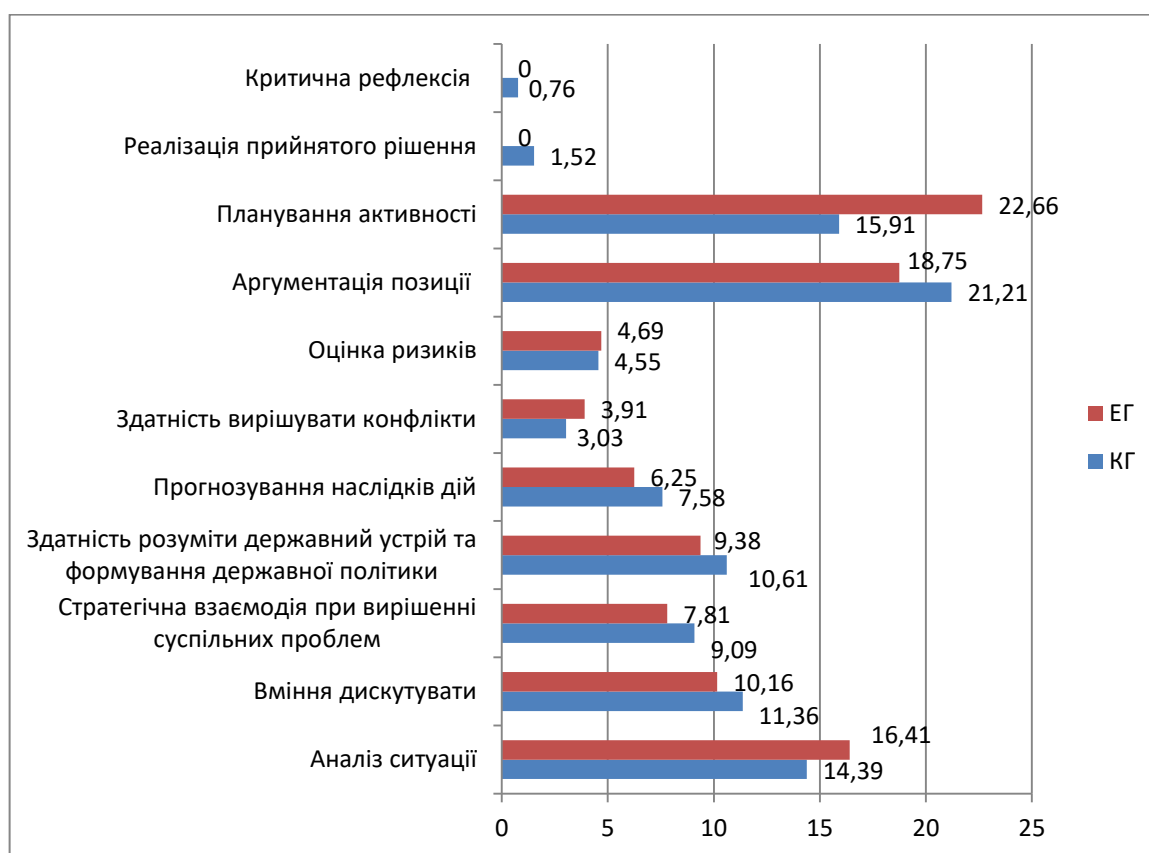

Рис.2.4. Лінійна гістограма пріоритетних здатностей в структурі громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ, у %

Проаналізувавши відповіді респондентів відносно пріоритетних здатностей в структурі громадянської компетентності, що графічно переставлені на рис. 2.4, ми можемо зроби наступні висновки: пріоритетними здатностями в структурі громадянської компетентності досліджувані КГ вбачають: аргументація позиції – 21,21%; планування активності – 15,91%;

аналіз ситуації – 14,39%; вміння дискутувати – 11,36%; здатність розуміти державний устрій та формування державної політики – 10,61; стратегічна взаємодія при вирішенні суспільних проблем – 9,09; менш важливими здатностями в структурі громадянської компетентності студенти вбачають: критичну рефлексію – 0,76%; здатність до реалізації прийнятого рішення – 1,52%; та здатність вирішувати конфлікти – 3,03%.

Пріоритетними здатностями в структурі громадянської компетентності необхідними для впровадження громадянської освіти респонденти ЕГ вбачають: планування активності – 22,66%; аргументація позиції – 18,75%; аналіз ситуації – 16,41%; вміння дискутувати – 10,16%; здатність розуміти державний устрій та формування державної політики – 9,38%; здатність стратегічно взаємодіяти при вирішенні суспільних проблем – 7,81%; прогнозування наслідків дій; здатність вирішувати конфлікти – 6,25%. Менш важливими студенти вважають: здатність вирішувати конфлікти – 3,91% та здатність оцінювати ризики – 4,69%. Слід зазначити, що такі здатності, як критична рефлексія та реалізація прийнятого рішення в вибірці ЕГ не було зазначено на першому місці в рейтингу пріоритетних здатностей здатностями в структурі громадянської компетентності необхідними для впровадження громадянської освіти.

Аналізуючи відповіді респондентів відносно пріоритетних мотиваційних чинників щодо реалізації громадської активності майбутніх вчителів початкової школи, що графічно переставлені на рис.2.5, ми можемо зроби наступні висновки: пріоритетними мотиваційними чинниками в структурі громадянської компетентності досліджувані КГ вбачають: досягнення власного результату – 70,45%; відповідальність – 69,70%; самоосвіта – 67,42%; розвиток емоційного інтелекту – 54,55%; самоконтроль – 45,45%; саморефлексія – 34,09%; регулювання індексу щастя – 30,30%; вплив – 21,97%; самоорганізація – 17,42%.

Пріоритетними здатностями в структурі громадянської компетентності необхідними для впровадження громадянської освіти респонденти ЕГ

вбачають: досягнення власного результату – 73,44%; відповідальність – 70,31%; розвиток емоційного інтелекту – 66,41%; самоосвіта – 56,25%; самоконтроль – 43,75%; саморефлексія – 33,59%; регулювання індексу щастя – 29,69%; вплив – 19,53%; самоорганізація – 16,41%.

Таким чином пріоритетними мотиваційними чинниками в структурі громадянської компетентності необхідними для впровадження громадянської освіти респонденти в більшості складає досягнення спільного результату, відповідальність, самоосвіта та розвиток емоційного інтелекту.

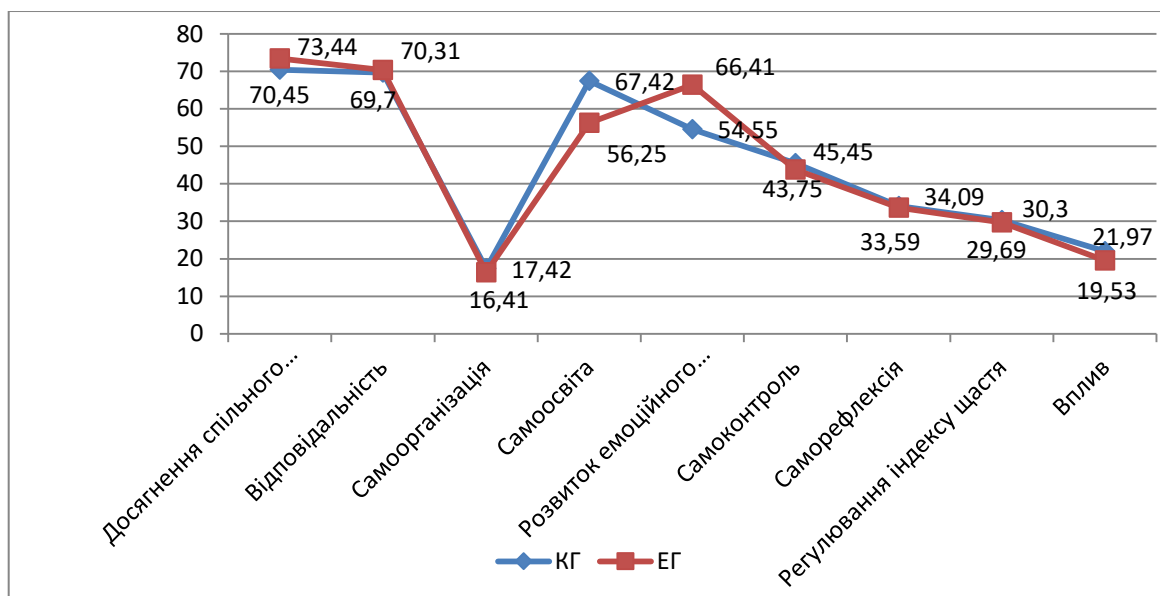

Рис.2.5. Графік пріоритетних мотиваційних чинників щодо реалізації громадської активності майбутніх вчителів початкової школи, у %

На питання анкети «Які теми громадянської освіти потрібно впроваджувати в навчальний процес ЗВО в більшому обсязі задля сприяння формуванню громадянської зрілості особистості та задля уміння передати цю компетентність на уроках початкової школи?» респонденти відповіли наступним чином (див.рис 2.6.): представники КГ: толерантність – 46,21%; охорона навколишнього середовища – 44,70%; протидія булінгу – 43,18%; критичне мислення – 34,85%; конфліктні ситуації та їх вирішення – 30,30%; емоційний інтелект – 29,55%; способи діяння в надзвичайних ситуаціях –

28,79%; як формувати правильні ціннісні орієнтації – 28,03%; традиції власної родини – 23,48%; техніка ведення діалогу – 21,21%; гендер для всіх – 19,70%; медіаграмотність – 18,94%; національна та етнічна ідентифікація особистості – 18,18%; волонтерство – 17,42%; особливості міжнародних відносин – 16,76%; ознайомлення з офіційними документами міністерств – 15,91%; національні та культурні відмінності народів – 15,15%; політична культура – 14,39%; релігієзнавство – 13,64%; філософія – 11,36%.

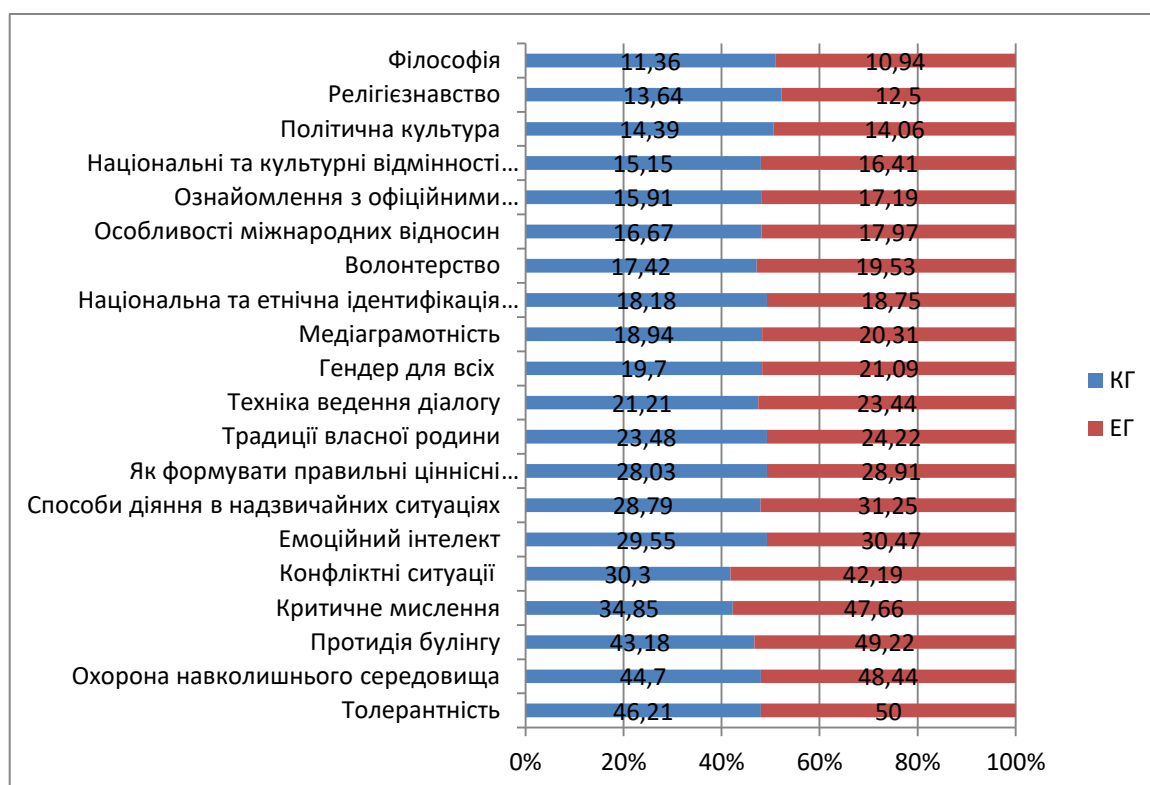

Рис.2.6. Лінійна гістограма пріоритетних тем громадянської освіти які потрібно впроваджувати в навчальний процес ЗВО у процесі фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи

Серед студентів ЕГ виявлено наступну пріоритетність тем для громадянської освіти: толерантність – 50,00%; протидія булінгу – 49,22%; охорона навколишнього середовища – 48,44%; критичне мислення – 47,66%; конфліктні ситуації та їх вирішення – 42,19%; способи діяння в надзвичайних ситуаціях – 31,25%; емоційний інтелект – 30,47%; як формувати правильні ціннісні орієнтації – 28,91%; традиції власної родини – 24,22%; техніка ведення

діалогу – 23,44%; гендер для всіх – 21,09%; медіаграмотність – 20,31%; волонтерство – 19,53%; національна та етнічна ідентифікація особистості – 18,75%; особливості міжнародних відносин – 17,97%; ознайомлення з офіційними документами міністерств – 17,19%; національні та культурні відмінності народів – 16,41%; політична культура – 14,06%; релігієзнавство – 12,50%; філософія – 10,94%.

Таким чином, слід зазначити, що принципи толерантної взаємодії, розвитку критичного мислення, шляхів вирішення конфліктних та надзвичайних ситуацій, екологічної культури, протидія булінгу потребують більш розширеної інтеграції в навчально-виховний процес на думку майбутніх вчителів початкової школи.

Щодо впровадження громадянської освіти в школі, деякі респонденти вказали лише одну вузькоспеціалізований предмет, або спецкурс (факультатив) (див.таблицю В.2): у всі предмети – 3,79% КГ та 3,91% ЕГ; виокремити спецкурс (факультатив) – 6,82% КГ та 7,58% ЕГ. Найбільша кількість досліджуваних вважають за необхідне інтегрувати вивчення громадянської освіти в наступні предмети: Я досліджую світ – 26,52% КГ та 27,34% ЕГ; історія – 18,94% КГ та 15,63% ЕГ; правознавство – 15,15% КГ та 16,41% ЕГ; Я у світі – 15,91% КГ та 19,53% ЕГ. Також доцільно включити громадянську освіту в основи здоров'я – 7,58% КГ та 12,50% ЕГ; виділити спецкурс – 6,82% КГ та 7,58% ЕГ; українську мову – 5,30% КГ та 6,25% ЕГ; екологію – 5,30% КГ та 3,91% ЕГ; природознавство – 5,30% КГ та 7,03% ЕГ; виховні заходи – 3,79% КГ та 4,69% ЕГ; математику – 3,03% КГ та 4,69% ЕГ; людина у світі – 2,27% КГ та 2,34% ЕГ; захист Вітчизни, політологія, інформатика – 1,52% КГ та 1,56% ЕГ; суспільствознавство – 1,52% КГ та 2,34% ЕГ; етика, Я і Україна, народознавство, фізкультура – 1,52% КГ та 0,78% ЕГ; економіка та основи підприємництва – 0,76% КГ та 0,78% ЕГ .

Інтегрувати громадянську освіту через всі предмети у початковій та середній школі – 3,79% КГ та 3,91% ЕГ; 5,30% КГ та 3,91% ЕГ запропонували виокремити предмет для розвитку громадянської компетентності, а ще

студентами було запропоновано ввести до програми такі предмети, як «основи підприємництва та бізнесу», «молодець на роздоріжжі», «громадськість». – 2,27% КГ респонденти КГ та 3,91% ЕГ зазначили про необхідність введення предмету психології у школі. Варто зазначити, в скандинавській системі освіти в програму включено як психологію, так і філософію, а організація форми роботи на уроках може набувати форму філософського діалогу. Позитивною тенденцією вважаємо приділення уваги точним наукам з впровадженням елементів громадянської освіти.

У закладах вищої освіти респондентів рекомендують впроваджувати громадянську освіту наступним чином (див.таблицю В.3): спецкурс – 32,58% КГ та 24,22% ЕГ; правознавство – 9,09% КГ та 9,38% ЕГ; політологія – 11,36% КГ та 6,25% ЕГ; історія культури – 8,33% КГ та 6,25% ЕГ; через інтеграцію у всі предмети – 5,30% КГ та 5,47% ЕГ; суспільствознавство, соціологію – 5,30% КГ та 6,25% ЕГ; філософію, психологію – 5,30% КГ та 4,69% ЕГ; екологію, іноземну мову – 4,55% КГ та 4,69% ЕГ; дидактику – 4,55% КГ та 3,13% ЕГ; методику викладання дисциплін – 1,52% КГ та 2,34% ЕГ; формування демократичного громадянства – 1,52% КГ та 0,78% ЕГ; культурологію – 0,76% КГ та 0,78% ЕГ.

Запровадити окрему дисципліну, де розглядається реалізація громадянської освіти у навчальний процес – «Формування демократичного громадянства у початковій школі» («Методика викладання громадянської освіти», «Громадянська освіта») – 1,52% КГ та 0,78%. Цікавою є думка 1,52% КГ та 0,78% ЕГ опитуваних, яка полягає у тому, що у студентів вже є сформована громадянська компетентність на момент вступу у заклад вищої освіти, тож розвивати її не потрібно.

Відповіді на питання анкети дозволили виявити переважання серед студентів КГ та ЕГ готовності до досягнення суспільного блага в діяльності, про що свідчить: зміна позицій та привілеій у професії, волонтерство, вміння відстоювати як і свої інтереси, так і інтереси оточуючих, надаючи юридичну підтримку, пристосування до умов праці під час нестабільної епідеміологічної

ситуації, благодійність, класифікація матеріальних потреб, відповідальне споживання, сприяння створенню гармонійних відносин в колективі, готовність до співпраці, готовність до роботи з важковиховуваними учнями, обмеження особистого простору та вільного часу для сімейного благополуччя, відмова від матеріальної вигоди, екологічна свідомість, громадянська активність в умовах воєнного конфлікту, свідомий альтруїзм, турбота про учнів, поширення інтелектуальних продуктів діяльності, аналіз ситуації та першопричин її виникнення, створення стратегії дій, реалізація проектів, спрямованих на розвиток духовних цінностей юного покоління, створення середовища для осіб з особливими освітніми проблемами, надання безоплатних послуг.

У 19,7% досліджуваних КГ та 22,66% ЕГ виявлено високий рівень готовності до дій в надзвичайних ситуаціях: критична оцінка ситуації, надання першої медичної допомоги, організація освіти в складних умовах, допомога при адаптації дитини в середовище, організація колективу, вміння лагодити техніку, підтримка дітей в кризових ситуаціях, налаштування дітей до співпраці в групах з різними національностями, волонтерство, звернення та запити у відповідні органи для надання допомоги. Тільки в деяких ситуаціях готові діяти 56,82% опитуваних КГ та 50,78% ЕГ, зовсім не готові до вирішення подібних ситуацій 23,48% респондентів КГ та 26,56% ЕГ.

Таблиця 2.6

Вивчення рівня готовності до дій в надзвичайних ситуаціях майбутніх вчителів початкової школи, у %

Рівень готовності	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	19,7	26	22,66	29
Середній	56,82	75	50,78	65
Низький	23,48	31	26,56	34

Результати отримані з допомогою авторської анкети у загальному вигляді представлені у таблиці 2.7.

Проаналізувавши отримані дані можемо зробити висновок, що високий рівень громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм виявлено у 21,21% представників КГ та 21,09% ЕГ, що характеризує особистість наявністю знань, принципів, норм, закономірностей громадянськості; обізнаності в педагогічних технологіях, змісті ГО; знань особливостей комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності; знань та вмінь інтегрувати громадянську компетентність в зміст навчальних дисциплін. Середній рівень діагностовано у 59,09% студентів КГ та 57,03% ЕГ. Низький рівень громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм спостерігається у 19,7% респондентів КГ та 21,88% ЕГ.

Таблиця 2.7

Вивчення рівня сформованості громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм (авторська анкета), у %

Рівень сформованості	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	21,21	28	21,09	27
Середній	59,09	78	57,03	73
Низький	19,7	26	21,88	28

Таким чином можемо констатувати, що у вибірці переважає середній рівень громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-

когнітивним критерієм, що характеризується наявністю недостатніх, поверхових знань в області громадянської компетентності і особливо громадянської освіти.

Методики Civic Identity Status Scale (CISS) (діяльнісний компонент) (перекладена та адаптована автором), Empathy Quotient (EQ) (перекладена та адаптована автором), анкета «Громадянська компетентність» В. Борисова, методика «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса, шкала локусу контролю Дж.Роттера, тест «Правова та громадянська свідомість» Л. Ясюкової (перекладена та адаптована автором), було використано задля визначення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за показниками діялісно-поведікового критерію:

1. Відповідність поведінки громадським нормам, ідеалам і переконанням.
2. Сформованість особистісних якостей: толерантність, емпатія, відповідальність, демократичність в громадянській участі.
3. Уміння професійно оцінювати та якісно вирішувати завдання громадянської освіти в освітньому процесі та проводити коригування власної педагогічної діяльності.
4. Вміння діагностувати зразки громадянської поведінки та реалізовувати технології громадянського виховання.
5. Здатність розв'язувати конфліктні ситуації та попереджувати конфліктність в освітньому середовищі при розв'язуванні завдання з урахуванням громадянських якостей.
6. Здатність налагоджувати продуктивні різновекторні толерантні зв'язки між всіма учасниками освітнього процесу через призму громадянських цінностей.
7. Відстоювання громадянської позиції відповідно до критичного аналізу норм громадянського і державного життя.
8. Уміння висловлювати опозиційну точку зору з врахуванням демократичних засад та толерантності.

9. Уміння застосовувати дизайн мислення педагога при вирішенні суспільно-важливих завдань.

Методика Empathy Quotient (EQ) призначена для виявлення рівня прояву емпатії, толерантності та конфліктності в умовах освітнього процесу учасниками освітнього процесу. Результати отримані в процесі дослідження наведено у таблиці В.4. та графічно представлені на рис.2.7.

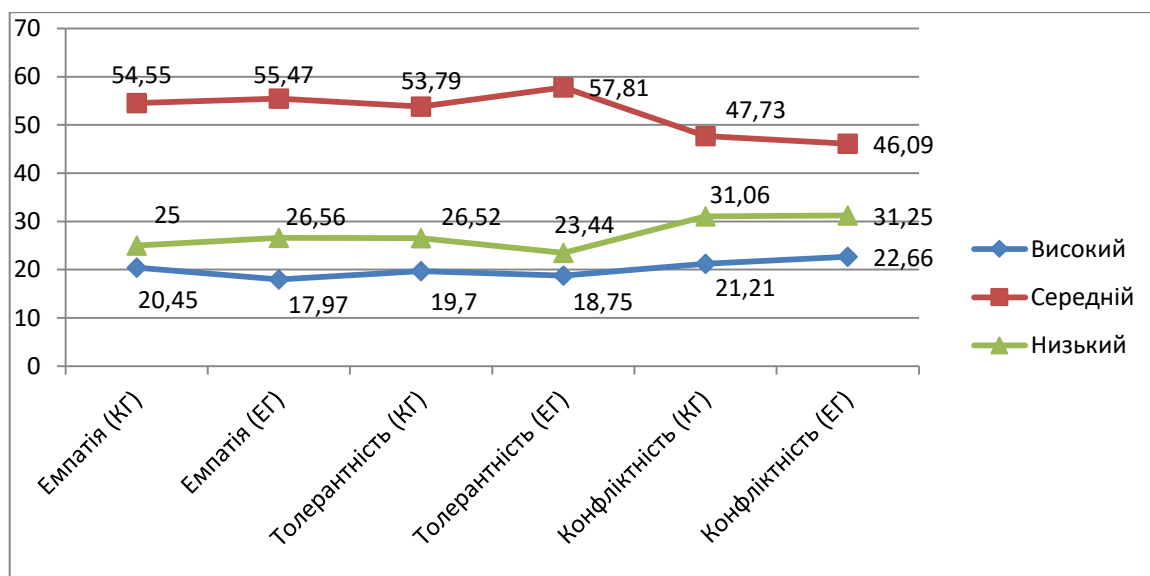

Рис. 2.7. Графік рівнів сформованості емпатії, толерантності та конфліктності майбутніх вчителів початкової школи, у %

Аналіз отриманих даних дозволив нам зробити висновок відносно рівня сформованості емпатії серед майбутніх вчителів початкової школи, так високий рівень виявлено у 20,45% досліджуваних КГ та 17,97% ЕГ. Середній рівень спостерігається у 54,55% респондентів КГ та 55,47% ЕГ, низький рівень сформованості емпатії діагностовано у 25,00% студентів КГ та 26,56% ЕГ.

Високий рівень толерантності в КГ респондентів виявлено у 19,7%, в ЕГ у 18,75%; середній рівень толерантності діагностовано у 53,79% представників КГ та у 57,81% ЕГ; низький рівень спостерігається у 26,52% студентів КГ та 23,44% ЕГ.

Високий рівень конфліктності є деструктивним та проявляється у сприйнятті особистістю ситуації незгодженості як конфліктної, в оцінці

конфлікту спостерігається неправильне співвідношення об'єктивного та суб'єктивного; гнучкість розуму відсутня; мотивацію конфлікту супроводжують некеровані почуття гніву, ненависті, роздратування, злості. Високий рівень виявлено у 21,21% досліджуваних КГ та 22,66% ЕГ. Середній рівень конфліктності спостерігається у 47,73% КГ та 46,09% ЕГ. У 31,06% представників КГ та 31,25% ЕГ діагностовано низький рівень конфліктності, що відповідає продуктивному рівню, тобто особистість розуміє причини та зміст ситуацій неузгодженості, відрізняє предметні та непередметні конфліктні ситуації, може сформулювати об'єкт конфлікту; свідомо керує конфліктом, використовує оптимальний підхід до вибору конфліктних стратегій; успішно контролює негативні емоції; з бажанням виявляє у відносинах з оточуючими комунікативні та альтруїстичні емоції; охоче відстоює свої інтереси у конструктивній суперечці, уважний до емоційного благополуччя опонента.

З метою вивчення вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань було використано методику «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса. Методика дозволяє виявити які стилі поведінки особистості переважають у конфліктних ситуаціях в процесі вирішення громадянських завдань: суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування.

Стратегії поведінки до яких схильні студенти графічно представлені на рис. 2.8.

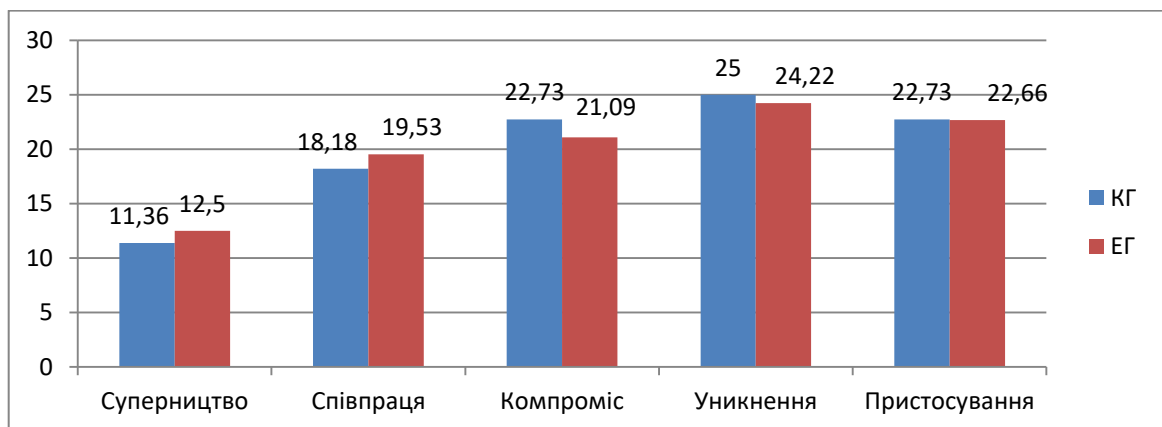

Рис. 2.8. Гістограма результатів вивчення стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях майбутніх вчителів початкової школи, у %

Проаналізувавши показники представлені на рис.2.8 можемо зробити висновок:

– 18,18% респондентів КГ та 19,53% ЕГ провідною стратегією поведінки в конфлікті вибирають співпрацю, яка характеризується високим рівнем спрямованості як на власні інтереси, так і на інтереси суперника. Ця стратегія будується не лише на основі балансу інтересів, але і на визнанні цінності міжособистісних стосунків.

– У 22,73% досліджуваних КГ та 21,09% ЕГ переважаючою стратегією поведінки виявлено компроміс. Компромісна стратегія поведінки характеризується балансом інтересів конфлікуючих сторін на середньому рівні. Ця стратегія не лише не псує міжособистісні стосунки, але і сприяє їх позитивному розвитку.

– 25 % від загальної кількості вибірки КГ та 24,22% ЕГ віддають перевагу уникненню. Стратегія уникнення характеризується низьким рівнем спрямованості на особисті інтереси і інтереси суперника.

– Пристосування переважає у 22,73% студентів КГ та 22,66% ЕГ. Особистість, що дотримується цієї стратегії, прагне піти від конфлікту. Спрямованість на особисті інтереси тут низька, а оцінка інтересів суперника висока, тобто людина, що приймає стратегію уникнення, жертвує особистими інтересами на користь інтересів суперника.

– 11,36% респондентів КГ та 12,5% ЕГ провідною стратегією поведінки вибирають суперництво, тобто особистість в конфліктній ситуації свої інтереси ставить вище за інтереси іншої людини.

Враховуючи отримані результати слід зазначити, що до високого рівня розвитку вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань ми віднесли такі стратегії поведінки, як: співпраця та компроміс, бо вони сприяють ефективному та конструктивному вирішенню конфлікту. До середнього рівню було віднесено пристосування та уникнення, дані стратегії не сприяють ефективному вирішенню проблемних ситуацій, але і не продукують подальше розгортання конфліктної ситуації. До

низького рівня розвитку вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань було віднесено стратегію суперництва, яка є не конструктивною та не сприяє ефективному вирішенню конфлікту. Так, слід констатувати (див. Таблиця 2.8), що високий рівень розвитку вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань діагностовано у 40,91% досліджуваних КГ та 40,625% ЕГ; середній рівень виявлено у 47,73% представників КГ та 46,875% ЕГ; низький рівень розвитку вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти спостерігається у 11,36% респондентів КГ та 12,5% ЕГ.

Таблиця 2.8

Вивчення вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань майбутніх вчителів початкової школи, у %

Рівень розвитку	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	40,91	54	40,625	52
Середній	47,73	63	46,875	60
Низький	11,36	15	12,5	16

Анкета «Громадянська компетентність» В. Борисова спрямована на визначення рівня сформованості таких складових громадянської компетентності, як: критичність, активність, відповідність поведінки громадським нормам, ідеалам і переконанням. Результати отримані в процесі дослідження наведено у таблиці 2.9.

За допомогою анкети нами було встановлено, що у 23,48% досліджуваних КГ та 25,00% діагностовано високий рівень громадянської компетентності за діяльнісно-поведінковим критерієм, вони характеризуються вираженим почуттям особисто відповідальними за розвиток суспільства; відстоюванням громадянської позиції відповідно до критичного аналізу норм громадянського і

державного життя; прагненням завжди за будь-яких умов виконувати громадянські обов'язки, неухильно дотримуватись законів, сплачувати податки і виконувати військовий обов'язок, у разі війни готові захищати Батьківщину зі зброєю в руках; демократичністю у громадській участі; відповідністю поведінки громадським нормам та ідеалам, уміннями висловлювати опозиційну точку зору з врахуванням демократичних засад та толерантності.

Таблиця 2.9

Вивчення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінкового критерієм, у %

Рівень сформованості	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	23,48	31	25	32
Середній	31,82	42	31,25	40
Низький	44,7	59	43,75	56

Середній рівень громадянської компетентності виявлено у 31,82% студентів КГ та 31,25% ЕГ. У 44,7% представників КГ та 43,75% ЕГ спостерігається низький рівень громадянської компетентності за діяльнісно-поведінковим критерієм, так респонденти не впевнені у тому, що розвиток суспільства залежить від кожного особисто; вони не готові виконувати свої громадські обов'язки; не розділяють традиції і вважають їх не сучасними; вважають, що власні інтереси важливіші за інтереси держави; не здатні до критичного аналізу норм громадського та критичного життя, тобто її поведінка не відповідає громадським нормам, ідеалам і переконанням.

Опитувальник «Шкала локусу контролю Дж.Роттера» призначена для діагностики інтернальності-екстернальності, тобто ступеня готовності людини брати на себе відповідальність за те, що відбувається з нею та навколо неї. Результати отримані в процесі дослідження наведено у таблиці 2.10.

Вивчення рівня сформованості відповідальності у майбутніх вчителів початкової школи, у %

Рівень сформованості	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	27,27	36	26,56	34
Середній	13,64	18	15,63	20
Низький	59,09	78	57,81	74

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок відносно рівня сформованості відповідальності у майбутніх вчителів початкової школи, так високий рівень інтернальності виявлено у 27,27% респондентів КГ та 26,56% ЕГ, тобто студенти характеризуються високим рівнем суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатом їхніх дій. Таким чином, вони відчувають власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому. Люди з високою інтернальністю проявляють такі риси характеру, як: доброта, незалежність, рішучість, справедливість, дружелюбність, чесність, самостійність, спокійність. Низький показник за даною методикою відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі досліджувані не бачать зв'язку між своїми діями та значущими для них подіями в житті, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток та вважають, що більшість їх – результат випадку або дій інших людей. Низький рівень виявлено у 59,9% досліджуваних КГ та 58,81% ЕГ. У 13,64% представників КГ та 15,63% ЕГ діагностовано середній рівень розвитку відповідальності.

Тест «Правова та громадянська свідомість» Л. Ясюкової (перекладаєна та адаптована автором), метою методики є вивчення рівня сформованості правової та громадянської свідомості майбутніх вчителів початкової школи. Результати отримані в процесі дослідження наведено у таблиці 2.11.

Вивчення рівня сформованості правової та громадянської свідомості майбутніх вчителів початкової школи, у %

Рівень сформованості	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Високий	24,24	32	23,44	30
Середній	28,79	38	26,56	34
Низький	46,97	62	50	64

За допомогою анкети нами було встановлено, що у 46,97% респондентів КГ та 50,00% ЕГ діагностовано низький рівень сформованості правової та громадянської свідомості за діяльнісно-поведінковим критерієм, тобто особистість не визнає правове регулювання, може негативно ставитися до існування формального права, орієнтується тільки на морально-етичні нормативи й тільки у тому варіанті, який відповідає її поглядам. Потенційно конфліктна при взаємодії з людьми, які дотримуються інших поглядів. Може бути непослідовною у поведінці, не дотримуватися обіцянок, не виконувати договірні обов'язки. Характеризується відсутністю ініціативності, але вимоглива до оточуючих.

У 28,79% представників КГ та 26,59% ЕГ спостерігається середній рівень – правосвідомість та громадянська свідомість в цілому сформована, хоча у людини може зберігатися негативне ставлення до правового регулювання в цілому й до існуючих законів зокрема. Людина у своїй діяльності намагається не порушувати існуючі закони та різні положення, достатньо надійна у діловій сфері, коректна у діловому спілкуванні.

Високий рівень сформованості правової та громадянської свідомості за діяльнісно-поведінковим критерієм виявлено у 24,24% студентів КГ та 23,44% ЕГ, тобто особистість характеризується абсолютною надійністю у ділових відносинах, буквальним виконанням договірних та інших зобов'язань, навіть

всупереч власному ставленню до ситуації та її розумінню; терплячістю до людей з іншою думкою; їй притаманне вміння коректно взаємодіяти з широким колом людей незалежно від соціального статусу, національності, релігійних вподобань тощо. Правосвідомість та громадська свідомість сформована повністю.

Узагальнення результатів дослідження за усіма показниками дозволяє зробити висновки відносно загального рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним, інформаційно-когнітивним та діяльнісно-поведінковим критеріями (див. таблицю 2.12.).

Таблиця 2.12

Результати вивчення громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним, інформаційно-когнітивним та діяльнісно-поведінковим критеріями, у %.

Критерії \ Рівні	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Мотиваційно-ціннісний	24,24	24,22	34,09	35,94	41,67	39,84
Інформаційно-когнітивний	20,45	21,09	43,94	44,53	35,61	34,38
Діяльнісно-поведінковий	33,33	32,81	38,64	38,28	28,03	28,91
Загальний	25,76	25,78	39,39	39,84	34,85	34,38

Аналіз результатів дослідження за мотиваційно-ціннісним критерієм сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи, дозволяє зробити наступні висновки: кількість студентів з низьким рівнем в КГ складає 24,24%, в ЕГ 24,22%. Середній рівень виявлено у 34,09% представників КГ та 35,94% ЕГ. Високий рівень сформованості громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм в КГ складає 41,67%, а в ЕГ 39,84%.

Високий рівень сформованості громадянської компетентності за інформаційно-когнітивним критерієм на етапі констатувального експерименту в КГ складає 35,61%, в ЕГ 34,38%; у 43,94% студентів виявлено середній рівень в КГ та 44,53% в ЕГ. Також спостерігається прояв низького рівня в КГ у 20,45% студентів, в ЕГ у 21,09%.

Кількість майбутніх викладачів з низьким рівнем сформованості громадянської компетентності за діяльнісно-поведінковим критерієм в КГ складає 33,33%, в ЕГ 32,81%; середній рівень діагностовано у 38,64% досліджуваних КГ та 38,28% ЕГ. Високий рівень сформованості громадянської компетентності спостерігається у 28,03% респондентів КГ та 28,91% ЕГ.

Таким чином, на підставі аналізу результатів, отриманих на констатувальному етапі експерименту, ми можемо зробити висновки, що за мотиваційно-ціннісним критерієм у більшості студентів КГ та ЕГ спостерігається інтерес до громадської участі з тематики, що враховують їх особисті інтереси. Студенти часто відкриті до комунікації під час вирішення суспільних завдань. Демонструють ситуативний інтерес до долі держави, суспільства в цілому. Усвідомлюють людину як особистість та найвищу цінність суспільства, ідентифікують її з певною етнічною групою, іноді спираючись на стереотипи. Обізнані про роль суспільства як цінності вищого порядку у становленні держави. Слід зазначити, що у достатньої кількості майбутніх вчителів початкової школи виявлено не у повній мірі усвідомлене ставлення до впровадження громадянської освіти в педагогічній діяльності. Спостерігається недостатньо активна мотивація.

Результати дослідження громадянської компетентності за інформаційно-когнітивним критерієм, дозволяють характеризувати респондентів КГ та ЕГ проявом базового орієнтування у нормативно-правовій базі громадянської освіти при педагогічній діяльності вчителя початкової школи. Студенти часто виявляють навички комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності. Мають базові знання принципів, норм, закономірностей громадянськості, ознайомлені з педагогічними

технологіями і змістом громадянської компетентності. Демонструють несистемні знання у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, а також у віковій психології.

Громадянська компетентність за діяльнісно-поведінковим критерієм у студентів проявляється на середньому рівні з тенденцією до зниження, що характеризується частково сформованою системою громадських переконань та сукупність громадянських якостей. Студенти часто висвітлюють власну громадянську позицію та формують опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей. Студенти здатні аналізувати та оцінювати педагогічну діяльність, коригуючи її з суттєвими рекомендаціями від наставника. Але, у достатньої кількості досліджуваних спостерігається низький рівень, що характеризується наявністю фрагментарних громадських переконань та сукупністю частково сформованих громадянських якостей. Студенти іноді висвітлюють власну громадянську позицію та формують опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей. Студенти здатні аналізувати та оцінювати педагогічну діяльність через підтримку наставника, при тому прагнення до самовдосконалення розвинені недостатньо.

Перевірка існування значущої різниці між результатами КГ та КГ на етапі констатувального експерименту здійснювалась за допомогою F^* кутове перетворення Фішера.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі констатувального експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним критерієм.

H₀: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

H₁: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

Використовуємо верхню межу цієї категорії як критерій для розподілу обох вибірок на підгрупи, де «є ефект» (високий рівень) та «ефекту немає» (середній та низький рівні). Формуємо таблицю для розрахунку φ^* – кутового перетворення Фішера з метою виявлення відмінностей між результатами дослідження в ЕГ та КГ. Результати наведено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Розрахунок φ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ за мотиваційно-ціннісним критерієм на етапі констатувального експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	55	41,67	77	58,33	132
ЕГ	51	39,84	77	60,16	128
Усього	156		154		

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(41,67\%) = 1,4034, \quad \varphi_2(39,84\%) = 1,3662.$$

З'ясовуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{em} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{емп} = (1,4034 - 1,3662) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 0,3$$

$$\varphi^*_{эмп} = 0,3$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64 (p \leq 0,05) \\ 2,31 (p \leq 0,01) \end{cases}$$

Отже, $\varphi^*_{емп} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні незначущості. Розбіжності між відсотковими долями не достовірні. *Н0* відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ за мотиваційно-ціннісним критерієм суттєво не відрізняється від КГ, що статистично доведено.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі констатувального експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм.

Н0: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

Н1: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

Результати наведено в таблиці 2.14.

Розрахунок φ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ за інформаційно-когнітивним критерієм на етапі констатувального експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	47	35,61	85	64,39	132
ЕГ	44	34,38	84	65,62	128
Усього	91		169		

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(35,61\%) = 1,28, \quad \varphi_2(34,38\%) = 1,26.$$

З'ясовуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{емп} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{емп} = (1,28 - 1,26) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 0,161$$

$$\varphi^*_{эмп} = 0,161$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64(p \leq 0,05) \\ 2,31(p \leq 0,01) \end{cases}$$

Отже, $\varphi^*_{емп} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні незначущості. Розбіжності між відсотковими долями не достовірні. H_0 відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ за інформаційно-когнітивним критерієм суттєво не відрізняється від КГ, що статистично доведено.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі констатувального експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінковим критерієм.

H_0 : Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

H_1 : Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

Результати наведено в таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

Розрахунок φ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ за діяльнісно-поведінковим критерієм на етапі констатувального експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	37	28,03	95	71,97	132
ЕГ	37	28,91	91	71,09	128
Усього	74		186		

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(28,91\%) = 1,134, \quad \varphi_2(28,03\%) = 1,116.$$

З'ясуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{емп} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{емп} = (1,134 - 1,116) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 0,145$$

$$\varphi^*_{емп} = 0,145$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64 (p \leq 0,05) \\ 2,31 (p \leq 0,01) \end{cases}$$

Отже, $\varphi^*_{емп} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні незначущості. Розбіжності між відсотковими долями не достовірні. *НО* відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ за діяльнісно-поведінковим критерієм суттєво не відрізняється від КГ, що статистично доведено.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі констатувального експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи.

H0: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

H1: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

Результати наведено в таблиці 2.16.

Таблиця 2.16

Розрахунок φ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ на етапі констатувального експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	46	34,85	86	65,15	132
ЕГ	44	34,38	84	65,63	128
Усього	90		170		

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(34,85\%) = 1,256, \varphi_2(34,38\%) = 1,253.$$

З'ясуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{емп} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{emp} = (1,256 - 1,253) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 0,008.$$

$$\varphi^*_{эмп} = 0,008$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64 (p \leq 0,05) \\ 2,31 (p \leq 0,01) \end{cases}.$$

Отже, $\varphi^*_{emp} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні незначущості. Розбіжності між відсотковими долями не достовірні. *Н*о відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ суттєво не відрізняється від КГ, що статистично доведено,

Таким чином, вибірки на етапі констатувального експерименту є однорідними та можливе подальше впровадження формуючою експерименту.

Висновки до 2 розділу

В результаті аналізу психолого-педагогічних досліджень нами виділено *внутрішні та зовнішні чинники* формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи (потреба студентів у самореалізації; розуміння взаємозв'язків між професійною діяльністю та розвитком громадянського суспільства; усвідомлення власної відповідальності та розуміння шляхів імплементації громадянськості в освітній процес, інформаційний простір, традиції родини, правила життя в громадах, взаємини в межах мікро- та макросоціумів, політичних, соціальних та економічних аспектів життєдіяльності суспільства, діяльність в межах професійних осередків), описано *дидактичні принципи* (доступності, свідомості, науковості, комунікативності, систематичності, зв'язку навчання з життям, підхід до навчання через участь, гуманізму, полікультурності, демократичності, плюралізму) формування громадянської компетентності.

Дослідження наукових розвідок надає підстави виокремити *рівні формування громадянської компетентності*, а саме: організаційний, змістовий, комунікативний та функціональний. Нами виділено *ризики впровадження громадянської освіти* задля формування громадянської компетентності та *суперечності*, що виникають у процесі формування громадянської компетентності особистості.

Нами зазначено, що реалізація моделі ґрунтується на підході *«Навчання «про», «через» та «для» демократії»*. Навчання «про» демократію передбачає знання нормативно-правової бази, принципи дії конституції держави, усвідомлення захищеності, безпеки, прав людини, що затверджені правовим регулюванням. Навчання «для» демократії враховує усвідомлення реалізації власних прав, наслідки яких не обмежують реалізацію прав інших членів спільнот. Навчання «через» демократію трактується як застосування демократичних процедур в освітньому середовищі, інтерпретуючи механізм їх реалізації через методи, прийоми навчання та форми організації навчального процесу.

Нами розглянуто *шляхи впровадження електронної демократії в освітній процес, умови та можливості створення студентських осередків для впровадження громадської діяльності, описано складові навчального змісту освітніх компонентів з інтеграцією громадянської освіти, особливості реалізації програми тренінгу з громадянської освіти, виокремлено класифікацію вправ громадянської освіти в процесі фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи*.

Отже, майбутній вчитель початкової школи, який буде володітиме громадянською компетентністю, зможе: репродукувати наявні знання та досвід педагогічної діяльності, державної політики при наявності, волонтерської діяльності, наукового пошуку, соціальної активності в демократичний педагогічний процес; глибоко проникати в сутність головних взаємозв'язків проблематики задля розбудови моделі демократичних процедур в освіті під впливом громадянського виховання; створювати коло рівних можливостей для

всіх учасників педагогічного процесу, використовуючи сформовані громадянські цінності, передбачаючи спектр проміжних очікуваних результатів та загального узагальнюючого висновку; використовувати наявні ідеї розвитку демократичного суспільства в педагогічній діяльності, застосовувати певні демократичні процедури державної політики, як методи та форми організації навчального процесу; усвідомлювати та ознайомлювати учнів або студентів із правилами, законами, конституціями, конвенціями, діяльністю політичних та громадських організацій, міжнародними проектами та їх результатами, сучасними курсами та тренінгами, задля якісного компетентнісного підходу в сфері громадянської освіти; використовувати ресурси платформи ігор (Громадянська освіта) та курсів (Громадянська освіта), як спосіб наголошення на проблемі та виокремлення способів її розв'язання за допомогою наочно-образних і що важливо, наочно-дійових моделей розвитку громадянського суспільства в галузі освіти і науки; сприяти вихованню молодших школярів в дусі громадянської освіти, забезпечивши тим самим можливість розвитку в громадянському суспільстві, можливість для самоосвіти та уміння комунікації в соціумі.

Матеріали другого розділу висвітлено у таких публікаціях автора [165; 267; 268].

РОЗДІЛ 3.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Організація та методика проведення педагогічного експерименту

Проведений аналіз науково-педагогічної літератури дозволяє нам теоретично обґрунтувати організаційно-педагогічну модель формування громадянської компетентності вчителя початкової школи, що представлена такими структурними компонентами моделі: теоретичний модуль (*мета* (формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи), *завдання* (розуміння взаємозв'язку між концепціями індивідуальної свободи думки, прав людини та її громадянською відповідальністю; створення умов для розвитку громадянської свідомості; популяризація цінностей, таких як свобода, рівність та справедливість; розвиток соціальної активності та професійної компетентності особистості на основі соціальних навичок, таких як готовність до участі у процесах державотворення, здатність до спільного життя і співпраці в громадянському суспільстві, готовність взяти на себе відповідальність та здатність до розв'язання конфліктів відповідно до демократичних принципів; діджиталізація механізмів та процесів діяльності задля розвитку електронної демократії в освітній сфері; розвиток вміння відстоювати особисту позицію, генерувати нові ідеї та критично аналізувати проблеми, проектуючи шляхи їх вирішень, брати участь у дебатах, переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків, вирішувати проблеми та конфліктні ситуації), *принципи* (формування ціннісних орієнтацій; суб'єкт-суб'єктна взаємодія; надання студентові ролі співорганізатора та активного діяча в освітньому мікросередовищі); організаційний модуль: *педагогічні умови* (формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської ідентифікації як громадянина держави та громадянської свідомості в процесі пізнання теоретичних знань з громадянської освіти; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської

активності та громадянської позиції у процесі фахової підготовки; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянських якостей як інтегративної якості особистості в процесі суспільної діяльності в освітньому середовищі ЗВО; розвиток електронної демократії в ЗВО), *зміст* (оновленні освітні компоненти, програма тренінгу), *форми* (інтерактивні лекції, індивідуальна дослідницька робота за наставництвом викладача, практичні, семінарські, лабораторні заняття, уроки, екскурсії, проекти, тренінги, воркшопи, майстер-класи, ділові ігри, стендапи, ток-шоу, конференції, гуртки, бінарні лекції, вебінари), *методи* (робота в групах, «ажурна пилка», метод «карусель», метод міні-проектів, демонстрація, дебати, дискусії, доповіді, робота в парах, аналіз історій і ситуацій (кейс-метод), філософський діалог, метод «за/проти», вправа «ярмарок якостей», вправа «істинне – хибне», кейс-метод, метод «дерево рішень», інсценізація, театралізація, метод «Павутина», ділові та рольові ігри, відвідування музеїв та виставок, мікрофон, мозковий штурм, інтерв'ю, голосування, рефлексія, онлайн-опитування з подальшим аналізом для соціологічних досліджень, експертна оцінка рішення з врахуванням критеріїв, сторітелінг, воркшоп, робота в групах під час проведення онлайн-ігор, реферування, диспут, проблемне навчання, менторство), рефлексія «Дзеркало», вправа «Сюрприз», робота з «Cards for democrasu», вправи на попередження маніпуляцій, вправа «Біла ворона», психоемоційні вправи, робота з онлайн-платформами, вправа «Кошик слів», робота з інфографікою, метод «Шість капелюхів», вправа «Істинне-хибне, вправа «Очікування – тривоги», технологія «два-чотири- всі разом», «ротаційні (змінювані) трійки», метод «Броунівський рух», метод «Снігова куля», метод «М.Бродні», метод «Печа-куча», метод «Метаплан»), *прийоми*; результативний модуль: *компоненти* (аксіологічний, когнітивний, процесуальний), *критерії*: (мотиваційно-ціннісний, інформаційно-когнітивний та діяльнісно-поведінковий), *показники, рівні* (високий, середній, низький) сформованості громадянської компетентності, *результат підготовки*: сформована громадянська компетентність вчителя початкової школи (рис. 3.1).

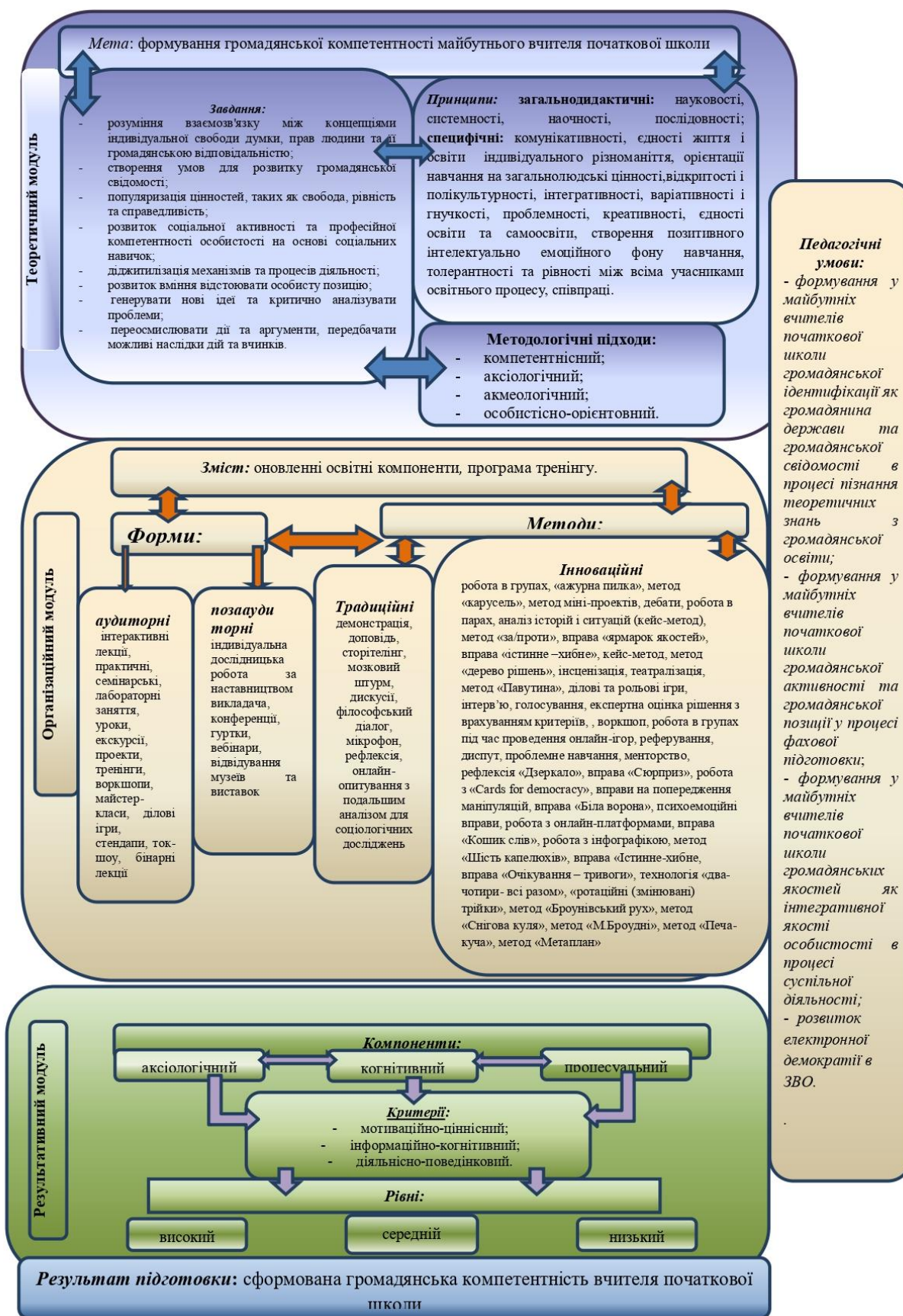

Рис. 3.1. Організаційно-педагогічна модель формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки

Ефективне формування громадянської компетентності реалізується в межах запропонованої організаційно-педагогічної моделі формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки та має бути спрямоване на формування *здатностей громадянської компетентності* для впровадження громадянської освіти: застосовувати демократичну модель поведінки в процесі співпраці (демократичні технології прийняття рішень); будувати стратегії ефективної міжособистісної взаємодії в процесі громадянської діяльності; враховувати ціннісні орієнтації під час прийняття рішень та інтереси громадян; орієнтуватись в нормативно-правовій базі суспільно-політичного життя та знати можливості і процедури задля впливу на діяльність державних установ та органів місцевого самоврядування; споживати та популяризувати якісний медіа контент, створюючи широку тематичну платформу для громадськості; виконувати громадянський обов'язок перед народом країни; використовувати всі механізми життєдіяльності суспільства відповідно до чинного законодавства; критично оцінювати власну та колективну діяльність, створювати платформи для внесення пропозицій та коректувати її за потреби.

Обґрунтування доцільності впровадження розробленої в ході дослідження організаційно-педагогічної моделі формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки, потребує проведення експериментальної роботи, спрямованої на визначення позитивних сторін моделі, її ефективності в роботі зі студентами, а також виявлення слабких аспектів з метою доопрацювання та оптимізації.

Метою педагогічного дослідження стала перевірка ефективності запропонованих та обґрунтованих педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки.

На цьому етапі педагогічного експерименту реалізовувалися визначені зміст, форми, методи та педагогічні умови відповідно до розробленої

організаційно-педагогічної моделі формування громадянської компетентності вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки.

Формувальний етап експерименту складав основну частину нашого педагогічного дослідження і був найбільш важливим та відповідальним. Його метою було перевірити, що завдяки реалізації запропонованого змісту, форм, методів та педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки, можна якісно покращити рівень сформованості громадянської компетентності вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки.

На етапі формуального експерименту нами розроблена та впроваджена експериментальна програма з метою формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки.

Поняття «програма» (від грецького “programma” оголошення, розпорядження) у словнику тлумачиться як «наперед продуманий план будь-якої діяльності чи роботи» [244].

У нашому дослідженні програму розглядаємо як методично-інструктивний документ, з чітко визначеним планом заходів, спрямованих на формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки.

Відповідно до вищезазначених умов, наша науково-методична та навчально-організаційна робота здійснювалась за такими напрямками: розробка комплексу вправ що спрямовані на розвиток громадянської компетентності для інтеграції в навчальні дисципліни відповідно до навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів початкової освіти; створення умов для розвитку інформальної та неформальної освіти, участі в тренінгах, воркшопах, конференціях, виставках, екскурсіях, результати яких зараховувались в процесі фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи; створення можливостей прояву громадянської позиції та громадянської відповідальності на посадах старост, членів студпарламенту, здобувачів освіти під час

акредитаційного процесу освітніх програм; залучення студентів як співорганізаторів онлайн-школи, виставок, конференцій, майстер-класів, волонтерських ініціатив.

Піл час реалізації першої педагогічної умови – *формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської ідентифікації як громадянина держави та громадянської свідомості в процесі пізнання теоретичних знань з громадянської освіти*, ми врахували думку С. Кострюкова щодо реалізації громадянської освіти «як через включення відповідних тем до розгляду в уже існуючих курсах та їх доповнення новими концепціями та ідеями стосовно процесів демократизації, так і через запровадження курсу громадянської освіти як самостійної дисципліни» [141, с. 14]. Для нашого дослідження особливо важливі висновки Р. Мохнюк щодо того, що «зміст громадянської освіти має бути повністю інтегрований у предметне викладання, а це потребує попереднього вирішення викладачем низки організаційних питань: вибору навчальних тем, в які оптимально може бути інтегрований громадянськознавчий зміст, координації та збалансування засобів і методів навчання, розподілу навчального часу тощо» [177, с. 11-12].

Зміст формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи включає: знання (загальнолюдські цінності, моральні норми, сутність демократичного устрою в державі, соціальних інститутів, демократичних процесів в суспільстві, зв'язок освіти та демократії, механізми реалізації прав та свобод громадянина, усвідомлення соціальної значущості, знання ефективних форм комунікації в мікро- та макросуспільстві, стратегії вирішення конфліктів, обізнаність в політичній системі країни та особливостях міжнародних зв'язків, механізми впливу на органи державної влади, усвідомлення важливості вибору, свободи та волі, розуміння аспектів виборчої системи, значущості голосування при ухваленні колективного рішення, форми участі громадян в життєдіяльності суспільства, стратегія, процес та механізми прийняття рішень, обізнаність в екологічних проблемах, економічній ситуації на глобальному рівні, обізнаність в цифрових технологіях та способах їх

застосування в освітніх цілях та для життєдіяльності і суспільного блага людства); здатності (медіа грамотність, фінансова грамотність, екологічна свідомість, навички соціальної взаємодії, вміння вирішувати конфлікти, встановлювати та слідувати правилам життєдіяльності в соціумі, здатність аналізувати ситуацію та приймати рішення, здатність активувати механізми впливу на проблемні ситуації, вмінням добирати форми, методи та інструменти задля реалізації громадянської освіти в початковій школі).

Навчальний зміст освітніх компонентів включає необхідні громадянознавчі знання, цінності, застосування демократичних принципів гуманізму, рівної участі, реалізацію механізмів впливу на рішення, зорієнтованість навчання на соціальні дії здобувачів, зв'язку освіти з практичною діяльністю, діалогічність у реалізації освітнього процесу, дотримання міжпредметних зв'язків та імплементацію наскрізних навичок, надання можливості студентам проявити себе як активний суб'єкт через дослідницьку, дискусійну, проектну моделі навчання та через створення громадянських осередків для реалізації громадської участі. Зміст громадянської освіти побудований на основних складових, відповідно до карти розподілу сфер ключових понять освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини [98, с. 13].

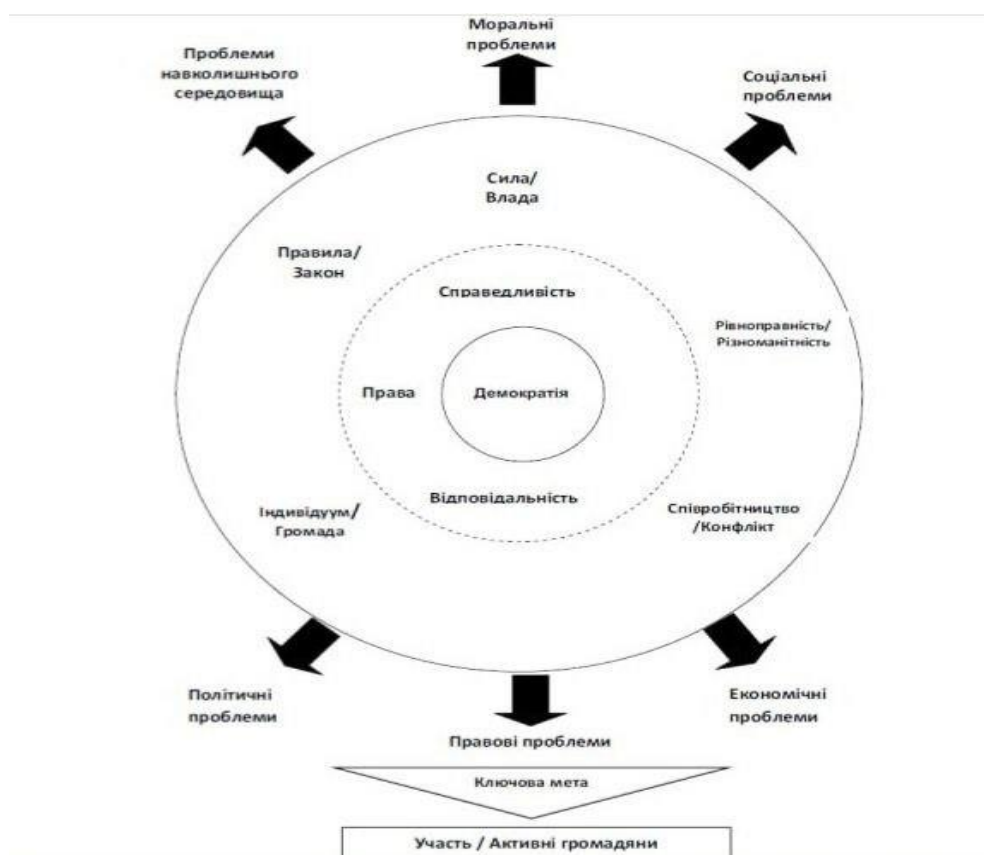

Рис. 3.2. Карта ключових понять з питань Освіти для демократії громадянства/Освіти прав людини

Нами враховано концептуальні засади викладання кожної дисципліни навчальних планів підготовки бакалаврів та магістрів початкової освіти та забезпечено аналіз робочих програм дисциплін щодо наявності громадянської компетентності, розширено теоретичний аспект дисциплін та підбірка вправ, що враховують особливості викладання освітніх компонентів, сформовано список індивідуально-дослідних завдань для студентів та джерел неформальної та інформальної освіти щодо громадянської компетентності відповідно до дисципліни, здійснено підбір демократичних методів та форм роботи при реалізації практичних занять, вдосконалено систему оцінювання, яка передбачає чіткий розподіл балів та можливість здійснювати проектну роботу або працювати над творчими чи індивідуально-дослідними завданнями.

На рівні навчальних планів ми розглянули сферу впровадження громадянської освіти, яка реалізовуватиметься через дисципліни та вдосконалює зміст освітніх компонентів задля розвитку загальних та фахових

компетентностей педагогів. Щоб підтримувати це демократичне середовище в своїй професійній діяльності, майбутнім вчителям початкової школи необхідно володіти достатнім рівнем громадянської компетентності, а також уміння передавати ці знання учням та створювати можливості для тренування вмінь, що необхідні для прояву громадянської участі в життєдіяльності суспільства. В центрі нашого дослідження – пошук ефективних методів, форм та інструментів задля набуття майбутніми вчителями початкової школи громадянської компетентності.

Під час реалізації програми тренінгу з громадянської освіти було враховано три визначальних складові, а саме: вивчення умов, які обумовлюють виникнення правил і норм суспільного співжиття в мікро- та макросоціумах та способів їх реалізації; визначення часових проміжків, моніторинг реалізації суспільної діяльності в межах осередків; визначення результатів, наслідків та впливу на життєдіяльність осередків.

Виокремимо класифікацію вправ громадянської освіти в процесі фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи: за метою (усвідомлення громадянської ідентичності, полікультурне виховання, розуміння та сприйняття здобувачами освіти різних рівнів громадянської (державної), національної та культурної ідентичності, поваги до інших культур та етносів; нульової толерантності до проявів корупції; принципів рівності та недискримінації, поваги до гідності людини, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки; принципів академічної доброчесності; оволодіння знаннями європейських та світових цінностей, зокрема принципів демократії, та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; формування здатності: до соціальної комунікації та вміння співпрацювати для розв'язання проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності; попереджувати та розв'язувати конфлікти у різних соціальних середовищах; формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб; критично аналізувати інформацію, розглядати

питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення; підвищення патріотичні настрої в суспільстві, збільшити мобілізаційну готовність молоді до захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, збереження ідентичності України); за формами (інтерактивні лекції, індивідуальна дослідницька робота за наставництвом викладача, практичні, семінарські, лабораторні заняття, уроки, екскурсії, тренінг, воркшоп, майстер-клас, ділові ігри, стендап, ток-шоу, конференція, гурток, бінарні лекції, вебінар) за методами (мозковий штурм, робота в групах, ажурна пилка, метод міні-проектів, демонстрація, дебати, дискусії, робота в парах, аналіз історій і ситуацій (кейс-метод), експертна оцінка, «за/проти», карусель, вправа «істинне – хибне», кейс-метод, діалогічна бесіда, дерево рішень, інсценізація, театралізація, ділові та рольові ігри, відвідування музеїв та виставок, мікрофон, мозковий штурм, інтерв'ю, голосування, рефлексія, онлайн-опитування з подальшим аналізом для соціологічних досліджень, експертна оцінка рішення з врахуванням критеріїв, сторітелінг, воркшоп, робота в групах під час проведення онлайн-ігор, реферування, диспут, проблемне навчання, менторство); за дисципліною, в яку інтегруються (педагогіка, теорія і методика виховання, дидактика, організація і управління у початковій школі, іноземна мова, корекційна педагогіка з основами інклюзивного навчання, педагогічні технології в початковій школі, основи інтерактивної комунікації, медіа педагогіка початкової школи, полікультурна компетентність, українська мова, історія української державності, українська культура, філософія, етика та естетика, сучасні інформаційні технології, безпека життєдіяльності, екологія, психологія загальна, психологія вікова та педагогічна з основами психології, основи педагогіки зі вступом до спеціальності, історія педагогіки, математика, основи природознавства та громадянської освіти, сучасна українська мова з практикумом, дитяча література, основи психолого-педагогічних досліджень у початковій школі, імідж сучасного педагога та культура мовлення, методика викладання освітніх галузей у початковій школі, методика викладання мовно-літературної освітньої галузі, методика навчання української мови та

літератури, методика навчання іноземної мови, методика викладання математичної освітньої галузі, методика викладання природничої освітньої галузі, основи і методика викладання громадянської та історичної освітньої галузі, основи і методика викладання соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі, основи і методика викладання фізкультурної освітньої галузі, методика викладання технологічної освітньої галузі, методика викладання інформатичної освітньої галузі, методика викладання мистецької освітньої галузі, методика викладання інтегрованого курсу «Я досліджую світ», педагогічні технології в початковій школі та інші) (відповідно до навчальних планів бакалавра та магістра початкової освіти).

Інтеграція громадянської освіти передбачає такі категорії завдань: моделювання реальних життєвих сценаріїв у аудиторії, здійснення досліджень, результати та продукти громадянської діяльності здобувачів в межах студентських осередків.

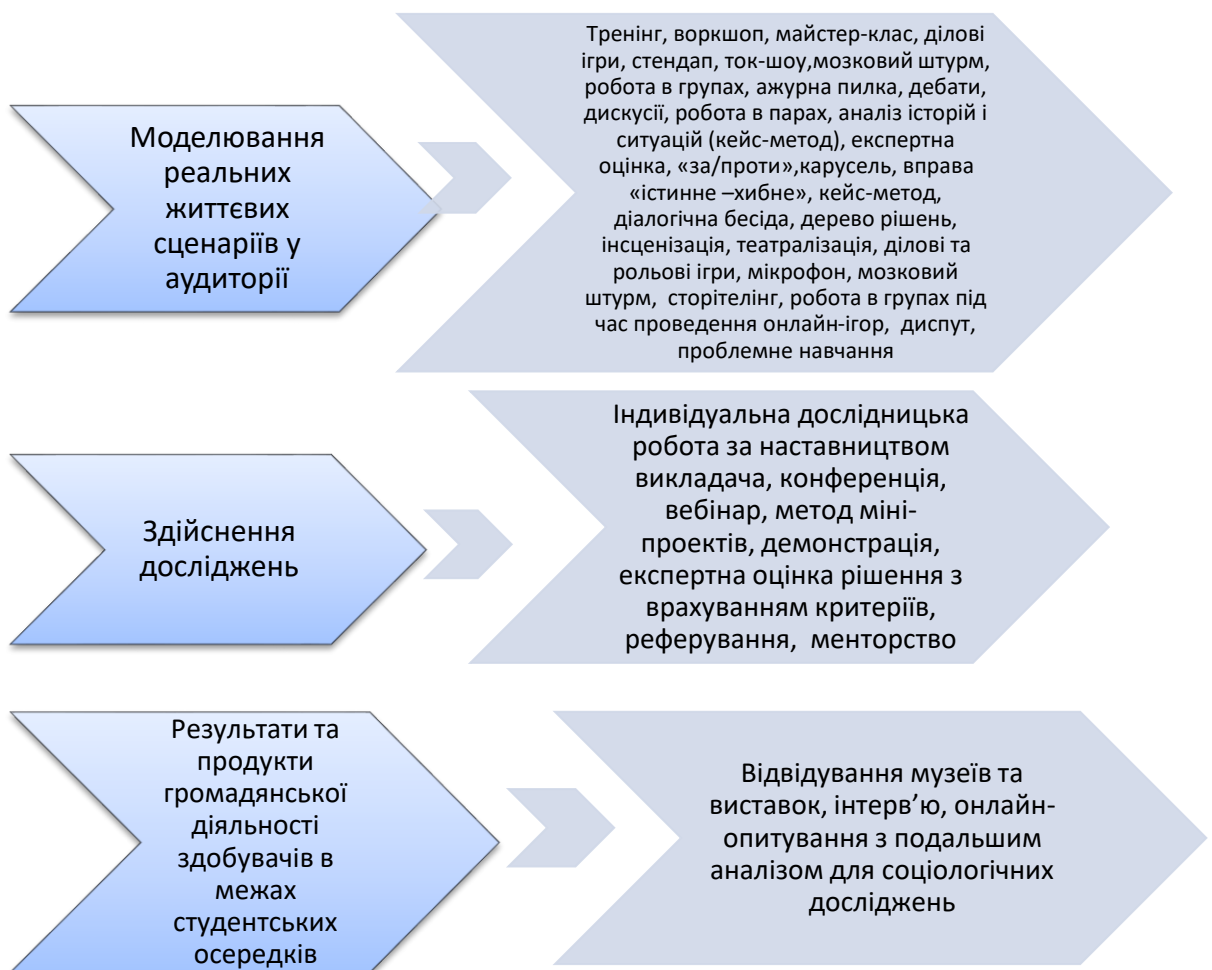

Рис. 3.3. Шляхи інтеграції громадянської освіти в освітній процес

Для реалізації другої педагогічної умови – формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської активності та громадянської позиції у процесі фахової підготовки для студентів експериментальних груп було розроблено та запроваджено тренінг «Громадянська відповідальність вчителя» (Додаток Д). Зміст тренінгу складений з урахуванням специфіки підготовки майбутніх вчителів початкової школи до професійної діяльності і спрямований на оволодіння сучасними soft skills, розвиток професійних якостей та адаптації на ринку праці відповідно до європейських стандартів. Деякі вправи тренінгу були розроблені, апробовані та вдосконалені під час реалізації проекту «Розвиток демократії в освіті в Україні, Норвегії та Палестині».

Під час вивчення дисциплін «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Теорія і методика виховання», «Корекційна педагогіка з основами інклюзивного навчання», «Іноземна мова», «Педагогічні технології в початковій школі», «Основи інтерактивної комунікації», «Медіапедагогіка початкової школи», «Полікультурна компетентність», «Іноземна мова фахового спрямування», «Іноземна мова професійного спрямування» нами було інтегровано тематичні блоки до модулів (особистість та соціум; демократія в освіті; освітня політика та громадянська діяльність; боулінг, інклюзія, інтеграція ГО в початкову школу) використано такі методи та інтегровано такі вправи, як:

- *Комунікативна гра «Сіамські близнюки»*. (Створення продуктів діяльності в парі, але з дотриманням певних умов та обмеженням дій). Під час цієї гри учасники розвивають співпереживання, покращують комунікативні навички, вчаться домовлятися.

- *Відкрите голосування* для розгляду окремих питань з подальшим обговоренням. Сприяє розвитку умінь ухвалювати рішення та розвитку лідерських якостей.

- *«Павутина ідей»* (Створення килимка ідей з використанням ниток). Створення платформи для висвітлення ідей в обмежений час для подальшого виокремлення найбільш важливих питань. Також в процесі цієї вправи

учасники розвивають вміння вислухати опозиційну точку зору, проявляти повагу до інших учасників, виокремлювати спільні інтереси в поглядах на питання що висвітлюються.

- «*Броунівський рух*». Учасники працюючи в парах, деталізують інформацію, яка надана їм на картках вчителем. Учасники можуть змінювати співрозмовника для отримання Даний метод ефективний для узагальнення знань, пошуку альтернативних рішень,

- «*Карусель*» (Приклад «*Мої унікальні сусіди*»). Проектуючи на себе роль журналістів та відповідачів, учасники залучені у всебічну комунікацію, швидко та результативно дізнаються нову інформацію та якісно подають власні матеріали. Організація спілкування за таким принципом сприяє розвитку емпатії, народознавчої компетентності, логіки, культурного та релігійного розвитку, комунікативної компетентності, філологічних навичок, пам'яті та опрацювання великого об'єму інформації у стислі терміни. Цей метод було застосовано з метою з'ясувати унікальність кожного учасника з групи: традиції та звичаї – родинні та народні, етнічну приналежність, особливий рід занять, віросповідання. У ході цієї роботи важливо розвивати комунікативні здібності, ораторські здібності, вміння формулювати правильно запитання задля створення доброзичливої атмосфери в діалозі, толерантність, поваги та інтересу до інших культур, релігій, традицій, звичаїв, особливостей самої особистості, вміння знайти спільні та відмінні особливості, традиції, хоббі, вміння з'ясувати спільні інтереси для утворення колаборації задля вирішення завдань. Організація роботи за цим методом полягала в наступному: учасники групи ділились на дві групи та утворювали два кола – внутрішнє та зовнішнє. В учасників зовнішнього кола була анкета, за якою вони опитували учасників іншого кола по черзі [115, с. 42]. На кожну бесіду відводилось кілька хвилин і потім учасники зовнішнього кола пересувались за часовою стрілкою задля інтерв'ювання наступного учасника із внутрішнього кола. Потім учасники змінюють позиції, перейшовши з внутрішнього кола в зовнішнє та продовжують бесіду. Наприкінці опитування учасники презентують доповіді

про кожну особистість, а інші здобувачі можуть доповнювати інші факти. Доповідь можна урізноманітнити, підкріпивши сказане фотографіями, отриманих в процесі бесіди, атрибутами чи символами, позначивши прапорцем на карті регіон, де мешкає той чи інший учасник, підготувати відеотрансляцію традицій або звичаїв до демонстрації. Зміст анкети був адаптований відповідно до вікових особливостей здобувачів та відповідно до дисциплін «Основи педагогіки зі вступом до спеціальності», «Іноземна мова», «Теорія і методика виховання». В процесі онлайн освіти обговорення запитань здійснювалось в додатку Google meet, а спільні доповіді про інших учасників оформлювались на онлайн дошці за допомогою додатку Padlet. Під час аудиторної роботи як додатковий засіб використовувались ментальні карти для опису власної особистості. Вправа може послужити ефективним засобом поступового розширення "вікна толерантності" учасника, сприяючи підготовці фундаменту для можливих "Я-Ти" зустрічей. Таким чином, після того, як всі учасники пройшли цей етап, викладач, як фасилітатор, може продовжити, задаючи додаткові запитання щодо представлених матеріалів. Під час проведення педагогічного експерименту на практичних заняттях викладачами фахових дисциплін, в залежності від змісту навчального матеріалу були запровадженні спеціальні форми, методи та засоби для формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи, а саме:

- *Міні-проекти*. Виконання проектів передбачає декілька етапів та послідовних дій, а також оформлення та представлення результатів в креативній формі. Матеріали для захисту проекту можуть включати як аналіз теоретичної складової, так і реалізацію практичної складової. Учасники об'єднуються в групи та працюють над темою, метою, завданнями проекту, розробкою цільової аудиторії, дедлайнів, очікуваним результатом, аналізом ресурсів, безпосередньою реалізацією проекту. Найпоширенішим завданням було спроектувати майбутню школу, що дало змогу промоніторити знання з педагогіки, навички лідерства, підприємництва, громадянську та екологічну свідомість, ціннісні орієнтації, креативність, фінансову грамотність,

експертність в нормативно-правовій базі, навички комунікації та розподілу відповідальності. Метод застосовувався під час аудиторних занять зі студентами з дисциплін «Теорія і методика виховання», «Іноземна мова за фаховим спрямуванням», «Іноземна мова за професійним спрямуванням», «Корекційна педагогіка з основами інклюзивного навчання». Також майбутні вчителі початкової школи аналізували молодіжні проекти та проектували стратегію задля можливих проектів пов'язаних з правами людини, екологією, соціальним благополуччям. Студенти дискутували про механізми реалізації власних міні-проектів, обговорювали можливу тематику проектів в початковій школі та можливість їх імплементації. В процесі онлайн освіти задля створення спільних та індивідуальних проектів застосовувались інтерактивні дошки Google, Padlet, Google документи, Power Point, Tik Tok, Canva.

- *Філософський діалог.* В ході обговорення питань учасники з'ясовують деталі, першопричини виникнення, вплив, можливий варіант розвитку. Для обговорень надаються такі додаткові питання як: «Що таке...?», «Як бути...», «Чому важливо...?», «Як запобігти...?», «Як саме...?», «Як ми можемо...?», «Чому виникає...?», «Чи можемо ми X замінити на У (де ЧУ – певні поняття)?».

- Зазначений метод реалізовувався з допомогою роздаткових матеріалів «Cards for democracy». Наведемо кілька прикладів питань, які були запропоновані для філософствування у діалозі: «Як ми можемо створити гарне суспільство?», «Як проявляти цінності?», «Що таке правда та чесність?», «Чи можемо ми обирати ставлення інших людей до себе?», «Як відчувати щирість», «Що означає поважати когось?», «Як бути розсудливим?», «Як стати відповідальним?», «Як можемо ми забезпечити справедливість для людства?». Для студентів також були надані статті на різноманітні теми, враховуючи тематику кількох дисциплін. Завдання полягало в тому, щоб здобувачі освіти, опрацювавши матеріал могли виокремити філософські питання до тексту та з'ясувати в групах відповіді на ці запитання. На відміну від дебатів, в процесі філософського діалогу не відстоюють свою позицію, наводячи сильні аргументи та бажаючи виграти в уявних змаганнях. Учасники філософського

діалогу з прийняттям та розумінням ставляться до точки зору інших членів групи, підбирають багато різних варіантів задля пошуку найоптимальнішого. Робота з картками, де були наведені твердження: «Я можу переглянути свою думку, вислухавши аргументи інших людей», «Я чутливий до потреб інших людей і намагаюся допомагати в міру можливості», «Мені цікаво дізнаватися про переконання і світогляд інших людей» та інші полягала в тому, щоб з'ясувати як саме можна комунікувати, діяти, та на основі чого приймати рішення, які взаємозв'язки між поведінкою індивідуумів та суспільством, вплив особистості та групи на соціум в цілому, а також на соціальне благополуччя. Також в межах дисциплін «Дидактика», «Методика навчання іноземної мови», «Загальна педагогіка» студенти працювали над запитаннями «Як бути демократичним вчителем?», «Які демократичні методи суб'єкт-суб'єктної взаємодії можна використати на аудиторних заняттях з англійської мови?» та на міні-проекті «Як я уявляю демократичний заклад освіти?».

- *Аналіз мобільних додатків.* Нами акцентовано увагу на додатках для реалізації е-демократії, розв'язанні суспільних проблем, покращенню рівня володіння іноземними мовами, надання домедичної допомоги, екологічних моніторинрів та ініціатив, військових дій на життєдіяльність суспільства.

- *«Гірлянда» (Рефлексія).* Рефлексія проведена в такий спосіб дає зрозуміти, що відгук кожного – важливий та буде прийнятий до уваги при подальшому вдосконаленні матеріалу.

- *Гра «Громада».* Учасники займають ролі членів адміністрації, лікарні, школи, ЦНАПу, будинку культури, фермерів, робітників, домогосподарників та намагаються домовитись в питаннях, які постають перед громадою. Окрім того кожна група планує проект для впровадження щоб винести на голосування. Ця вправа допомагає створити платформу для обговорень суспільних проблем, висвітлення аргументації прийняття того чи іншого рішення, покращити комунікацію та ефективну співпрацю в межах групи.

- *Вправа «Прибери окуляри» (Самосвідомість дитини з певними фізичними вадами та використання ролі під час роботи в групах).* Рольова гра, в

процесі якої учасники вчать ся жити в соціумі з певними умовами та обмеженнями, таким чином розуміючи інтереси населення та розробляючи можливості вдосконалити інфраструктуру, комунікацію в соціумі та інше.

- *Дискусія.* Метод доволі поширений в освітньому просторі та передбачає обговорення питань за певними правилами. В ході дискусії не визначають переможців або переможених, але лише визначають найбільш оптимальні рішення шляхом обговорень, аргументації та голосувань. В нашому дослідженні метод дискусії найпоширеніший та набуває декількох форм, як-от «Дерево рішень», «філософський діалог», «павутина», «броунівський рух», «акваріум, «міні проекти». Варто зазначити що саме дискусія сприяє розвитку громадянської компетентності, адже реалізація цієї форми роботи акцентує увагу на такі важливі складові як: визначення проблеми, проведення аналізу першопричин виникнення проблеми, деталізація проблеми та її вплив на соціум, обмін інформацією, думками та ідеями, пошук ефективних рішень проблеми, обговорення переваг та недоліків механізмів впливу та стратегій вирішення проблеми, визначення основних пропозицій шляхом голосування, ухвалення ефективних рішень та обговорення наслідків впливу цих рішень в процесі реалізацію на соціум.

- *Дебати.* Процес проведення дебатів відрізняються від дискусії, оскільки сторони зацікавлені у відстоюванні інтересів групи та наводять сильні аргументи щодо певних питань задля перемоги над опонентом. Реалізація цього методу – це платформа для формування власної громадянської позиції. Після запропонованих тематик міні-проектів, над якими доцільно працювати в початковій школі задля розвитку громадянської освіти, студенти діляться на 2 групи, де одна група – глядачі, а інші активні учасники. Активні учасники розподіляються ще на 2 групи для роботи над тематиками проекту, доведенням їх переваг, результативності. Для аудиторії ці дві команди є опонентами між собою та націлені на відстоювання власних позицій та переконань, наведення аргументів на відстоювання своєї точки зору з приводу подальшої реалізації проектів. Для ефективних дебатів учасники обох груп наводять сильні

аргументи та готують контрааргументи для опонентів. Для прикладу були представлені екологічні проекти та проекти пов'язані з інклюзією. Після голосування за проекти та затверджень глядачами правок, групи змінюють ролі. Переважна більшість учасників погоджувалась з тим, що важливими є всі запропоновані проекти, адже діяльність в межах цих проектів направлена на досягнення спільного блага.

- *Метод «Акваріум»*. Учасники поділившись на дві групи, виступають в ролі слухачів та активних спікерів. Обговорення питань цим методом розширює спектр ідей, оскільки обидві групи мають час обдумувати переваги та недоліки кожної із запропонованих пропозицій індивідуально. В результаті зростає ймовірність акцентування уваги на актуальних проблемах та пропозиціях їх вирішення.

- *Кейс-метод*. Відповідно до підручника О. В. Матвієнко «Метод конкретних педагогічних ситуацій» (2001) нами були використані конкретні ситуації що можуть виникати в освітньому процесі, та які стосуються суспільних проблем[157]. Алгоритм розв'язання педагогічної ситуації (за Осадченко І.) був наступним: «1) первинний аналіз змісту педагогічної ситуації (ПС); 2) виокремлення ситуаційної проблеми (СП); формулювання первинної ситуаційної задачі (СЗ 1); 3) формулювання вторинної ситуаційної задачі (СЗ 1); 4) прийняття рішення – розв'язання ситуаційних задач (Р); 5) формулювання стратегічної або масштабної ситуаційної задачі (ССЗ/МСЗ) – аналіз прийняття рішення» [196, с. 132]. Окрім того в проектній пропозиції на конкурс проектів від Еразмус+ 2021 нами було запропоновано імплементувати вирішення педагогічних ситуацій в діджитальний простір, а саме розробити віртуальний симулятор задля створення цифрового продукту – тренажера для майбутніх вчителів початкової школи. Серед засобів реалізації цього методу онлайн пропонується гра (онлайн-симулятор) «Моя громада» [65], де можна обирати рішення проблеми та спостерігати за наслідками обраного рішення. Наведений метод було імплементовано в освітні компоненти «Теорія і

методика виховання», «Іноземна мова за фаховим спрямуванням», «Іноземна мова за професійним спрямуванням», «Дидактика».

- *Тренінг про конфлікти та булінг* (кейс-метод): презентація ситуацій та рішень. Інтеграція розв'язання педагогічних завдань з психологічними методиками вирішення конфліктів. Значна увага приділяється саме профілактиці булінгу, попередженню конфліктів, створення позитивної психоемоційної атмосфери в колективі.

- *Вправа «Обери позицію (За/проти)»*. Після того, як учасникам оголошується твердження, вони приймають позицію за чи проти і відповідно поділяються на дві групи. Кожна група відстоює свою позицію, і після вдалих наведених аргументів учасники можуть змінювати групи. Ця вправа сприяє усвідомленню що деталізація та аргументація проблеми є важливою в ході дискусії, а будь який факт може повпливати на рішення, що в свою чергу призведе до іншого результату.

- *Ділова гра «Повітряна куля»*. В процесі реалізації цієї гри учасники розвивають уміння комунікувати один з одним та домовлятися, виокремлювати необхідне та приймати рішення. Ці та інші вміння є ключовими для розвитку громадянської компетентності.

- *Вправа «Шість капелюхів»*. Відповідно до обраного кольору, шість команд аналізує інформацію згідно з заданими вимогами. Ця вправа надає змогу учасникам оцінити ситуацію з різних сторін, обговорити різноманітні точки зору, екологічно сприймати критику, приймати рішення на основі виділених аспектів.

- *Театралізація уривків з казок (іноземною мовою)*. Як стверджує О. Бевзюк, «театр – це певна соціальна лабораторія, де можливо провести експерименти на важливі соціальні теми» [14, с.77]. Тож використання казкотерапії через ляльковий театр сприяє налагодженню психоемоційної атмосфери в колективі та усвідомленню суспільних проблем. Окрім того, вчинки та емоції казкових персонажів аналізуються учасниками. Також створення лялькового театру сприяє розвитку комунікації при розподіленні

ролей, розвитку акторських, ораторських здібностей та іншомовної компетентності, згуртуванню колективу задля подальших висвітлень п'єс.

- *Робота з картками «Cards for democracy».* Вибір картки здійснений індивідуально. Після обрання твердження, учасники пояснюють як саме вони реалізують ці переконання під час взаємодії з учнями та освітнього процесу в школі загалом. На картках зазначені демократичні принципи, якими має керуватися педагог підвищуючи свій рівень громадянської свідомості та демократичної взаємодії.

- *Створення відеороликів.* Через створення відеороликів здобувачі здебільшого популяризують наші культурні надбання, власні родинні звичаї та традиції, описують свою діяльність, дозволя та інтереси, створюють ролик про свій рідний край, виступають з громадськими ініціативами, фільмуючи на відео, розвивають іншомовну компетентність.

- *Робота з ментальними картами.* Розрізнення власних емоцій та переживань інших, визначення своїх сильних сторін та їх застосування в життєдіяльності, а також слабких сторін та можливості для їх вдосконалення. Ототожнення себе з образом, висвітлення своїх якостей на загал задля розвитку довіри в колективі.

- *Демонстрація та подальший аналіз доповідей.* Підготовка доповіді може здійснюватися як індивідуально, так і колективно. Декламування зібраного матеріалу сприяє розвитку навичок ораторського мистецтва, лідерських якостей, громадянської свідомості. Інші учасники в процесі опрацювання матеріалу занотують уточнюючі запитання до доповідей.

- *Аналіз нормативно-правової бази з питань імплементації громадянської освіти в освітній процес.* Сприяє розвитку вмінь аналізування нормативно-правової бази з питань громадянської освіти та особливостей її застосування в різних країнах, представлення матеріалів на загал.

- *Робота в групах під час проведення онлайн-ігор.* Прийом застосовується задля усвідомлення ролі е-демократії в житті суспільства, вмінь пошуку механізмів впливу на державні органи та розвиток подій за заданою

ситуацією. Робота в групах сприяє розвитку лідерських якостей, колаборації, ефективному пошуку шляхів вирішення ситуацій.

- *Створення інтелект-карт* (за допомогою додатків Canva, Mentimeter, MindMeister). Створення інтелект-карт допомагає упорядкувати ключові поняття, поставлені проблемні питання, загальні ідеї та стратегії рішення, а також продемонструвати взаємозв'язок між всіма компонентами та їх вплив.

Доцільним вважаємо зазначити, що «одним з перспективних шляхів процесу формування громадянської компетентності, який наразі активно досліджується та практично використовується в країнах західної Європи, є використання серйозних відеоігор (відеоігри, які побудовані з урахуванням принципів ігрового навчання для цілей, відмінних від розваг) як засобу формування соціальної складової» [259, с. 92]. Тому з огляду на актуальність дистанційної освіти з 2020 року в процесі реалізації нашого дослідження були використані не лише дидактичні роздаткові матеріали, а й широкий спектр онлайн платформ, онлайн-ігор, мобільних додатків, інтерактивних сайтів, електронних підручників та застосунків задля ефективної співпраці онлайн та здійснення індивідуальних і колективних проєктів.

Нами були апробовані такі засоби для реалізації громадянської освіти як: картки «Cards for democracy», онлайн-гра «Моя громада», Google документ, Google meet, Google форма, Google classroom, Google диск, Google jamboard, дошка Padlet, дошка Miro, додаток Mentimeter, платформа Wordwall, Telegram-канали, додаток Canva, платформа Moodle, платформа Zoom, інтерактивна презентаційна програма Mozabook, додаток Esllkidsgames, платформа Prezi.com, платформи для розміщення петицій, платформи для реєстрації власного або колективного проєкту чи стартапу, додаток "Digital inclusion", додаток Connect by BeWarned, додаток Перекладач ЖМ, додаток Dostupno, додаток "Дія", додаток "Київ Цифровий", додаток "Еко Загроза", віртуальні тури в музеї, відеогра "Against all odds", додаток з метафоричними картами, додаток Tactic Med Aid, сайт UA-інфо, сайт Верховної Ради України, мобільний додаток: «Mondly Languages», система «Поліклініка без черг», «Prozorro», сервіс

«Публічна кадастрова карта України», сервіс «Червоні лінії Геопортал відкритих даних», додатки для контролю фінансів: доходу та бюджету, бізнес-ігри (монополія тощо), сайти де викладені результати міжнародних проєктів (наприклад «Демократична школа», «Living Democracy», «DECIDE» («Децентралізація для розвитку демократичної освіти», DOCCU («Розвиток громадянських компетентностей в Україні»), проєкт «Розвиток культури демократії в педагогічній освіті в Україні, Норвегії та Палестині»)).

Метод «Дерево рішень». Складання договору. Цей метод передбачає дискусію та укладення контракту з прийнятими рішеннями в результаті обговорення. В процесі обговорення учасники можуть занотовувати ідеї схематично, за допомогою інфографіки але у вигляді дерева, де основні гілки – найактуальніші питання, а похідні гілки – шляхи вирішення цих питань.

У ході обговорення вирішення філософських, економічних, соціальних, екологічних, суспільних питань учасники обговорювали аналіз проблеми, можливих рішень на основі громадянських цінностей та можливих наслідків. Також виокремлювали спільні чи загальні проблеми, розробляли стратегії їх вирішення, вплив зацікавлених сторін та ресурсів та сценарії результатів. У процесі дискусії студенти навчаються аргументувати свою думку, проводити процедуру голосування та приймати рішення. Учасники в процесі обговорення дискутують про переваги та недоліки прийняття того чи іншого рішення. Так, наприклад студентам педагогічного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова для обговорення були наведені запитання, що стосуються тематик: «Права дитини», «Громадські обов'язки та відповідальність», «Булінг», «Вирішення конфліктів», «Екологічні проблеми в регіоні, де ви проживаєте», «Роль сім'ї у вихованні дитини», «Інклюзія в освітньому процесі» під час проведення аудиторних занять на дисциплінах «Історія педагогіки», «Основи педагогіки», «Корекційна педагогіка» для студентів освітніх рівнів бакалавра та магістра.» Після обговорення студенти створюють спільний контракт з рішеннями. В процесі дистанційного навчання розробка дерева рішень у вигляді інфографік здійснювалась за допомогою

додатків Canva та iMind Map. Також елементи тренінгу були впроваджені експериментально під час занять з працюючими вчителями.

Метод експертної оцінки. Студенти здійснювали аналіз нормативно-правової бази в освітній політиці, об'єднавшись у групи. Учасники самостійно розробляли критерії для оцінювання документів, керуючись додатком до Положення про акредитацію освітніх програм, де зазначені критерії оцінювання якості освітніх програм; критеріями визначення цінності документів; а також інструментарієм, розроблених в межах міжнародних досліджень. Орієнтовні критерії були визначені шляхом дискусії та голосування, вправи «за/проти». Укладений список критерій та аналіз занотовувався обраними секретарями та озвучувався керівниками груп. Після презентацій для аудиторії та публічних обговорень недоліків та переваг впровадження нормативних положень в освітній процес, визначали наявні невідповідності практичної реалізації та теоретичних обґрунтувань, здобувачі створювали пропозиції та поправки до законів, положень, наказів та інших документів нормативно-правової бази в освітній політиці. Під час дистанційного навчання обговорення та робота в групах проходила в Google meet, а засобом для створення спільних обґрунтувань слугували Google документи.

Очевидно, що зміст курсів необхідно розширити шляхом впровадження гуманізації навчання, а також забезпечивши встановлення демократичних відносин між учасниками освітнього процесу. Організація навчання з орієнтацією на формування громадянської компетентності студентів вимагає обов'язкового застосування інтерактивних методів, які передбачають вільне обговорення проблемних питань, волевиявлення та захист власної громадянської позиції здобувачами, наявність різноманітних поглядів, систематичну багатосторонню комунікацію, де студенти та викладачі є рівноправними партнерами. Серед демократичного середовища здобувачі освіти розвивають вміння брати відповідальність і робити рішення через призму демократичних процесів у мікросоціумі. Адже, коли учасники груп

дискутують, сперечаються з аргументацією точки зору, обмінюються думками та ідеями з іншими, разом обґрунтовують можливі шляхи реалізації ідей, тим самим вони формують, уточнюють та відстоюють свою громадянську позицію. Розвиток громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи можливий у створеному демократичному освітньому середовищі, яке включає як учасників, так і інструменти взаємодії між учасниками разом з врахуванням специфіки змісту дисциплін та наскрізної тематики.

Протягом експериментальної роботи ми пересвідчилися, що під час викладання дисциплін інтегруючи вправи задля розвитку громадянської освіти, доцільно включати такі складові: аналіз малюнків, роботу з метафоричними картами, проведення діагностик, театралізація та інсценування, елементи рольових ігор, розв'язування педагогічних задач, вирішення проблемних ситуацій.

Реалізація третьої педагогічної умови – *формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянських якостей як інтегративної якості особистості в процесі суспільної діяльності в освітньому середовищі ЗВО* реалізовувалась шляхом залучення майбутніх вчителів початкової школи до відвідування заходів та залучались до зовнішніх громадських ініціатив, а також до вдосконалення освітнього процесу, культурного дозвілля, наукової діяльності, чинних правил та розпорядків закладу освіти, комунікації між всіма суб'єктами на теренах освітнього ландшафту.

Одним із прикладів залучення – це діяльність студентства задля покращення освітніх програм, а також виявлення лідерських якостей в процесі акредитації освітніх програм, де вияв громадянської зрілості студента здійснюється шляхом: «залучення студентів до формування індивідуальної освітньої траєкторії (заклучення контракту, проведення опитувань, вибір дисциплін, врахування результатів неформальної та інформальної освіти); надання студентам можливостей вносити зміни в нормативну-правову базу закладу та зміст освітньої програми; врахування відгуків від студентів щодо якості викладання за освітньої програмою, надання можливості здобувачам

вносити пропозиції для вдосконалення окремих дисциплін; надання повноважень щодо організації освітніх проектів, майстер-класів, конференцій, тренінгів, а також залученні фахівців, громадських організацій з метою набуття додаткових компетентностей для ефективної професійної діяльності; можливості наукової співпраці на основі довіри, академічної доброчесності та усвідомленні ефективності власного дослідження для подальшого розвитку наукових здобутків в межах ОП та структурного підрозділу – створення окремих товариств (студентського парламенту або наукового товариства), метою роботи яких є підтримка студентства в процесі навчання, розвиток соціальних навичок та зростання наукового потенціалу спільноти; створення єдиного “кола спілкування”, де студенти спільно з роботодавцями та викладачами активізують співпрацю що спрямовані на зміни в освітню програму, з метою її вдосконалення та підвищення конкурентоспроможності фахівця на ринку праці» [164, с. 282-283].

Окрім залучення студентів до вдосконалення освітніх програм, нами підтримувалась платформа для вияву громадських ініціатив та залучення до суспільної освітньої, наукової та культурної діяльності, яка сприяла розвитку громадянської освіти. Для прикладу на педагогічному факультеті УДУ імені Михайла Драгоманова громадська діяльність в громадських заходах здійснювалась за такими напрямками: Участь студентів у «Шевченківських читаннях» 2019; онлайн-марафонах присвячених Дню Народження Тараса Шевченка; Участь в засіданнях звітно-наукових студентських конференціях 2019, 2020, 2021, 2022, 2023; в міжнародних конференціях; Участь у написанні Всеукраїнських диктантів 2019, 2020; Участь в тижнях англійської мови; Ушанування пам'яті Героїв Небесної Сотні; Флешмоб №Горить моє серце...» в рамках проекту «Леся Українка: розширення горизонтів», «Леся Українка «Україно, плачу слізьми над тобою»; Залучення до майстер-класу «Писанкарство» 2021, 2023; Святкування дня вишиванки 2020, 2021, 2022, 2023; Залучення до екскурсій в рамках освітньо-виховного культурологічного проекту «Україна – це моя Батьківщина»; квестів до Дня українського козацтва;

Залучення до онлайн-воркшопів щодо використання цифрових ресурсів; Флешмоб до Дня єднання 2022; Флешмоб «Де би не був, не забуду свій дім»; Флешмоб «Дякую солдате!»; Участь у форумах; Участь у гостьових лекціях; Участь у майстер-класах щодо виготовлення окопних свічок, Залучення до презентації історично-соціального проєкту «СтудентИ»; Участь у мистецькому заході на підтримку незалежного маріупольського театру авторської п'єси “Conception”; Залучення до заходів в івент-майстерні; Залучення до благодійності в рамках проєкту «Допоможемо разом дітям і дорослим Херсонщини» (Додаток Е).

Для реалізації четвертої педагогічної умови – *розвиток електронної демократії в ЗВО* ми зважаємо, що данну умову можна запроваджувати в ЗВО через наступні кроки:

1. Підготовка інформаційних матеріалів: створення веб-сайт або портал, де студенти та співробітники зможуть отримати інформацію про діяльність закладу, брати участь у голосуваннях та обговореннях.

2. Електронне голосування: розробити систему електронного голосування, яка дозволить студентам та співробітникам виражати свою думку з питань, що стосуються закладу вищої освіти.

3. Форуми та обговорення: створити електронні форуми та обговорення, де студенти та співробітники зможуть обмінюватися ідеями, пропозиціями та думками з питань, які їх цікавлять.

4. Залучення до прийняття рішень: залучати студентів та співробітників до прийняття важливих рішень, проводячи опитування та консультації залежно від важливості питання.

5. Курси та освіта: Проводити курси та тренінги з електронної демократії, щоб підвищити обізнаність студентів та співробітників про можливості та важливість електронної участі.

6. Залучення до вдосконалення освітніх програм: залучати студентів до опитувань щодо вдосконалення змісту навчальних дисциплін, матеріально-технічного забезпечення, соціальної, психологічної підтримки та та якості

освітнього процесу; організації вебінарів щодо дотримання академічної доброчесності та заповнення декларацій щодо дотримання академічної доброчесності в ЗВО; надавати можливості для діджиталізованого вибору дисциплін, неформальної та інформальної освіти з подальшим врахуванням результатів; створювати можливості електронно вносити зміни в нормативно-правову базу закладу та зміст освітньої програми; залучати студентів до обговорення освітніх програм в колі викладачів, адміністрації ЗВО, студентського парламенту та роботодавців під час онлайн-зустрічей; створити умови та можливості для зворотнього онлайн зв'язку з питань протидії політики та процедури вирішення конфліктних ситуацій.

7. Наукова діяльність: проводити тренінгові заняття щодо здійснення наукової діяльності за допомогою онлайн сервісів, реєстрації в наукометричних базах, пошуку джерел для власного наукового дослідження, визначення індексу УДК за допомогою онлайн-сервісів, можливостей подання проектів та залучення до написання міжнародних проектів шляхом внесення змін до спільного документу (за допомогою google documents); надавати повноваження щодо організації освітніх онлайн-проектів, майстер-класів, конференцій та тренінгів.

На нашу думку саме такі кроки допоможуть розвивати електронну демократію в закладах вищої освіти та забезпечити більш активну участь студентів та співробітників у прийнятті рішень.

Таким чином, в ході нашого дослідження підвищувався рівень розвитку громадянської компетентності. Та для ефективнішої реалізації лідерських, підприємницьких навичок, а найголовніше – вияву громадянської свідомості, громадянської зрілості та власної громадянської позиції були створені студентські осередки, де студенти виступали ініціаторами та організаторами подій та заходів, проектів задля покращення суспільного блага. На педагогічному факультеті УДУ імені Михайла Драгоманова громадська діяльність в студентських осередках здійснювалась за такими напрямками: Залучення студентів до написання проектних пропозицій; Волонтерство;

Організація студентами дистанційних навчальних занять в Освітньому Хабі для дітей України; Організація виставок до Дня Збройних сил України; Організація благодійних проєктів; Проєкт «Волонтер ПФ»; Турнір «По стежках Тараса: відкриваємо красу України»; «Читацький вечір з ПФ» Залучення до виставки «Розмаїття писанок: від традицій до сучасності»; Благодійний проєкт «Подаруй тепло дітям»; Проєкт «Хустина відбудови» (Додаток 3).

3.2. Динаміка сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки

На завершальному етапі емпіричного дослідження відповідно до мети й завдань дисертаційного дослідження нами була виконана експериментальна перевірка ефективності опрацювання змістового наповнення, форм та методів формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі педагогічно-наукової підготовки.

Ефективність запропонованих умов оцінювалась за змінами показників сформованості критеріїв громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи на констатувальному та контрольному етапах експериментального дослідження.

Експериментальне дослідження тривало протягом 2020-2022 років, тобто на констатувальному етапі в експерименті взяли участь студенти другого курсу освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» та першого курсу освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр», а на контрольному етапі майбутніх вчителів початкової школи, студенти третього курсу освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» та другого курсу освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». Українського державного університету імені Михайла Драгоманова; Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ); Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; Львівського національного університету імені Івана

Франка; Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Усього дослідженням було охоплено 260 майбутніх вчителів початкової школи, з яких 128 склали – експериментальну групу (ЕГ), 132 – контрольну групу (КГ).

У експерименті представники контрольної групи займалися за базовою навчальною програмою.

З метою аналізу різниці у показниках досліджуваних контрольної та експериментальної груп застосовувався порівняльний метод. При цьому проводився порівняльний аналіз результатів дослідження на етапі констатувального експерименту з показниками в кінці експерименту, тобто на другому та на третьому курсах і розраховувалися відсоткові зміни контрольних показників.

Методики, що були використані для вивчення сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи представлені в таблиці 2.1. та описані у розділі 2.2.

Визначення рівнів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним критерієм відбувалося за наступними методиками: «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча; The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) (перекладена та адаптована автором); Civic Identity Status Scale (CISS) (ціннісний компонент) (перекладена ата адаптована автором), анкета «Діагностика ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості» І. Кузьміної (адаптована автором).

Дані отримані за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча графічно представлено в таблиці 3.1. Інтерпретація характеристик відповідей студентів, в процесі оцінки мотиваційно-ціннісного критерію громадянської компетентності, проводилась з врахування наукових доробок С. Нагорняк, в яких цінності розподіляються на три рівні: активний, продуктивно-виконавчий, пасивний [180, с. 147-148].

Порівняння рівнів сформованості мотиваційно-ціннісного критерію громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за методикою М. Рокіча в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Показники	Рівні		Активний				Продуктивно-виконавчий				Пасивний			
			КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.		
До	18,9 4	25	17,9 7	23	40,9 1	54	42,19	54	40,1 5	53	39,84	51		
Після	22,7 3	30	73,4 4	94	45,4 5	60	22,66	29	31,8 2	42	3,91	5		
Динаміка	3,79		55,47		4,54		-19,53		-8,33		-35,94			

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити наступні висновки: в ЕГ групі на етапі контрольного експерименту переважає активний рівень громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм 73,44%, динаміка протягом експерименту складає 55,47%. Активному рівню громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм відповідають наступні цінності: активне життя, життєва мудрість, пізнання, продуктивне життя, розвинуте суспільне покликання, щастя інших, впевненість у собі, охайність, вихованість, старанність, відповідальність, тверда воля.

В КГ динаміка активного рівня складає 3,79% і переважає продуктивно-виконавчий рівень 45,45% з тенденцією до пасивного 31,82%. Отримані результати свідчать про те, що у більшості майбутніх вчителів початкової школи, що увійшли до КГ у ціннісній структурі особистості переважають такі цінності, як: здоров'я, цікава робота, любов, наявність добрих і вірних друзів, життєрадісність, освіченість, раціоналізм, самоконтроль, терпимість, ефективність у справах що характерно продуктивно-виконавчому рівню

сформованості громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм.

Задля вивчення рівня сформованості громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм серед майбутніх вчителів початкової школи, було використано анкету «Діагностика ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості» І. Кузьміної (адаптована автором).

Результати вивчення ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості наведено у таблиці 3.2.

В процесі аналізу відповідей респондентів на запитання анкети нами виявлено, що у студентів КГ (47,18%) та ЕГ (76,56%) переважає високий рівень ідентичності особистості з Батьківщиною, сформованості ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості, але слід зазначити, що у респондентів ЕГ динамік від початку експерименту до його завершення складає 28,9%, а у досліджуваних КГ спостерігається негативна динаміка -0,76%, тобто ми можемо бачити зниження кількості студентів у яких діагностовано високий рівень ідентичності особистості з Батьківщиною в КГ.

Таблиця 3.2

Порівняння рівнів ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Рівні	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	43,9 4	58	47,6 6	61	36,3 6	48	37,5 0	48	19,7 0	26	14,84	19
Після	43,1 8	57	76,5 6	98	37,8 8	50	20,3 1	26	18,9 4	25	3,13	4
Динаміка	-0,76		28,9		1,52		-17,19		-0,76		-11,71	

В ЕГ діагностовано зниження кількості респондентів з переважанням низького (-11,71%) та середнього (-17,19%) рівня сформованості ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості.

Вивчення етнічної самосвідомості та її трансформації в умовах міжетнічної напруженості, що дозволяє розкрити такий показник громадянської компетентності, як усвідомлення особистості та ідентифікація особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності відбувалось з допомогою методики The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) (перекладена та адаптована автором).

З метою спрощення подальшого аналізу отриманих даних, ними було визначено рівні сформованості етнічної ідентичності, до високого рівня було віднесено позитивну етнічну ідентичність, до середнього рівня етнічну індиферентність та етноегоїзм, до низького – етнотолерантність, етноізоляціонізм, етнофанатизм.

Результати вивчення усвідомленості та ідентифікації особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності наведено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Порівняння рівнів сформованості етнічної ідентичності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Показники	Рівні		Високий				Середній				Низький			
			КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.		
До	56,82	75	55,47	71	31,82	42	33,59	43	11,36	15	10,94	14		
Після	53,03	70	82,81	106	35,61	47	16,41	21	11,36	15	0,78	1		
Динаміка	-3,79		27,34		3,79		-17,18		0		-10,16			

Проаналізувавши отримані дані можемо зробити висновок, що високий рівень усвідомленості та ідентифікації особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності спостерігається у 56,82% респондентів КГ на початку експерименту та у 53,03% наприкінці, динаміка складає -3,79%. В ЕГ у 55,47% респондентів діагностовано високий рівень на етапі констатувального експерименту та 82,81% на контрольному, динаміка складає 27,34%. Показники низького рівня протягом експерименту в ЕГ зменшились на 10,16%, в КГ залишились незмінними.

Методика Civic Identity Status Scale (CISS) (ціннісний компоненти) (перекладена та адаптована автором) дозволяє виявити наявність у респондентів провідних цінностей своєї національної культури. Дані отримані в результаті дослідження наведено у таблиці 3.4.

Аналіз даних наведених у таблиці дозволяє зробити наступні висновки: за ціннісним компонентом, що включає в себе почуття відповідальності за збереження свого народу та загального соціально-політичного благополуччя у країні; збереження існуючих самобутніх етнічних колективів та зміцнення взаємозв'язку між ними на загальнолюдській основі, підтримання традицій свого народу; поширення розуміння гуманізму (доброти, дбайливості) та гуманне ставлення до природи, до свого етносу; готовність до діалогу та співпраці з людьми різних переконань, національних культур та релігій; важливість розвитку громадського екологічного руху в навчальному закладі; значущість отримання позитивного емоційного настрою від здатності сприймати та поважати етнічну різноманітність та культурну самобутність різних груп населення, високий рівень виявлено у 53,03% респондентів КГ на початку експерименту та 52,27% наприкінці, спостерігається негативна динаміка -0,76%. В ЕГ на етапі констатувального експерименту високий рівень сформованості громадянської ідентичності (ціннісний компонент) виявлено у 52,34%, а на етапі контрольного експерименту у 83,59%, динаміка складає 31,25%.

**Порівняння рівнів сформованості громадянської ідентичності
(ціннісний компонент) майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ,
у %**

Рівні Показники	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	53,03	70	52,34	67	25	33	25,78	33	21,97	29	21,88	28
Після	52,27	69	83,59	107	36,3 6	48	16,41	21	11,36	15	0	0
Динаміка	-0,76		31,25		11,36		-9,37		-10,61		-21,88	

Слід зазначити, що в ЕГ не діагностовано студентів у яких виявлено низький рівень громадянської ідентичності на контрольному етапі експерименту, тобто динаміка складає -21,88%.

Результати аналізу що представлені у таблиці, надають підстави констатувати, загальний рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним критерієм від початку до завершення експерименту в КГ підвищився на 1,51%, в ЕГ на 39,07%. Слід зазначити, що в ЕГ переважає високий рівень сформованості громадянської компетентності, що проявляється в наявності інтересу до громадської участі та долі держави, суспільства в цілому, вбачаючи свою відповідальність та роль у розвитку суспільства; відкритості до комунікації під час вирішення суспільних завдань; усвідомленості, що людина це особистість та найвища цінність суспільства, а суспільство і державу як цінності вищого порядку. В КГ також переважає високий рівень, але в ЕГ наприкінці експерименту кількість респондентів значно вища ніж в КГ.

З метою визначення результативності впровадження формувального експерименту було використано ϕ^* -кутове перетворення Фішера для оцінки

достовірності розбіжностей між відсотковими долями двох незалежних вибірок – КГ та ЕГ.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі контрольного експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним критерієм.

H₀: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

H₁: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

Максимальна виявлена різниця між двома накопиченими емпіричними частотами при порівнянні результатів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним критерієм становить 0.357. Вона накопичена на високому рівні сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним критерієм.

Використовуємо верхню межу цієї категорії як критерій для розподілу обох вибірок на підгрупи, де «є ефект» (високий рівень) та «ефекту немає» (середній та низький рівні). Формуємо таблицю для розрахунку ϕ^* – кутового перетворення Фішера з метою виявлення відмінностей між результатами дослідження в ЕГ та КГ. Результати наведено в таблиці 3.5.

Розрахунок φ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ за мотиваційно-аксіологічним критерієм на етапі контрольного експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	57	43,18	75	56,82	132
ЕГ	101	78,91	27	21,09	128
Усього	158		102		260

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(78,91\%) = 2,1872, \quad \varphi_2(43,18\%) = 1,434.$$

З'ясуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{емп} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{емп} = (2,1872 - 1,434) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 6,07.$$

$$\varphi^*_{эмп} = 6,07$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64(p \leq 0,05) \\ 2,31(p \leq 0,01) \end{cases}$$

Отже, $\varphi^*_{емп} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні значущості. Розбіжності між відсотковими долями достовірні. H_0 відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ суттєво відрізняється від КГ, що статистично доведено, тобто показники високого рівня сформованості громадянської компетентності за мотиваційно-аксіологічним критерієм ЕГ на етапі контрольного експерименту значно перевищує результати отримані в КГ.

З метою визначення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за показниками інформаційно-когнітивного критерію, було використано наступні методики: Civic Identity Status Scale (CISS) (когнітивний компонент) (перекладена та адаптована автором); анкета «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко; авторська анкета «Розвиток громадянської компетентності».

Вивчення рівня прояву культури демократизму; знань чинного законодавства, способів реалізації громадянських прав та свобод; принципів, норм, закономірностей громадянськості відбувалось за допомогою анкети «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко. Результати дослідження представлені у таблиці 3.6.

Порівняння рівнів прояву культури демократизму майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Рівні	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	25,00	33	23,44	30	51,52	68	51,56	66	23,48	31	25	32
Після	28,79	38	70,31	90	52,27	69	21,09	27	18,94	25	8,59	11
Динаміка	3,79		46,87		0,75		-30,47		-4,54		-16,41	

Проаналізувавши отримані результати можемо зробити висновок, що кількість студентів у яких діагностовано високий рівень прояву культури демократизму в КГ зросла від 25,00% до 28,79%, а в ЕГ з 23,44% до 70,31%, так в КГ позитивна динаміка складає 3,79%, а в ЕГ 46,87%. Слід зазначити, що на контрольному етапі експерименту в ЕГ переважає високий рівень – 70,31%, що проявляється наявністю у респондентів стійких та усвідомлених знань відносно своїх прав, як людини і громадянина; прийнятті відповідальних рішень; спроможності захищати і відстоювати свою гідність; усвідомленості себе активним членом громадянського суспільства в Україні, своїх громадянських обов'язків та цінності людської гідності. В КГ переважає середній рівень прояву демократизму – 52,27%, що характеризує студентів наявністю поверхових, частково усвідомлених та нестійких знань щодо культури демократизму та громадянської освіти.

На контрольному етапі експерименту з допомогою авторської анкети «Розвиток громадянської компетентності» нами було визначено зміни в спрямованості на визначення рівня сформованості громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти за

інформаційно-когнітивним критерієм у респондентів КГ та ЕГ. Отримані результати були трансформовані в ранги з допомогою підрахунку середньо арифметичного значення по кожному показнику в КГ та ЕГ, що спрощує представлення даних в тексті роботи.

Проаналізувавши відповіді респондентів на питання анкети «Які цінності є важливими в структурі громадянської компетентності майбутнього вчителя?», що наведені в таблиці В 1. та графічно представлені на рис.3.4. Для того щоб дані отримані в результаті дослідження були коректно оброблені статистично, проводилась наступна процедура. Ранговий номер привласнений той чи іншій цінності змінювався на протилежне значення, тобто першому рангу присвоювалось значення 14, другому 13, третьому 12 і так далі. Шляхом знаходження середнього значення по кожній з цінностей, по всій вибірці, ми виявили рейтинг цінностей. Дані представлені у формі, яка припускає проведення статистичного аналізу.

Проаналізувавши отримані дані можемо зробити наступні висновки: пріоритетними цінностями в структурі громадянської освіти респонденти КГ вбачають: соціальну справедливість; взаємоповагу; толерантність; повага до інших культур і етносів; цілеспрямованість; відповідальність; данні цінності складають мотиваційне ядро особистості. На останні позиції респонденти поставили наступні цінності: демократичні цінності – 14 місце; свобода – 13 місце; сімейні цінності – 12 місце; свідомість – 11 місце та довіра на 10 місці. Так ми можемо бачити, що у представників КГ в ціннісній структурі протягом експерименту не відбулося суттєвих змін.

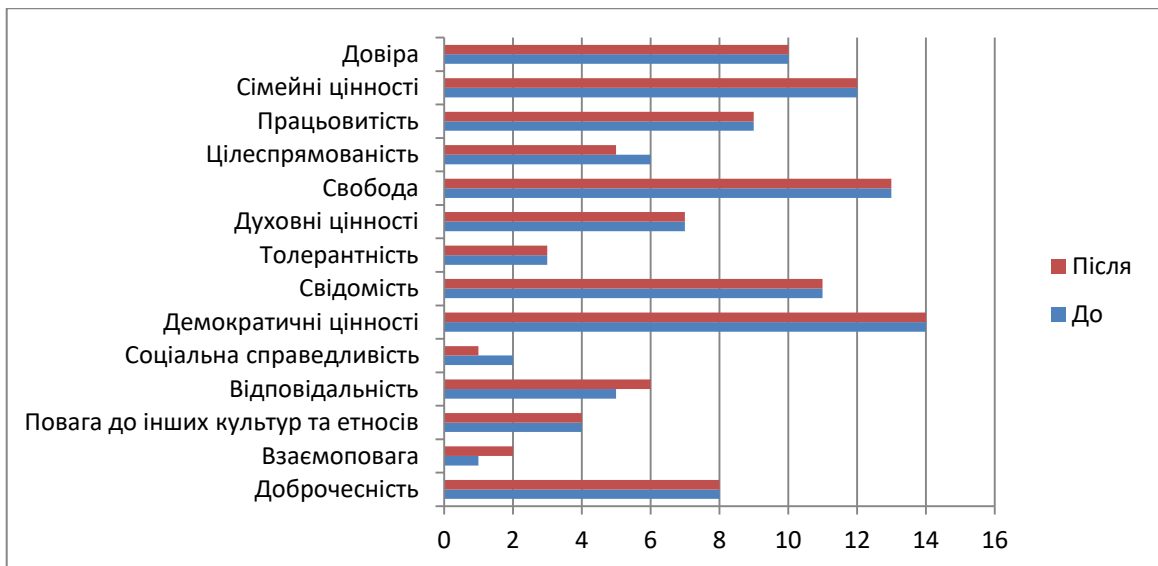

Рис.3.4. Лінійна гістограма порівняння значущості цінностей в структурі громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи в КГ на етапі контрольного експерименту, ранг

Пріоритетними цінностями в структурі громадянської освіти представники ЕГ вбачають: доброчесність; взаємоповагу; повага до інших культур і етносів; відповідальність; соціальна справедливість; демократичні цінності; свідомість. Такі цінності, як довіра; сімейне благополуччя; працьовитість та цілеспрямованість на думку респондентів є менш пріоритетними в структурі громадянської освіти. Тобто структура пріоритетних цінностей громадянської освіти в ЕГ протягом експерименту дещо змінилась, так на початку експерименту доброчесність займала 7 місце; демократичні цінності останнє, свідомість одинадцяте. Тобто як видно на рис. 3.5. в ЕГ відбулися більш суттєві зміни.

Аналізуючи відповіді респондентів відносно пріоритетних здатностей в структурі громадянської компетентності, що наведені в таблиці Г.2 та графічно переставлені на рис. 3.6, ми можемо зроби наступні висновки: пріоритетними здатностями в структурі громадянської компетентності досліджувані КГ вбачають: планування активності; аналіз ситуації; аргументація позиції; вміння дискутувати; здатність розуміти державний устрій та формування державної політики; стратегічна взаємодія при вирішенні суспільних проблем; менш

важливими здатностями в структурі громадянської компетентності студенти вбачають: здатність до реалізації прийнятого рішення; критичну рефлексію та здатність вирішувати конфлікти. Результати представників КГ до та після впровадження формуючого експерименту суттєво не змінились.

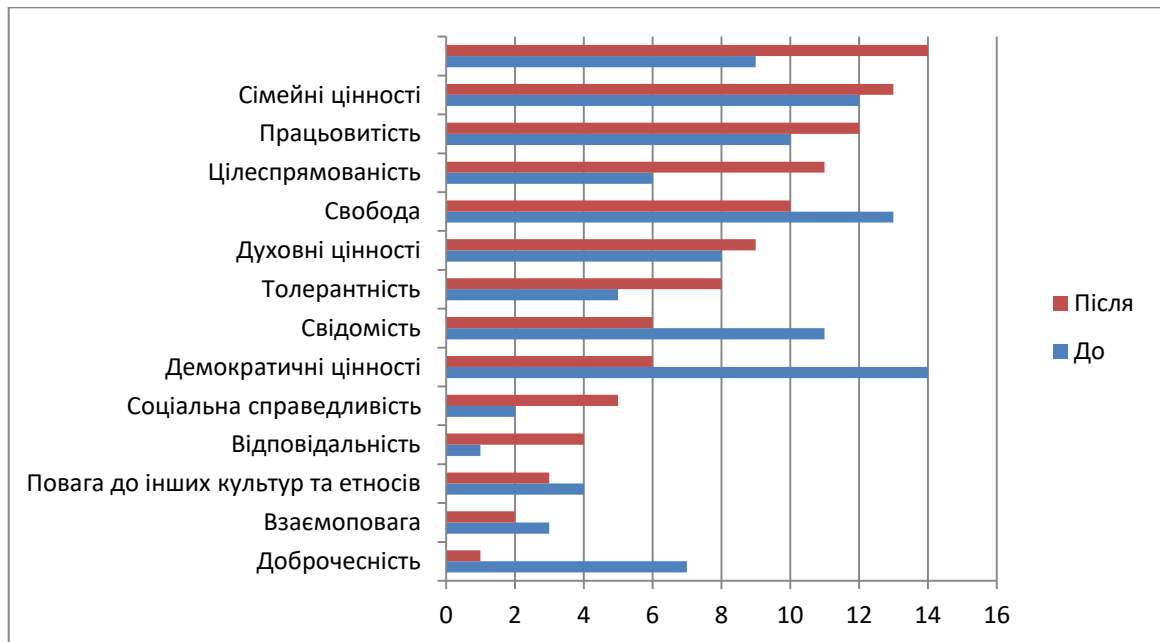

Рис. 3.5. Лінійна гістограма порівняння значущості цінностей в структурі громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи в ЕГ на етапі контрольного експерименту, ранг

Пріоритетними здатностями в структурі громадянської компетентності необхідними для впровадження громадянської освіти респонденти ЕГ вбачають: аналіз ситуації; вміння дискутувати; здатність стратегічно взаємодіяти при вирішенні суспільних проблем; здатність розуміти державний устрій та формування державної політики; прогнозування наслідків дій; здатність вирішувати конфлікти. Менш важливими студенти вважають: здатність до реалізації прийнятого рішення; критичну рефлексію та здатність планувати активність. Таким чином, протягом експерименту в ЕГ здатність аналізувати ситуацію третю позицію змінила на першу, вміння дискутувати п'яту на другу; стратегічна взаємодія при вирішенні суспільних проблем до експерименту займала шосту позицію, а після третю. Також більш значущими

пріоритетними здатностями в структурі громадянської компетентності на думку представників ЕГ на контрольному етапі експерименту стали: здатність прогнозувати наслідки дій; здатність вирішувати конфлікти.

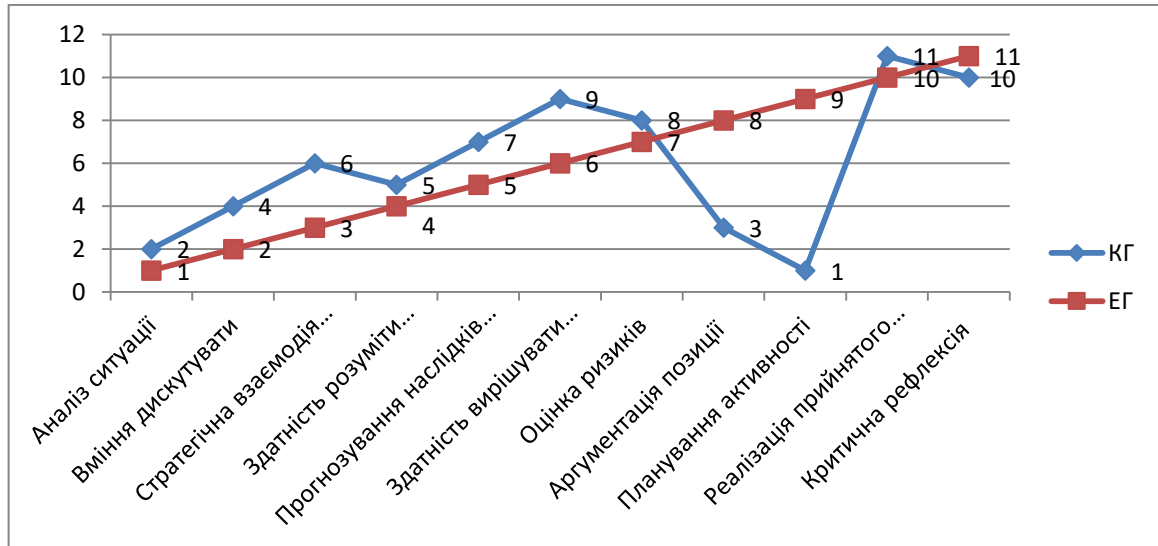

Рис. 3.6. Лінійна гістограма порівняння пріоритетних здатностей в структурі громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, ранг

Результати відповідей респондентів на питання анкети «В чому полягає Ваша мотивація у реалізації громадянської активності?» наведено в таблиці Г.3 та графічно представлено на рис. 3.7. Аналіз представлених результатів дозволяє зробити висновок, що пріоритетними мотиваційними чинниками щодо реалізації громадської активності майбутніх вчителів початкової школи в КГ вважають: самоосвіту, самоорганізацію, досягнення спільного результату, розвиток емоційного інтелекту; останні позиції займають саморефлексія, вплив та регулювання індексу щастя. Студенти ЕГ на контрольному етапі експерименту пріоритетними мотиваційними чинниками щодо реалізації громадської активності вважають: досягнення спільного результату, регулювання індексу щастя, розвиток емоційного інтелекту та відповідальність, найменш значущими вбачають самоконтроль та вплив. Як видно з таблиці Г.3 в

ЕГ студентів протягом експерименту відбулися значні зміни щодо пріоритетних мотиваційних чинників реалізації громадської активності.

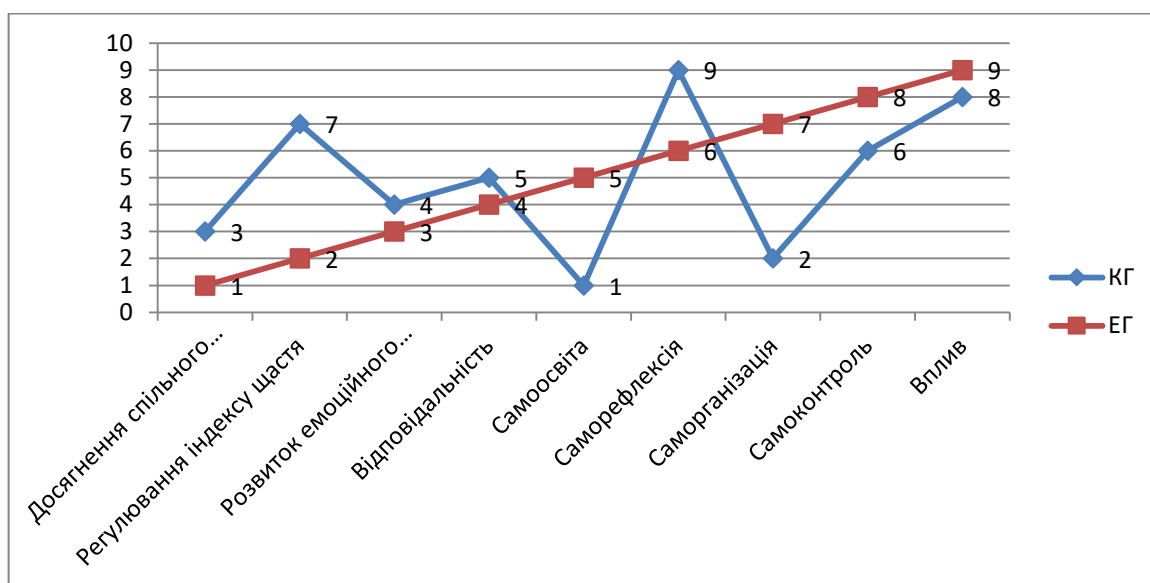

Рис. 3.7. Графік порівняння пріоритетних мотиваційних чинників щодо реалізації громадської активності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, ранг

На питання анкети «Які теми громадянської освіти потрібно впроваджувати в навчальний процес ЗВО в більшому обсязі задля сприяння формуванню громадянської зрілості особистості та задля уміння передати цю компетентність на уроках в початковій школі?» респонденти відповіли наступним чином (див. рис 3.8. та таблиця Г.4): представники КГ: толерантність; охорона навколишнього середовища; ознайомлення з офіційними документами міністерств; критичне мислення; конфліктні ситуації та їх вирішення; протидія булінгу. На останніх позиціях спостерігаються такі теми, як: філософія; релігієзнавство; особливості міжнародних відносин; національна та етнічна ідентифікація особистості; національні та культурні відмінності народів.

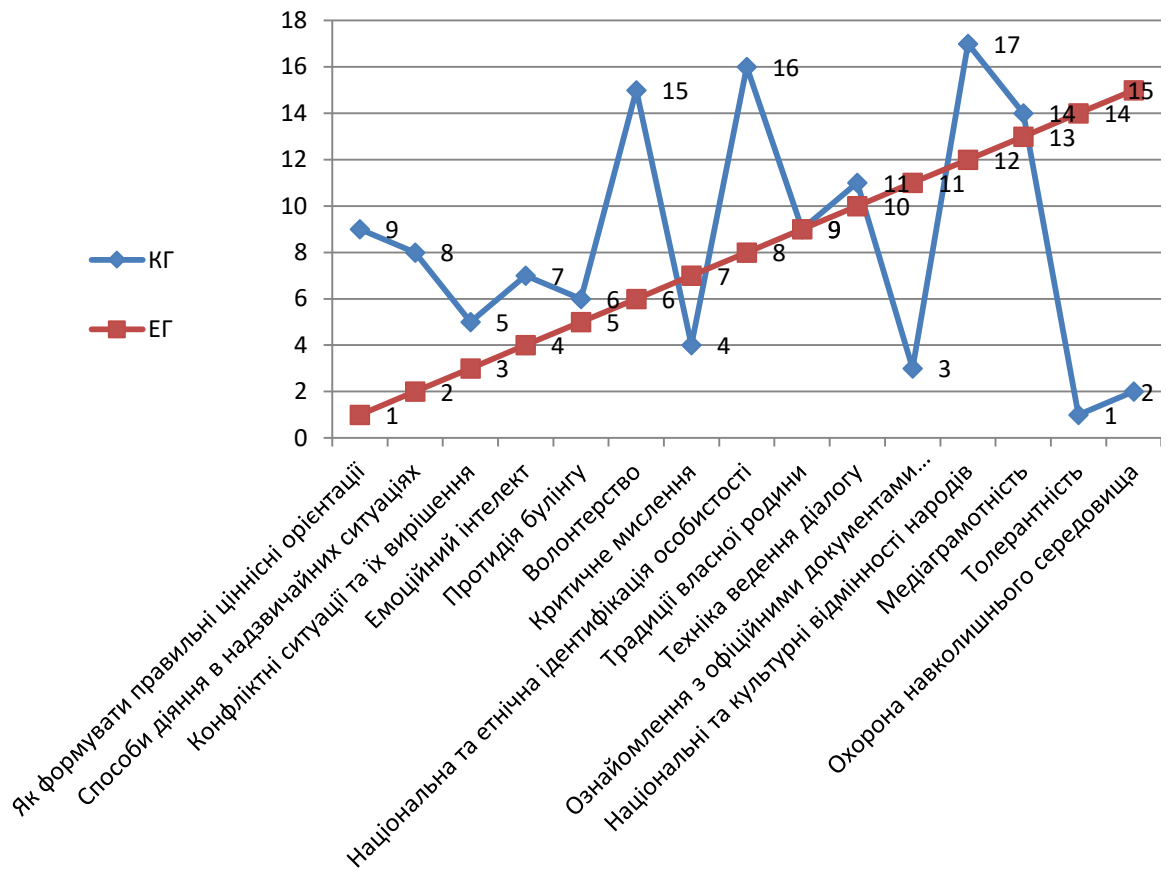

Рис. 3.8. Графік порівняння пріоритетних тем громадянської освіти які потрібно впроваджувати в навчальний процес ЗВО, що були обрані майбутніми вчителями початкової школи КГ та ЕГ на контрольному етапі експерименту, ранг

Серед студентів ЕГ виявлено наступну пріоритетність тем для громадянської освіти: як формувати правильні ціннісні орієнтації; способи діяння в надзвичайних ситуаціях; конфліктні ситуації та їх вирішення; емоційний інтелект; протидія булінгу; волонтерство; критичне мислення. Останні позиції займають такі теми, як: релігієзнавство; гендер для всіх; філософія; особливості міжнародних відносин; політична культура.

Таким чином, слід зазначити, що в ЕГ після впровадження формуючого експерименту погляди на пріоритетність тем громадянської освіти які потрібно впроваджувати в навчальний процес ЗВО значно змінились.

Щодо впровадження громадянської освіти в школі, пріоритетними предметами представники КГ вважають (див. таблицю В.2): я досліджую світ,

історія, спецкурс, громадянська освіта на першому місці – 45,45%; на другому місці наступні предмети: основи здоров'я, українська мова, читання, українська література; на третьому місці: природознавство, виховні заходи, екологія; на четвертому місці: суспільствознавство; на п'ятому місці: інформатика та математика. Інтегрувати громадянську освіту у всі предмети вважають доцільним лише 5,3% представників КГ.

В ЕГ інтегрувати громадянську освіту через всі предмети у початковій та середній школі запропонували 56,25% респондентів; 29,69% досліджуваних вказали наступні предмети: я досліджую світ, громадянська освіта (початкові класи), психологія, виховні заходи, основи підприємництва, філософія. В ході аналізу було визначено, що на третьому місці знаходяться наступні предмети: історія, правознавство, філософія, українська мова, українська література, природознавство, економіка, логіка. Основи здоров'я, географія, захист України, суспільствознавство, іноземна мова, музичне мистецтво, зарубіжна література заходяться на четвертому місці; на п'ятому: дизайн і технології, образотворче мистецтво, біологія, алгебра, геометрія, фізика; на шостому: екологія, фізкультура та хімія. Слід зазначити, що до початку експерименту в ЕГ не було визначено такий предмет, як громадянська освіта (початкові класи), кількість студентів, що вважають доцільним інтегрувати громадянську освіту через всі предмети на контрольному етапі значно вища ніж на констатувальному.

У закладах вищої освіти респонденти рекомендують впроваджувати громадянську освіту наступним чином (див. таблицю В.3): так більшість студентів ЕГ (50,0%) вважають доцільним інтегрувати громадянську освіту у всі дисципліни, а більшість респондентів КГ (45,45%) вважають, що необхідно виокремити спецкурс. Враховуючи думку представників ЕГ на другому місці знаходяться наступні дисципліни: теорія та методика виховання, історія української державності, загальна педагогіка. На третьому місці: основи економічної теорії, правознавство, політологія, українська мова за професійним спрямуванням, українська культура. Виокремлення спецкурсу задля

впровадження громадянської освіти в навчальний процес ЗВО визначено на четвертому місці. Менш за 10% респондентів вважають необхідним впровадження громадянської освіти через наступні дисципліни: корекційна педагогіка, історія педагогіки, історія культури, філософія, екологія, безпека життєдіяльності, психологія загальна, іноземна мова, організація та управління у початковій школі, дидактика, психологія конфлікту, методики викладання дисциплін, педагогічні технології у початковій школі, основи наукових знань.

В КГ 15,91% вважають доцільним впровадження громадянської освіти через інтеграцію у всі дисципліни, основи інклюзивної освіти, історію культури, українську мову за професійним спрямуванням, сучасну українську мову. Такі дисципліни, як політологія, філософія, психологія, загальна педагогіка та правознавство знаходяться на третьому місці; на четвертому місці: педагогічна майстерність, теорія та методика виховання, екологія. Менш за 10% респондентів вважають необхідним впровадження громадянської освіти через наступні дисципліни: основи економічної теорії, методики викладання дисциплін, основи наукових знань, естетика, основи підприємництва, медіаосвіта та медіаграмотність, дидактика іноземна мова.

На етапі контрольного експерименту у 19,7% досліджуваних КГ (результати не змінились протягом експерименту) та 68,75% ЕГ (динаміка складає 46,09%) виявлено високий рівень готовності до дій в надзвичайних ситуаціях: критична оцінка ситуації, надання першої медичної допомоги, організація освіти в складних умовах, допомога при адаптації дитини в середовище, організація колективу, вміння лагодити техніку, підтримка дітей в кризових ситуаціях, налаштування дітей до співпраці в групах з різними національностями, волонтерство, звернення та запити у відповідні органи для надання допомоги. Тільки в деяких ситуаціях готові діяти 58,33% опитуваних КГ (динаміка складає 1,51%) та 17,97% ЕГ (динаміка складає -32,81%), зовсім не готові до вирішення подібних ситуацій 21,97% респондентів КГ (динаміка складає -1,51%) та 13,28% ЕГ (динаміка складає -13,28%).

Таблиця 3.7

**Порівняння рівнів готовності до дій в надзвичайних ситуаціях
майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного
експерименту, у %**

Показники	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	19,7	26	22,66	29	56,82	75	50,78	65	23,48	31	26,56	34
Після	19,7	26	68,75	88	58,33	77	17,97	23	21,97	29	13,28	17
Динаміка	0		46,09		1,51		-32,81		-1,51		-13,28	

Результати отримані з допомогою авторської анкети у загальному вигляді представлені у таблиці 3.8.

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновки, що високий рівень громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм у представників КГ збільшився на 2,27%, у респондентів ЕГ на 46,1%. Таким чином в ЕГ після впровадження формувального етапу експерименту переважає високий рівень, що характеризує особистість наявністю знань, принципів, норм, закономірностей громадянськості; обізнаності в педагогічних технологіях, змісті ГО; знань особливостей комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності; знань та вмінь інтегрувати громадянську компетентність в зміст навчальних дисциплін. В КГ на контрольному етапі експерименту переважає середній рівень громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним.

Порівняння рівнів сформованості громадянської компетентності та готовності до впровадження громадянської освіти майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм (авторська анкета) в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Показники	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	21,21	28	21,09	27	59,09	78	57,03	73	19,7	26	21,88	28
Після	23,48	31	67,19	86	59,09	78	21,09	27	17,42	23	11,72	15
Динаміка	2,27		46,1		0		-35,94		-2,28		-10,16	

Методика Civic Identity Status Scale (CISS) (когнітивний компоненти) (перекладена та адаптована автором) дозволяє виявити рівень сформованості знань, переконань, наявність внутрішньої громадянської позиції. Дані отримані в результаті дослідження наведено у таблиці 3.9.

Проаналізувавши отримані дані можемо зробити наступні висновки: за когнітивним компонентом, що включає в себе високий рівень патріотичні знання; необхідність поглиблення та розширення своїх знань та знань про культуру свого народу; наявність внутрішньої громадянської позиції; задоволення приналежністю до народу; глибокі знання культури власного народу; знайомство з статтями в періодичній пресі чи наукових виданнях, присвячених обговоренню патріотичних проблем та етнокультурним та соціокультурним особливостям регіону проживання особистості, високий рівень протягом експерименту в КГ залишився незмінним 60,61%, в ЕГ збільшився на 23,44%, тобто зріс з 58,59% до 82,03%.

**Порівняння рівнів сформованості громадянської ідентичності
(когнітивний компонент) майбутніх вчителів початкової школи в КГ та
ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %**

Рівні Показники	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	60,61	80	58,59	75	21,97	29	23,44	30	17,42	23	17,97	23
Після	60,61	80	82,03	105	22,73	30	11,72	15	16,67	22	6,25	8
Динаміка	0		23,44		0,76		-11,72		-0,75		-11,72	

На контрольному етапі експериментальної роботи виявлено динаміку рівнів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм шляхом порівняння результатів первинного обстеження та контрольної діагностики, а також засобом зіставлення результатів контрольної та експериментальної груп. Результати аналізу представлені у таблиці 3.10, надають нам підстави констатувати, що високий рівень сформованості громадянської компетентності за інформаційно-когнітивним критерієм в КГ складає 35,61% - до експерименту та 37,88% - після експерименту, в ЕГ 34,38% - до експерименту та 73,88% - після експерименту; у 43,94% студентів КГ - до експерименту та 44,7% - після експерименту виявлено середній рівень, у 44,53% представників ЕГ - до експерименту та 17,97% - після експерименту. Також спостерігається прояв низького рівня в КГ у 20,45% студентів - до експерименту та 17,42% - після експерименту, в ЕГ у 21,09% - до експерименту та 8,59% - після експерименту. Протягом експерименту в КГ кількість студентів з високим рівнем підвищилась на 2,27%, в ЕГ на 39,06%. Спостерігається переважання високого рівня в ЕГ, що притаманний студентам із глибокими, стійкими системними знаннями про

нормативно-правову базу громадянської освіти при педагогічній діяльності вчителя початкової школи. Студенти володіють особливостями комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності. Студенти мають цілісні та ґрунтовні знання принципів, норм, закономірностей громадянськості, обізнані в педагогічних технологіях і змісті громадянської компетентності. Майбутні вчителі обізнані у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, а також у віковій психології. Серед досліджуваних КГ переважає середній рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі контрольного експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм.

H₀: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

H₁: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

Максимальна виявлена різниця між двома накопиченими емпіричними частотами при порівнянні результатів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм становить 0.355. Вона накопичена на високому рівні сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за інформаційно-когнітивним критерієм.

Використовуємо верхню межу цієї категорії як критерій для розподілу обох вибірок на підгрупи, де «є ефект» (високий рівень) та «ефекту немає» (середній та низький рівні). Формуємо таблицю для розрахунку ϕ^* – кутового перетворення Фішера з метою виявлення відмінностей між результатами дослідження в ЕГ та КГ. Результати наведено в таблиці 3.10.

Таблиця 3.10

Розрахунок φ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ за інформаційно-когнітивним критерієм на етапі контрольного експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	37,88	50	62,12	82	132
ЕГ	73,44	94	26,56	34	128
Усього		144		116	

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(73,44\%) = 2,0588, \varphi_2(37,88\%) = 1,326.$$

З'ясуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{емп} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{емп} = (2,0588 - 1,326) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 5,9.$$

$$\varphi^*_{емп} = 5,9$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64(p \leq 0,05) \\ 2,31(p \leq 0,01) \end{cases}$$

Отже, $\varphi^*_{емп} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні значущості. Розбіжності між відсотковими долями достовірні. H_0 відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ суттєво відрізняється від КГ, що статистично доведено, тобто показники високого рівня сформованості громадянської компетентності за інформаційно-когнітивним критерієм ЕГ на етапі контрольного експерименту значно перевищує результати отримані в КГ.

Методики Civic Identity Status Scale (CISS) (діяльнісний компонент) (перекладена та адаптована автором), Empathy Quotient (EQ) (перекладена та адаптована автором), «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса, анкету «Громадянська компетентність» В. Борисова, шкалу локусу контролю Дж.Роттера, тест «Правова та громадянська свідомість» Л. Ясюкової (перекладена та адаптована автором), було використано за для визначення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за показниками діялісно-поведікового критерію.

Методика Empathy Quotient (EQ) (перекладена та адаптована автором) призначена для виявлення рівня прояву емпатії, толерантності та конфліктності в умовах освітнього процесу учасниками освітнього процесу. Результати отримані в процесі дослідження наведено у таблиці Г.7.

Аналіз отриманих даних дозволив нам зробити висновок відносно рівня сформованості емпатії серед майбутніх вчителів початкової школи, так спостерігається підвищення високого рівня на 45,31% в ЕГ, в КГ результати від початку експерименту до його завершення залишились незмінними. Середній рівень в КГ зріс на 0,75%, в ЕГ динаміка складає -30,47%. Спостерігається наступна динаміка за кількістю студентів у яких виявлено на контрольному етапі експерименту низький рівень, так в ЕГ динаміка складає -14,84%, в КГ лише -0,76%. Таким чином наприкінці експерименту в ЕГ переважає високий рівень емпатії, в КГ середній рівень сформованості емпатії.

В ЕГ групі на етапі контрольного експерименту переважає високий рівень толерантності 60,94%, динаміка протягом експерименту складає 42,19%. В КГ динаміка високого рівня складає 0% і переважає середній рівень толерантності 54,55%.

В процесі вивчення рівня конфліктності у майбутніх вчителів початкової школи на етапі контрольного експерименту було виявлено, що від початку експерименту до його завершення кількість студентів з низьким рівнем в ЕГ збільшилась на 31,25%, а в КГ зменшилась на 0,76. Низький рівень конфліктності, відповідає продуктивному рівню, тобто особистість розуміє причини та зміст ситуацій неузгодженості, відрізняє предметні та непередметні конфліктні ситуації, може сформулювати об'єкт конфлікту; свідомо керує конфліктом, використовує оптимальний підхід до вибору конфліктних стратегій; успішно контролює негативні емоції; з бажанням виявляє у відносинах з оточуючими комунікативні та альтруїстичні емоції; охоче відстоює свої інтереси у конструктивній суперечці, уважний до емоційного благополуччя опонента.

Методику «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса було використано з метою вивчення вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань. До високого рівня розвитку вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань ми віднесли такі стратегії поведінки, як: співпраця та компроміс, бо вони сприяють ефективному та конструктивному вирішенню конфлікту. До середнього рівню було віднесено пристосування та уникнення, дані стратегії не сприяють ефективному вирішенню проблемних ситуацій, але і не продукують подальше розгортання конфліктної ситуації. До низького рівня розвитку вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань було віднесено стратегію суперництва, яка є не конструктивною та не сприяє ефективному вирішенню конфлікту. Так, слід констатувати (див. таблиця 3.11.), що в ЕГ групі на етапі контрольного експерименту переважає високий рівень 58,59%, динаміка

протягом експерименту складає 17,965%. В КГ динаміка високого рівня складає -2,27% і переважає середній рівень вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань 47,73%.

Таблиця 3.11

Порівняння вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Рівні	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	40,91	54	40,625	52	47,73	63	46,875	60	11,36	15	12,5	16
Після	38,64	51	58,59	75	47,73	63	33,59	43	13,64	18	7,81	10
Динаміка	-2,27		17,965		0		-13,285		2,28		-4,69	

З метою визначення рівня сформованості таких складових громадянської компетентності, як: критичність, активність, відповідність поведінки громадським нормам, ідеалам і переконанням було використано анкету «Громадянська компетентність» В. Борисова. Результати отримані в процесі дослідження наведено у таблиці 3.12.

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити наступні висновки: в ЕГ групі на етапі контрольного експерименту переважає високий рівень громадянської компетентності за діяльнісно-поведінковим критерієм 64,84%, динаміка протягом експерименту складає 39,73%. Високому рівню громадянської компетентності за діяльнісно-поведінковим критерієм відповідають наступні характеристики особистості: виражене почуття особистої відповідальності за розвиток суспільства; відстоювання громадянської позиції відповідно до критичного аналізу норм громадянського і державного життя; прагнення завжди за будь-яких умов виконувати громадянські обов'язки, неухильно

дотримуватись законів, сплачувати податки і виконувати військовий обов'язок, у разі війни готовність захищати Батьківщину зі зброєю в руках; демократичність у громадській участі; відповідність поведінки громадським нормам та ідеалам, уміннями висловлювати опозиційну точку зору з врахуванням демократичних засад та толерантності. Динаміка середнього рівня протягом експерименту складає -7,81%, низького – -32,03%.

Таблиця 3.12

Порівняння рівнів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінкового критерієм в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Рівні	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	23,48	31	25	32	31,82	42	31,25	40	44,7	59	43,75	56
Після	22,73	30	64,84	83	24,24	32	23,44	30	53,03	70	11,72	15
Динаміка	-0,75		39,84		-7,58		-7,81		8,33		-32,03	

В КГ динаміка високого рівня складає -0,75%, середнього – -7,58%, тобто спостерігається переважання низького рівня громадянської компетентності за діяльнісно-поведінковим критерієм 53,03%, так респонденти не впевнені у тому, що розвиток суспільства залежить від кожного особисто; вони не готові виконувати свої громадські обов'язки; не розділяють традиції і вважають їх не сучасними; вважають, що власні інтереси важливіші за інтереси держави; не здатні до критичного аналізу норм громадського та критичного життя, тобто її поведінка не відповідає громадським нормам, ідеалам і переконанням.

Результати отримані в процесі діагностики інтернальності-екстернальності, тобто ступеня готовності людини брати на себе

відповідальність за те, що відбувається з нею та навколо неї (опитувальник «Шкала локусу контролю Дж. Роттера») наведено у таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Порівняння рівнів сформованості відповідальності у майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Рівні	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	27,27	36	26,56	34	13,64	18	15,63	20	59,09	78	57,81	74
Після	19,7	26	54,69	70	21,97	29	27,34	35	58,33	77	17,97	23
Динаміка	-7,57		28,13		8,33		11,71		-0,76		-39,84	

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок відносно рівня сформованості відповідальності у майбутніх вчителів початкової школи, так високий рівень інтернальності виявлено протягом експерименту в КГ зменшився на -7,57%, а в ЕГ спостерігається зростання на 28,13%. Динаміка низького рівня серед досліджуваних КГ складає -0,76% та -39,84% ЕГ. На 8,33% в КГ та 11,71% ЕГ протягом експерименту зросла кількість студентів у яких на етапі контрольного експерименту діагностовано середній рівень розвитку відповідальності. Таким чином у майбутніх вчителів початкової школи переважає високий рівень відповідальності – 54,69%, тобто студенти характеризуються високим рівнем суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями, відчуттям власної відповідальності, такими рисами характеру, як: доброта, незалежність, рішучість, справедливість, дружелюбність, чесність, самостійність, спокійність. В КГ респондентів на контрольному етапі експерименту переважає низький рівень інтернальності – 58,33%, тобто більшість досліджуваних не бачать зв'язку між своїми діями та

значущими для них подіями в житті, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток та вважають, що більшість їх – результат випадку або дій інших людей.

З метою вивчення рівня сформованості правової та громадянської свідомості майбутніх вчителів початкової школи було використано тест «Правова та громадянська свідомість» Л. Ясюкової (перекладена та адаптована автором). Результати отримані в процесі дослідження наведено у таблиці 3.14.

Таблиця 3.14

Порівняння рівнів правової та громадянської свідомості майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Рівні	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	24,24	32	23,44	30	28,79	38	26,56	34	46,97	62	50	64
Після	23,48	31	74,22	95	29,55	39	21,88	28	46,97	62	3,91	5
Динаміка	-0,76		50,78		0,76		-4,68		0		-46,09	

Проаналізувавши отримані дані можемо зробити висновок, що високий рівень сформованості правової та громадянської свідомості за діяльнісно-поведінковим критерієм спостерігається у 24,24% респондентів КГ на початку експерименту та у 23,48% наприкінці, динаміка складає -0,76%. В ЕГ у 23,44% респондентів діагностовано високий рівень на етапі констатувального експерименту та 74,22% на контрольному, динаміка складає 50,78%.

У 28,79% респондентів КГ на початку експерименту та у 29,55% наприкінці, динаміка складає 0,76%; в ЕГ у 26,56% респондентів діагностовано високий рівень сформованості правової та громадянської свідомості за

діяльнісно-поведінковим критерієм на етапі констатувального експерименту та 21,88% на контрольному, динаміка складає -4,68%.

Показники низького рівня протягом експерименту в ЕГ зменшилися на -46,09%, в КГ залишилися незмінними. Таким чином, ми можемо констатувати, що в ЕГ студентів переважає високий рівень сформованості правової та громадянської свідомості, тобто у особистості правосвідомість та громадська свідомість сформована повністю. В КГ респондентів переважає низький рівень – 46,97%, тобто особистість не визнає правове регулювання, може негативно ставитися до існування формального права, орієнтується тільки на морально-етичні нормативи й тільки у тому варіанті, який відповідає її поглядам.

Методика Civic Identity Status Scale (CISS) (поведінковий компоненти) (перекладена та адаптована автором) дозволяє виявити готовність до дій спрямованих на захист своєї Батьківщини, свого народу. Дані отримані в результаті дослідження наведено у таблиці 3.15.

Таблиця 3.15

**Порівняння рівнів сформованості громадянської ідентичності
(поведінковий компонент) майбутніх вчителів початкової школи
в КГ та ЕГ, у %**

Показники	Рівні		Високий				Середній				Низький			
			КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.		
До	42,42	56	45,3 1	58	31,06	41	29,69	38	26,52	35	25	32		
Після	50	66	61,7 2	79	35,61	47	30,47	39	14,39	19	7,81	10		
Динаміка	7,58		16,41		4,55		0,78		-12,13		-17,19			

За поведінковим компонентом, що включає в себе участь у акціях, диспутах культурної та патріотичної спрямованості; зростання бажання за останні 2-3 роки, брати участь у заходах, спрямованих на вирішення національних, регіональних, етноконфесійних проблем суспільства у рамках освітньої політики ЗВО; участь у патріотичній діяльності обумовленою тим, що кожна людина має піклуватися про етнічну самобутність свого народу, навчитися розуміти та приймати специфіку культурних цінностей інших етнічних колективів; активна та принципова позиція у встановленні міжкультурного діалогу при вирішенні міжетнічного конфлікту; дотримання традицій та звичаїв свого народу, високий рівень на контрольному етапі експерименту збільшився з 42,42% до 50% серед респондентів КГ та з 45,31% до 61,72% в ЕГ, динаміка в КГ складає 7,58%, в ЕГ – 16,41%. Динаміка середнього рівня представників КГ складає 4,55%, ЕГ – 0,78%; низького рівня у студентів КГ – -12,13%, ЕГ – -17,19%.

На контрольному етапі експериментальної роботи виявлено динаміку рівнів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінковим критерієм шляхом порівняння результатів первинного обстеження та контрольної діагностики, а також засобом зіставлення результатів контрольної та експериментальної груп. Результати аналізу представлені у таблиці В.1. В результаті аналізу виявлено підвищення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінковим критерієм від початку до завершення експерименту, в КГ на 0%, в ЕГ на 33,59%. В ЕГ переважає високий рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи, що проявляється у сформованості системи громадських переконань та сукупність громадянських якостей; здатності висвітлювати власну громадянську позицію, та формувати опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей; вмінь аналізувати, оцінювати та корегувати свою педагогічну діяльність. В КГ переважає середній рівень

сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі контрольного експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінковим критерієм.

H₀: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

H₁: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

Максимальна виявлена різниця між двома накопиченими емпіричними частотами при порівнянні результатів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінковим критерієм становить 0.345. Вона накопичена на високому рівні сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за діяльнісно-поведінковим критерієм.

Використовуємо верхню межу цієї категорії як критерій для розподілу обох вибірок на підгрупи, де «є ефект» (високий рівень) та «ефекту немає» (середній та низький рівні). Формуємо таблицю для розрахунку ϕ^* – кутового перетворення Фішера з метою виявлення відмінностей між результатами дослідження в ЕГ та КГ. Результати наведено в таблиці 3.16.

Таблиця 3.16

Розрахунок ϕ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ за діяльнісно-поведінковим критерієм на етапі контрольного експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	37	28,03	95	71,97	132

ЕГ	80	62,5	48	37,50	128
Усього	117		143		

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(62,5\%) = 1,8236, \varphi_2(28,03\%) = 1,1158.$$

З'ясуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{емп} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{емп} = (1,8236 - 1,1158) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 5,7.$$

$$\varphi^*_{емп} = 5,7$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64(p \leq 0,05) \\ 2,31(p \leq 0,01) \end{cases}.$$

Отже, $\varphi^*_{емп} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні значущості. Розбіжності між відсотковими долями достовірні. H_0 відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ суттєво відрізняється від КГ, що статистично доведено, тобто показники високого рівня сформованості громадянської компетентності за діяльнісно-поведінковим критерієм ЕГ на етапі контрольного експерименту значно перевищує результати отримані в КГ.

Узагальнення результатів дослідження за усіма показниками дозволяє зробити висновки відносно загального рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи за мотиваційно-ціннісним, інформаційно-когнітивним та діяльнісно-поведінковим критеріями (див. таблицю 3.17).

Таблиця 3.17

Порівняння рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Критерії	Рівні	На початку експерименту		На при кінці експерименту		Динаміка	
		КГ (n=132)	ЕГ (n=128)	КГ (n=132)	ЕГ (n=128)	КГ	ЕГ
Мотиваційно-ціннісний	Високий	41,67	39,84	43,18	78,91	1,51	39,07
	Середній	34,09	35,94	38,64	18,75	4,55	-17,19
	Низький	24,24	24,22	18,18	2,34	-6,06	-21,88
Інформаційно-когнітивний	Високий	35,61	34,38	37,88	73,44	2,27	39,06
	Середній	43,94	44,53	44,7	17,97	0,76	-26,56
	Низький	20,45	21,09	17,42	8,59	-3,03	-12,5
Діяльнісно-поведінковий	Високий	28,03	28,91	28,03	62,5	0	33,59
	Середній	38,64	38,28	40,15	25,78	1,51	-12,5
	Низький	33,33	32,81	31,82	11,72	-1,51	-21,09
Загальний	Високий	34,85	34,38	36,36	71,88	1,51	37,5
	Середній	39,39	39,84	40,91	21,09	1,52	-18,75
	Низький	25,76	25,78	22,73	7,03	-3,03	-18,75

Відповідно до даних представлених в таблиці, можемо зробити висновки, що у загальному вигляді високий рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи діагностовано у 34,85% респондентів КГ (до експерименту) та 36,36% студентів (після експерименту), тобто динаміка складає 1,51%. У представників ЕГ на етапі констатувального експерименту високий рівень виявлено у 34,38%, а на контрольному етапі у 71,88%, динаміка складає 37,5%. У КГ виявлено середній рівень у 39,39% (до

експерименту) та у 40,91% (після експерименту), динаміка складає 1,52%. У 39,84% (до експерименту) та 21,09% (після експерименту) ЕГ виявлено середній рівень, динаміка складає -18,75%. Низький рівень громадянської компетентності спостерігається у 25,76% представників КГ (до експерименту) та 22,73% (після експерименту), динаміка складає -3,03%. У 25,78% респондентів ЕГ (до експерименту) та 7,03% (після експерименту) виявлено низький рівень, динаміка складає -18,75%. На етапі контрольного експерименту у майбутніх вчителів початкової школи КГ переважає середній рівень, а в ЕГ – високий рівень сформованості громадянської компетентності.

Сформулюємо гіпотези критерію Фішера для перевірки різниці між результатами ЕГ та КГ на етапі контрольного експерименту відносно сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи.

H₀: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ не більше, ніж в КГ.

H₁: Частка студентів, у яких проявляється досліджуваний ефект, в ЕГ більше, ніж в КГ.

Результати наведено в таблиці 3.18.

Таблиця 3.18

Розрахунок ϕ^* - кутового перетворення Фішера для зіставлення емпіричних розподілів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ та КГ на етапі контрольного експерименту

Група	Є ефект		Ефекту немає		Усього досліджуваних
	Кількість досліджуваних	%	Кількість досліджуваних	%	
КГ	36,36	48	63,64	84	132
ЕГ	71,88	92	28,13	36	128

Усього		140		120	
--------	--	-----	--	-----	--

За результатами з таблиці визначаємо величини φ_1 та φ_2 , які відповідають відсотковим долям кожної групи:

$$\varphi = 2 * \arcsin(\sqrt{p})$$

$$\varphi_1(71,88\%) = 2,0236, \quad \varphi_2(36,36\%) = 1,2944.$$

З'ясуємо емпіричне значення критерію φ^* :

$$\varphi^*_{емп} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{\frac{n_1 \times n_2}{n_1 + n_2}},$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій долі;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій долі;

n_1 – кількість досліджуваних у вибірці ЕГ;

n_2 – кількість досліджуваних у вибірці КГ.

$$\varphi^*_{емп} = (2,0236 - 1,2944) \times \sqrt{\frac{132 \times 128}{132 + 128}} = 5,877.$$

$$\varphi^*_{емп} = 5,877$$

Критичні значення φ^* , які відповідають прийнятим у психолого-педагогічних дослідженнях рівням статистичної значущості:

$$\varphi^*_{кр} = \begin{cases} 1,64(p \leq 0,05) \\ 2,31(p \leq 0,01) \end{cases}.$$

Отже, $\varphi^*_{емп} > \varphi^*_{кр}$ отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні значущості. Розбіжності між відсотковими долями не достовірні. *НО* відкидається. Таким чином, рівень сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ суттєво відрізняється від КГ, що статистично доведено, тобто показники високого рівня сформованості громадянської компетентності в ЕГ на етапі контрольного експерименту значно перевищує результати отримані в КГ.

Наступним кроком нашого дослідження було визначення результативності впровадження (умови, методика), шляхом порівняння

результатів ЕГ на етапах констатувального на контрольного експерименту, для досягнення поставленої мети було використано параметричний Т-критерій Ст'юдента для залежних вибірок. Отримані результати наведено у таблиці Г.1.

Аналіз результатів, представлених в таблиці Г.1, дозволяє зробити висновок, що за показниками сформованості громадянської компетентності на етапі контрольного експерименту спостерігаються статистично значущі зміни у порівнянні з рівнем сформованості показників громадянської компетентності до впровадження експерименту, так на вищому рівні значущості $p = 0,000$ та $p = 0,001$ виявлено розбіжності за показниками: ціннісні орієнтації; громадянська ідентичність (ціннісний компонент); прояв культури демократизму; знання чинного законодавства, способів реалізації громадянських прав та свобод; знання принципів, норм, закономірностей громадянськості; громадянська компетентність та готовності до впровадження громадянської освіти; емпатія; толерантність; конфліктність; правова та громадянська свідомість; критичність, активність, відповідність поведінки громадським нормам, ідеалам і переконанням. Такі результати свідчать про те що, менше за 0,1% становить вірогідність того, що ми зробили помилковий висновок про те, що відмінності достовірні. Це – найнадійніший варіант висновку про достовірності відмінностей. На рівні значущості $p = 0,01$ виявлено розбіжності за показниками: патріотична свідомість, усвідомлення особистістю та ідентифікація особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності; рівень сформованості знань, переконань, наявність внутрішньої громадянської позиції; вмінь ефективно взаємодіяти та вирішувати конфлікти в процесі вирішення громадянських завдань; готовність до дій спрямованих на захист своєї Батьківщини, свого народу. В КГ значущих розбіжностей між результатами респондентів на початку експерименту та наприкінці не виявлено.

Таким чином, результати статистичного аналізу доводять, що протягом експерименту в ЕГ групі значно зросла кількість студентів з високим рівнем

сформованості громадянської компетентності, а в КГ зміна результатів не є суттєвою.

Таким чином, на підставі аналізу результатів, отриманих на контрольному етапі експерименту та порівняння їх з результатами отриманими на констатувальному етапі експерименту, ми можемо зробити висновки, що за мотиваційно-ціннісним критерієм у більшості студентів КГ та ЕГ спостерігається інтерес до громадської участі з тематики, що враховують їх особисті інтереси. Студенти часто відкриті до комунікації під час вирішення суспільних завдань. Демонструють ситуативний інтерес до долі держави, суспільства в цілому. Усвідомлюють людину як особистість та найвищу цінність суспільства, ідентифікують її з певною етнічною групою, іноді спираючись на стереотипи. Обізнані про роль суспільства як цінності вищого порядку у становленні держави. Слід зазначити, що у контексті розвитку високого рівня громадянської компетентності за мотиваційно-ціннісним критерієм, впродовж експерименту, результати в ЕГ групі перевищують показники КГ, в якій не відбулося значущих змін. Ми можемо констатувати, що у достатньої кількості респондентів КГ виявлено не у повній мірі усвідомлене ставлення до впровадження громадянської освіти в педагогічній діяльності. Спостерігається недостатньо активна мотивація.

Результати дослідження громадянської компетентності за інформаційно-когнітивним критерієм, дозволяють зробити висновок, що в ЕГ переважає високий рівень сформованості громадянської компетентності, хоча на констатувальному етапі переважав середній рівень, та спостерігалась достатньо висока кількість студентів з низьким рівнем. Таким чином, студентам притаманні глибокі, стійкі системні знання про нормативно-правову базу громадянської освіти при педагогічній діяльності вчителя початкової школи. Студенти володіють особливостями комунікації, які сприятимуть ефективній взаємодії з іншими людьми у процесі громадянської діяльності. Студенти мають цілісні та ґрунтовні знання принципів, норм, закономірностей громадянськості, обізнані в педагогічних технологіях і змісті громадянської

компетентності. Майбутні вчителі обізнані у філософських, правових, економічних та соціально-політичних аспектах громадянської компетентності, а також у віковій психології. Серед респондентів КГ переважає середній рівень сформованості громадянської компетентності за інформаційно-когнітивним критерієм та не спостерігається значущих змін в порівнянні з результатами констатувального експерименту.

За діяльнісно-поведінковим критерієм у студентів ЕГ після впровадження експерименту переважає високий рівень громадянської компетентності, тобто майбутні вчителі початкової школи характеризуються сформованою системою громадських переконань та сукупності громадянських якостей. Студенти здатні висвітлювати власну громадянську позицію, та формувати опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей. Студенти вміють аналізувати, оцінювати та корегувати свою педагогічну діяльність. В КГ громадянська компетентність проявляється на середньому рівні з тенденцією до зниження, що характеризується частково сформованою системою громадських переконань та сукупність громадянських якостей. Але, у достатньої кількості досліджуваних спостерігається низький рівень, що характеризується наявністю фрагментарних громадських переконань та сукупністю частково сформованих громадянських якостей. Студенти іноді висвітлюють власну громадянську позицію та формують опозиційну точку зору на основі громадянських цінностей. Студенти здатні аналізувати та оцінювати педагогічну діяльність через підтримку наставника, при тому прагнення до самовдосконалення розвинені недостатньо.

Зіставлення даних, отриманих за результатами контрольного етапу експерименту, з даними констатувального етапу показало, що реалізація програми тренінгу з громадянської освіти та імплементації вправ з громадянської освіти в навчальні дисципліни дозволила підвищити рівень сформованості громадянської компетентності у майбутніх вчителів початкової школи, та довело ефективність пропонованого підходу.

Отже, систематизація та узагальнений аналіз даних експерименту свідчить про ефективність впровадження програми тренінгу з громадянської освіти та імплементації вправ з громадянської освіти в освітній процес ЗВО.

Висновки до 3 розділу

Проведений аналіз науково-педагогічної літератури дозволив нам теоретично обґрунтувати модель формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи. Ця модель передбачає розуміння і усвідомлення принципів і цінностей громадянського суспільства, розвиток громадянської свідомості та активності, а також набуття практичних навичок, необхідних для участі у громадському житті.

Теоретичний модуль моделі включає мету формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи. Ця мета полягає в розумінні взаємозв'язку між концепціями індивідуальної свободи думки, прав людини та її громадянською відповідальністю. Вона також включає створення умов для розвитку громадянської свідомості та популяризацію цінностей, таких як свобода, рівність та справедливість.

Завдання моделі включають розвиток соціальної активності та професійної компетентності особистості на основі соціальних навичок. Це включає готовність до участі у процесах державотворення, здатність до спільного життя і співпраці в громадянському суспільстві, готовність взяти на себе відповідальність та здатність до розв'язання конфліктів відповідно до демократичних принципів. До завдань також входить діджиталізація механізмів та процесів діяльності задля розвитку електронної демократії в освітній сфері.

Крім того, модель передбачає розвиток вміння відстоювати особисту позицію, генерувати нові ідеї та критично аналізувати проблеми, проектуючи шляхи їх вирішень. Вона також сприяє участі у дебатах, переосмисленню дій та

аргументів, передбаченню можливих наслідків дій та вчинків, вирішенню проблем та конфліктних ситуацій.

Отже, модель формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи є комплексним підходом, який сприяє розвитку не лише знань, а й цінностей та навичок, необхідних для активної участі у громадському житті.

Встановлено, що рівень сформованості громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи підвищується за умов реалізації організаційно-педагогічних умов формування громадянської компетентності у процесі фахової підготовки.

На основі аналізу результатів, отриманих на контрольному етапі експерименту та порівняння їх з результатами, отриманими на констатувальному етапі, ми можемо зробити висновки, що більшість студентів КГ та ЕГ виявляють інтерес до громадської участі у тематиках, що враховують їх особисті інтереси. Студенти показують відкритість до комунікації під час вирішення суспільних завдань та демонструють інтерес до долі держави та суспільства в цілому. Вони усвідомлюють людину як особистість та найвищу цінність суспільства, іноді ідентифікуючи її з певною етнічною групою, але іноді спираючись на стереотипи. Вони також розуміють роль суспільства як вищої цінності у становленні держави. Важливо відзначити, що у контексті розвитку громадянської компетентності на мотиваційно-ціннісному рівні, результати в ЕГ групі перевищують показники КГ, в якій не відбулося значних змін. Ми можемо стверджувати, що у деяких респондентів КГ спостерігається недостатня усвідомлена мотивація стосовно впровадження громадянської освіти в педагогічній діяльності.

Результати дослідження свідчать, що у студентів вищих навчальних закладів є високий рівень сформованості громадянської компетентності за інформаційно-когнітивним критерієм. На початковому етапі дослідження виявлено більш середній рівень компетентності, але після проведення додаткових експериментів результати покращилися. Студенти проявляють

глибокі знання щодо нормативно-правової бази громадянської освіти та володіють навичками комунікації, що сприяють ефективній громадянській діяльності. Вони також добре ознайомлені з педагогічними технологіями і змістом громадянської компетентності. Загалом, рівень громадянської компетентності у студентів є задовільним і не виявлено значних змін порівняно з попередніми результатами.

За діяльнісно-поведінковим критерієм студенти ЕГ після впровадження експерименту виявляють високий рівень громадянської компетентності. Це означає, що майбутні вчителі початкової школи мають сформовану систему громадських переконань та сукупність громадянських якостей. Вони здатні висловлювати свою громадянську позицію та формувати опозиційну точку зору, використовуючи громадянські цінності. Вони вміють аналізувати, оцінювати та вдосконалювати свою педагогічну діяльність.

У КГ громадянська компетентність проявляється на середньому рівні з тенденцією до зниження. Це свідчить про частково сформовану систему громадських переконань та сукупність громадянських якостей. Проте, у достатній кількості досліджуваних спостерігається низький рівень, що характеризується фрагментарними громадськими переконаннями та частково сформованими громадянськими якостями. Іноді студенти висловлюють свою громадянську позицію та формують опозиційну точку зору, але це відбувається на основі громадянських цінностей. Студенти здатні аналізувати та оцінювати педагогічну діяльність з підтримкою наставника, але виявляють недостатнє прагнення до самовдосконалення.

Матеріали третього розділу висвітлено у таких публікаціях автора [164; 165; 267; 268].

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз нормативно-правової бази та наукових досліджень свідчить про те, що демократичний устрій суспільства розвивається через освіту. В ході аналізу розкриваються демократичні процеси в суспільстві, особливості виховання гуманної, свідомої, відповідальної особистості на основі демократичних принципів, сутність соціальної ролі та громадянських обов'язків у суспільній діяльності. Проблема громадянськості залишається актуальною у XXI столітті і залежить від глобальних процесів, державних структур, освітньої політики, соціальних, політичних, екологічних та економічних змін. Особливо широко обговорюються питання вираження громадянської позиції та розвитку громадянської компетентності в наукових, соціальних, громадських, політичних та військових колах. Актуальність розвитку громадянської компетентності підкреслюється змістовими компонентами нормативно-правової бази в галузі освіти. Крім того, деякі міжнародні проекти спрямовані на впровадження громадянської освіти, впровадження демократії в освітній процес та розвиток громадянської компетентності, а також реформи для демократизації освітнього простору та всеосяжного поширення громадянської компетентності через освіту.

2. На основі порівняння та систематизації наукових джерел з проблеми дослідження констатовано, що термін «громадянська компетентність майбутнього вчителя початкової школи» не має єдиного трактування і розглядається як інтегративна характеристика особистості, що вказує на рівень готовності та здатності здійснювати громадську діяльність та репрезентована ключовими елементами компетентності: громадянські якості, громадянські цінності, громадянські чесноти, загальнолюдські цінності, демократичні цінності, воля, громадянська свідомість, громадянська ідентичність, громадянський ідеал, емоційний інтелект, соціальний інтерес, громадянська культура, громадянський обов'язок, політична культура, громадянське виховання, громадянська освіта, медіаосвіта, критичне мислення,

комунікативна компетентність, креативність, громадянська діяльність, громадянська зрілість, громадянська відповідальність, громадянська позиція, громадянська залученість, громадянська соціалізація.

3. Проаналізовано зв'язок демократії та освіти, історико-педагогічні основи та сучасний стан впровадження громадянської освіти в освітній процес. Уточнено та обґрунтовано наукові уявлення про демократію, громадянськість, громадянську компетентність, визначено їх спільну семантику та нетотожність, розкрито складові громадянської компетентності.

4. З'ясовано, що процес формування громадянської компетентності особистості відбувається в процесі соціалізації особистості в демократичному суспільстві з врахуванням ціннісно-змістового аспекту. Процес розвитку громадянської компетентності особистості спрямований на підготовку до виконання соціальних ролей, завдань в процесі діяльності та дотримання обов'язків задля забезпечення рішень в процесі міжособистісних, міжгрупових та міжкультурних взаємин, а також самореалізації на різних етапах життєвого шляху.

5. Узагальнення зазначених положень дозволяє стверджувати, що *громадянська компетентність особистості* – здатність та готовність особистості до реалізації динамічної комбінації знань, умінь і навичок, яка виникає в результаті громадянської освіти, що включає морально-етичні цінності, духовний розвиток особистості, високі соціальні навички, професіоналізм та активне провадження суспільної діяльності, дозволяє реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства, покращення умов життєдіяльності, створення безпечного та гармонійного середовища для життя та праці народу.

6. Аналіз науково-педагогічної літератури дозволив нам теоретично обґрунтувати організаційно-педагогічну модель формування громадянської компетентності вчителя початкової школи яка включає такі структурні компоненти: *теоретичний модуль*, що містить мету, завдання та принципи формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової

школи у процесі фахової підготовки; *організаційний модуль*: педагогічні умови (формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської ідентифікації як громадянина держави та громадянської свідомості в процесі пізнання теоретичних знань з громадянської освіти; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянської активності та громадянської позиції у процесі фахової підготовки; формування у майбутніх вчителів початкової школи громадянських якостей як інтегративної якості особистості в процесі суспільної діяльності в освітньому середовищі ЗВО; розвиток електронної демократії в ЗВО), *зміст* (оновленні освітні компоненти, програма тренінгу), *форми* (інтерактивні лекції, індивідуальна дослідницька робота за наставництвом викладача, практичні, семінарські, лабораторні заняття, уроки, екскурсії, проекти, тренінги, воркшопи, майстер-класи, ділові ігри, стендапи, ток-шоу, конференції, гуртки, бінарні лекції, вебінари), *методи* та прийоми (метод міні-проектів, демонстрація, дебати, дискусії, філософський діалог, експертна оцінка, метод «за/проти», вправа «ярмарок якостей», вправа «істинне – хибне тощо»); *результативний модуль*: компоненти (аксіологічний, когнітивний, процесуальний), *критерії*: (мотиваційно-ціннісний, інформаційно-когнітивний та діяльнісно-поведінковий), показники, рівні (високий, середній, низький) сформованості громадянської компетентності, *результат підготовки*: сформована громадянська компетентність вчителя початкової школи.

7. Для обґрунтування доцільності впровадження розробленої організаційно-педагогічної моделі формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки, нами була проведена експериментальна робота. Експеримент був спрямований на виявлення позитивних аспектів моделі, її ефективності у роботі зі студентами, а також виявлення слабких сторін з метою подальшої доопрацювання та оптимізації, та перевірка ефективності визначених педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи у процесі фахової підготовки.

8. У етапі педагогічного експерименту були реалізовані визначені зміст, форми, методи та педагогічні умови відповідно до розробленої організаційно-педагогічної моделі формування громадянської компетентності вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки.

9. Формувальний етап експерименту становить основну частину нашого педагогічного дослідження і є найбільш важливим та відповідальним. Його метою була перевірка якісного покращення рівня сформованості громадянської компетентності вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки завдяки реалізації запропонованого змісту, форм, методів та педагогічних умов.

10. Відповідно до вищезазначених умов, наша робота в галузі науково-методичної та навчально-організаційної діяльності охоплювала такі напрями: розробка комплексу вправ для розвитку громадянської компетентності інтегрованих у навчальні дисципліни згідно зі структурою навчальних планів для підготовки бакалаврів та магістрів початкової освіти; створення умов для розвитку неформальної та інформальної освіти, участі у тренінгах, воркшопах, , результати яких враховувалися у процесі фахової підготовки майбутніх вчителів початкової школи; створення можливостей для виявлення громадянської позиції та громадянської відповідальності студентів на посадах старост, членів студентського парламенту, учасників акредитаційних процесів освітніх програм; залучення студентів як співорганізаторів онлайн-шкіл, виставок, конференцій, майстер-класів та волонтерських ініціатив.

11. На підставі аналізу результатів, отриманих на контрольному етапі експерименту та порівняння їх з результатами на констатувальному етапі, ми зробили висновки, що більшість студентів КГ та ЕГ виявляють інтерес до громадської участі у тематиках, які враховують їх особисті інтереси. Студенти проявляють відкритість до комунікації під час вирішення суспільних завдань та виявляють інтерес до долі держави та суспільства в цілому. Вони також розуміють роль суспільства як вищої цінності у становленні держави.

12. Проведене дослідження не висвітлює всіх аспектів проблеми формування громадянської компетентності вчителя початкової школи.

Перспективу подальших наукових досліджень вбачаємо в розроблені наукової проблеми підготовки майбутніх вчителів початкової школи до психолого-педагогічного супровіду громадянської освіти як умова реінтеграції членів родин учасників бойових дій та осіб з деокупованих територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко Н. «Спільнота дослідників» М. Ліпмана: філософські запитування, обговорення, аргументації та контраргументації вустами дітей. *Філософія освіти*. Київ. 2011. № 1-2(10). С. 274-287.
2. Ажажа М. А. Формування громадянських компетентностей державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : навч. посібник. Запоріжжя : ЗЦППКК, 2018. 29 с.
3. Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (Київ, 17-18 березня 2016 р.). / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Н. Г. Протасової, Ю. О. Молчанової. Київ : Основа, 2016. 308 с.
4. Алексєєва О. В. Теорія і практика виховання громадянськості в школах Франції у контексті європейської інтеграції : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2003. 15 с.
5. Андрущенко В. П., Вовк Л. П. Історія вищої педагогічної освіти в контексті цінностей соціокультурних систем. *З історії наукових студій викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (до 80-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова)* / ред. рада серії: В. П. Андрущенко [та ін.] ; за наук. ред. проф. Л. П. Вовк, О. С. Падалки ; упоряд. Л. П. Вовк, О. С. Падалка, О. В. Назаренко, О. В. Вознюк. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2014. С. 34-51.
6. Анкета «Громадянська компетентність» В. Борисова. *Богомолова Н. М. Формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону* : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. Київ, 2019. С. 228-229. URL: https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2019/12/dis_Bogomolova.pdf (дата звернення: 12.01.2023).

7. Анкета «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко. Богомолова Н. М. *Формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону* : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. Київ, 2019. С. 231-232. URL: https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/dis_Kolomojets_.pdf (дата звернення: 12.01.2023).

8. Бакка Т. В., Богомаз О. Ю., Ладиченко Т. В. Вплив змісту історії та громадянської освіти на формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи. Riga : Baltija Publishing, 2023. 18 с. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/330/9128/19054-1> (дата звернення: 2.03.2023).

9. Бакка Т. В. Підготовка майбутнього вчителя до навчання громадянської освіти в школі. *Вища освіта України*. 2020. Випуск 2(77). Київ : Педагогічна преса, 2020. С. 75-81. URL: https://wou.npu.edu.ua/images/arhiv/2020/02_2020/13.pdf (дата звернення: 22.01.2023).

10. Барабаш О. Підготовка педагогів до впровадження інноваційних технологій у системі неперервної освіти. *Нові технології навчання* : науково-методичний збірник. Київ, 2003. С. 115–117.

11. Барабус А., Васютіна Т. Підходи до формування громадянської компетентності у педагогічній теорії та практиці. *Актуальні питання сучасної педагогіки: творчість, майстерність, професіоналізм* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м.Кременчук, 19 березня 2021 р. Кременчук : Методичний кабінет, 2021. С. 684 – 687.

12. Барабус А. А., Васютіна Т. М. Структура громадянської компетентності особистості та підходи до її формування у педагогічній теорії і практиці. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика»*. Харків, 2022. С. 12-15.

13. Барановська І. Г., Демченко О. П., Граб О. Д. Підготовка майбутніх учителів початкових класів і мистецтва до формування soft skills дітей засобами

театрального мистецтва. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : збірник наукових праць. Вінниця: ТОВ «Друк плюс», 2022. Вип. 63. URL: <https://vspu.net/sit/index.php/sit/article/view/5064> (дата звернення: 20.04.2023).

14. Бевзюк О.В. Концепція примирення в контексті інтерпретативної соціологічної парадигми: магістерська дисертація на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 054 «Соціологія»/ Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського. Київ, 2018. 94 с.

15. Безлюдна В. В., Мартинюк В. В. Форми та методи формування національної ідентичності студентської молоді в поза аудиторній роботі. *Молодь і ринок*. Дрогобич, 2021. №7-8 (193-194). С. 6-11.

16. Бекирова А. Р. Формирование основ гражданской культуры младших школьников во внеурочной деятельности общеобразовательных школ Автономной Республики Крым : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Ин-т проблем воспитания АПН Украины. Киев, 2010. 274 с.

17. Бекман Е., Траффорд Б. Демократичне врядування в школах : [посібник] / пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко ; заг. ред. укр. версії:: Н. Г. Протасова. Київ :: НАДУ, 2009. 100 с.

18. Беремо участь у демократії : плани уроків з ОДГ/ОПЛ для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер. ; пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко, Ю. О. Молчанової ; заг. ред. укр. версії: Н. Г. Протасова. Київ : Основа, 2016. Т. 4. 294 с.

19. Бернацька О. В. Моделювання ситуацій професійної діяльності у навчанні іноземної мови у вищому навчальному закладі військового профілю : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 181 с.

20. Бескорса О., Гаврілова Л., Олішевич В. Міжкультурні комунікаційні студії: обґрунтування актуальності та змісту. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2023. (18), С. 24–45.

21. Бескорса О., Кошелєв О. Роль учителя у формуванні громадянської компетентності учнів початкової школи. *Молодь і ринок*. 2019. №10 (177), С. 55–59 URL: <http://mir.dsru.edu.ua/article/view/187046/186371> (дата звернення: 2.01.2023).

22. Бех І. Д., Канішевська Л. В., Малиношевський Р. В. Стратегія військово-патріотичного виховання дітей та молоді в системі освіти України: реалії та орієнтовні позиції. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. Том 5, випуск 2. С. 1-7.

23. Бєлова Ю. Ю. Формування національних цінностей у студентів – майбутніх учителів трудового навчання в процесі художньо-трудової діяльності : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2004. 224 с.

24. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи* / Н. М. Бібік, М. С. Вашуленко, О. І. Локшина та ін. Київ, 2004. С. 47–52.

25. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Ін-т пробл. виховання АПН України. Київ, 2009. 22 с.

26. Біда О. А., Білецька І. О., Кузьмінський А. І. Виховання громадянської відповідальності у процесі професійної підготовки майбутніх учителів іноземної мови. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2022. Вип. 205. С. 252-256.

27. Біда О. А. Виховання громадянської відповідальності у системі виховної роботи учнів ліцею. *Вісник Черкаського національного університету*

імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки». 2012. № 2. С. 8-12
URL: <https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/1276> (дата звернення: 2.04.2023).

28. Біда О., Моїсєєв В., Гребя І. Сформованість патріотичних якостей як основа виховання громадянської відповідальності у системі виховної роботи. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка. 2020. Вип. 185. С. 24-29. DOI: 10.31652/2412-1142-2023-67-65-74

29. Біда О. А., Орос І. І., Чичук А. П. Застосування андрогогічного підходу при підготовці фахівців у ЗВО. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка. 2022. Вип. 205. С. 12-17.

30. Бобрицька В. І., Добробабенко А. І. Формування громадянських та соціальних компетентностей в учнів початкових класів з використанням потенціалу інтегрованого предметного підходу (3-4 класи). *Гілея : науковий вісник*. 2022. Спецвипуск. С. 105-108.

31. Бобрицька В. І. Сучіліна О. О. Використання ресурсу громадських організацій у профілактиці й протидії булінгу у закладах початкової освіти. *Гілея : науковий вісник*. 2022. Спецвипуск. С. 114-117.

32. Бондар В. І. Дидактика. Київ : Либідь, 2005. 264 с.

33. Бондар В. І., Шапошнікова І. М. Адаптивне навчання: сутність, структура та принципи здійснення на засадах компетентнісного підходу до фахової підготовки вчителя. *Компетентнісний підхід в освіті: теоретичні засади і практика реалізації* : матеріали методол. семінару 3 квіт. 2014 р., м. Київ. [У 2 ч.]. Ч.2 / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), О. І. Ляшенко (заст. голови) та ін.] Київ : Ін-т обдарованої дитини НАПН України. 2014. С. 143-150.

34. Бондар В. І., Шапошнікова І. М. Проблеми модернізації підготовки вчителя початкової школи в умовах стандартизації педагогічної освіти. *Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 65. С. 224-230.

35. Борець Ю. В. Психологічні особливості громадянської компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю: дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.05 / Чернігівський нац. пед. ун-т ім.Т. Г. Шевченка. Київ, 2016. 239 с.

36. Будник О. Б. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності: дис. ... док. пед. наук : спец. 13.00.04 / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2015. 552 с.

37. «Будуємо майбутнє разом» : програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді : навчально-методичний посібник /Л. В. Зуб, Т. Л. Лях, Л. А. Мельник та ін. ; за ред. Т. В. Журавель, М. А. Снітко. Київ : ТОВ «Обнова компанії», 2016. 298 с.

38. Буряк О. С. Роль соціального Гюлена у формуванні крос-культурного капіталу : дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04. Харків, 2012. 257 с.

39. Бухун А.Г. Розвиток громадянської компетентності майбутніх офіцерів Національної гвардії України у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2017. 322 с.

40. Бушнєв Ю. С. Формування громадянської позиції майбутніх учителів у позанавчальній діяльності педагогічного коледжу : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми, 2018. 309 с.

41. Василенко І. В. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2009. 225 с.

42. Васютіна Т., Волошина В., Саєнко Ю. Формування фахових компетентностей у майбутніх учителів початкової школи засобами музейної педагогіки. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика».

2023. 61 (1). 218-225. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/61_2023/part_1/36.pdf (дата зрнення: 23.03.2023).

43. Васютіна Т., Коваль Т., Тарасенко О. Особливості організації групової роботи учнів початкової школи засобом інструментарію швейцарсько-українського проекту DOCCU – розвиток громадянських компетентностей в Україні. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». 2021. Вип. 44 (Т. 1), С. 223–228. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/44_2021/part_1/35.pdf (дата зрнення: 23.03.2023).

44. Васютіна Т. М., Лук'янченко О. М. Напрями формування толерантності в майбутніх учителів Нової української початкової школи. *New impetus for the advancement of pedagogical and psychological sciences in Ukraine and EU countries: research matters* : collective monograph. Riga : «Baltija Publishing», 2021. С. 134–149. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35709/Vasiutina.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата зрнення: 3.04.2023).

45. Васютіна Т. Організаційно-технологічне забезпечення підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації змісту природничої та громадянської освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2022. 1 (115). С. 180–187. URL: <https://bit.ly/3QqXX6c> (дата зрнення: 3.04.2023).

46. Васютіна Т. М., Телецька Л. І. Напрями підготовки студентів спеціальності «Початкова освіта» до формування в учнів основ громадянської компетентності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : [збірник наукових праць]. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 31. С. 30-34.

47. Васютіна Т. Підготовка студентів спеціальності «Початкова освіта» до формування в учнів громадянської та соціальної компетентностей в контексті

ідей І. Зязюна. *Наукова спадщина академіка Івана Зязюна у вимірах сучасності та майбутнього*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 квітня 2019 року року, м.Чернігів). Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2019. С. 45-51.

48. Васютіна Т., Телецька Л. Реалізація концепції розвитку громадянської освіти в Україні у процесі підготовки майбутніх учителів початкової школи до професійної діяльності. *Освітній простір України*. 2019. №15. С. 81-87.

49. Васютіна Т., Коваль В. Формування громадянської компетентності у майбутніх учителів початкової школи (на прикладі природничих дисциплін та методик їх викладання). *Демократія та освіта: викладання та навчання демократії в початковій школі та педагогічній освіті* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Слов'янськ, 21–22 квітня, 2021 / гол. ред. Л. Гаврілова; відп. ред. О. Хващевська. Слов'янськ : ДДПУ, 2021. С. 28-32.

50. Величко О. Ю. Громадянська компетентність як категорія сучасної гуманітарної науки. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. Житомир, 2013. Вип. 67. С. 114_117.

51. Верховна Рада України. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_004?fbclid=IwAR061ohn8rgvj6ALviukoVTdefqQTKlcruHYzlKFx93IOiKMnm7z02_fDsI (дата звернення: 5.04.2023).

52. Відкрите довкілля : проєкт : Open access environment. URL: <http://openenvironment.org.ua/water/> (дата звернення 5.06.2023).

53. Власенко О.М. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах*. Т.1. №62. 2019. 94-98 с.

54. Вовк Л. П., Фрицюк В. А. Акмеологічний підхід до вивчення проблеми професійного саморозвитку майбутнього вчителя. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2016. № 47. С. 68-72.

55. Войчун О. В. Виховання громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування : методичні рекомендації. Миколаїв : МНУ, 2020. 54 с.

56. Войчун О. Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2020. 314 с.

57. Войчун О., Шикиринська О. Діагностика стану сформованості громадянської активності студентів. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2015. Вип. 1. С. 425-431.

58. Гавриш І. В. Теоретико-методологічні основи формування готовності майбутніх учителів до інноваційної професійної діяльності : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.04 / Луган. нац.пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Харків, 2006. 579 с.

59. Гаврілова Л., Бескорса О., Ішутіна О. Демократизація освітнього простору: досвід університетів України. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Слов'янськ, 2021. Вип. 2(14), С. 5–12. <https://doi.org/10.31865/2414-9292.14.2021.237154>

60. Гаврілова Л., Бескорса О., Ішутіна О. Упровадження курсу «Міжкультурна комунікація в освіті» в професійну підготовку майбутніх учителів. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Слов'янськ, 2019. Вип. 11 С. 50–61.

61. Головатенко Т. Ю. Тенденції професійної підготовки вчителів початкової школи у закладах вищої освіти країн Бенілюксу : дис. ... док. філософ. : 011 Освітні, педагогічні науки / Київський університет імені Бориса Грінченка Київ, 2021. 294 с.

62. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 230 с.

63. Головка С. Г., Бурбеза В. В. Зародження права у Давньогрецькій філософії. *Сучасне право в епоху соціальних змін* : [матеріали XI Міжнародної науково – практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет] Том 1.-Тернопіль: Вектор, 2021. С. 70-72. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/48652> (дата звернення: 14.02.2023).

64. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Харків : Віват, 2019. 512 с.

65. Гра «Моя громада» URL: <https://game.myhromada.info/> (дата звернення: 23.09.2023)

66. Гриценко В. М. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів засобами проектів. *Young Scientist*. 2019. № 4 (68) April. С. 243-247.

67. Гриценчук О. Експериментальна перевірка ефективності моделі інформаційно-освітнього середовища як засобу розвитку громадянської компетентності вчителів. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. Київ, 2020. Вип.1. С. 15-38.

68. Гриценчук О. О. Інформаційно-освітнє середовище як засіб розвитку громадянської компетентності вчителів у Нідерландах : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.10 / НАПН України, Ін-т інформ. технологій і засобів навчання. Київ, 2020. 328 с.

69. Гриценчук О. Освітні хаби на базі ІКТ як інструмент для вчителів громадянської освіти (досвід Нідерландів, Бельгії та України). *Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи: (Моделювання цифрового навчального середовища закладу загальної середньої освіти)* : зб. матеріалів всеукр. наук.- практичного семінару (Київ, 5 березня 2020 р.) / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України. Київ, 2020. С. 22-26.

70. Громадянська відповідальність : 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних

предметів. 5-9 клас : посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. [та ін.]. Київ, 2017. 136 с.

71. Громадянська освіта та методика її навчання : підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / За загальною редакцією Т. В. Бакка, Т. В. Мелешенко. Київ : УОВЦ «Оріон», 2019. 320 с.

72. Громадянські якості підлітків: теорія і практика становлення : монографія / [Грітчина А. І., Алексєєнко Т. Ф., Карпушевська Л. Р., Роговець О. В.] / за заг. ред. А. І. Грітчиної. Київ ; Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 136 с.

73. Губарєва Д. В. Формування основ соціальної компетентності у молодших школярів засобами проєктної діяльності : дис. ... док. філософ. : 011 Освітні, педагогічні науки / Нац. пед. ун-т імеі М. П. Драгоманова. 2021. 355 с.

74. Гурій М. О. Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Дрогобицький держ. пед. ун-т імені Івана Франка. Дрогобич, 2008. 189 с.

75. Дарманська І. М. Компетентність і компетенції управлінських кадрів сфери освіти: поняття та сутнісна характеристика. *Педагогічний дискурс*. 2011. Вип. 9. С. 91-95.

76. Демократична школа : практичний посібник : всеукраїнська програма освіти для демократичного громадянства. / Чушак Х., Рафальська М., Донець А., Мельникевич-Чорна М., Сабор І. ; за ред. за ред. Філіпенко Т., Товкало М., Шинаровська О. Осло : Європейський Центр ім. Вергеланда. 2017. 36 с.

77. Демократія та права людини в школі. Діагностика ситуації в школах-учасницях Програми : аналітичний звіт. / Чушак Х., Рафальська М., Донець А., Мельникевич-Чорна М., Сабор І. ; за ред. Філіпенко Т. Осло: Європейський Центр ім. Вергеланда. 2016. 32 с.

78. Демченко О., Вацьо М. Розвиток креативної компетентності майбутніх учителів початкових класів у контексті євроінтеграційного вектора

розвитку вищої педагогічної освіти. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2021. № 4. С. 64–73. <https://doi.org/10.32782/apv/2021.4.11>

79. Демченко О., Казьмірчук Н., Стахова І. Розвиток soft skills майбутніх учителів початкових класів як засіб акмеологічного зростання. *Professional Pedagogics*. 2022. Вип. 1 (24). С. 91-101.

80. Демченко О. П., Лимар Ю. М. Розвиток навичок демократичного спілкування майбутніх педагогів засобами філософського діалогу: досвід співпраці ВДПУ імені М. Коцюбинського та НУЧК імені Т. Г. Шевченка. *Демократія та освіта: викладання та навчання демократії в початковій школі та педагогічній освіті* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 квітня 2021 року / гол. ред. Л. Гаврілова; відп. ред. О. Хвасцевська. Слов'янськ : ДДПУ, 2021. С. 50-56.

81. Демченко О., Лимар Ю., Турчина І. Використання філософських вправ у контексті підготовки творчих педагогів обдарованих дітей. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський. 2019. Вип. 26. С. 310-317. URL: <http://surl.li/lhmns> (дата звернення: 15.03.2023).

82. Демченко О. П., Лимар Ю. М., Турчина І. С. Використання філософського діалогу у формуванні навичок демократичного спілкування майбутніх педагогів. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 16. Т. 1. С. 110-115. URL: <http://surl.li/lhmge> (дата звернення: 15.03.2023).

83. Демченко О.П. Формування у майбутніх учителів початкових класів професійної готовності до створення виховних ситуацій : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Вінницький держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2006. 259 с.

84. Дем'янчук О. П. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти. Київ, 2008. 260 с.

85. Дерев'янко Н., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра : навч.-метод. посіб. / за ред. В. Костіва. Київ : ТОВ «Праймдрук», 2011. 352 с.

86. Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України 21 лютого 2018 р. №87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. №688). 58 с.

87. Добридень А. Теоретичні основи громадянських цінностей у початковій школі. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи* : зб. наук. праць. 2022. Вип. 1 (7). 56-61 с.

88. Досліджуємо права дитини. Освіта для демократичного громадянства та освіта з прав людини (ОДГ/ОПЛ) : серія уроків для 1–9 класів / Р. Голлоб, П. Крапф. ; пер. з англ. та адапт. В. В. Полторак. Київ : Основа, 2016. Т. 5. 100 с.

89. Дунець В. Б. Розвиток демократичної політичної культури сучасної молоді (на прикладі Республіки Польща та України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 21 с.

90. Д'юї Джон. Демократія і освіта. Львів : Літопис, 2003. 294 с.

91. Електронні петиції. Київська міська рада. URL: <https://petition.kyivcity.gov.ua/petitionslist/>

92. Євсюкова О. Формування механізмів управління розвитком сервісної держави в умовах суспільних трансформацій : дис. ... д-ра наук з держ. управління : спец. 25.00.02 / Нац. академія держ. управління при президентові України. Київ, 2020. 467 с

93. Євтухова Т. А. Формування медіа компетентності майбутніх учителів початкової школи: теоретико-педагогічний аспект. *Терія і методика професійної освіти. Інноваційна педагогіка*. 2019. Спецвипуск. С. 79-82.

94. Єдиний веб-портал використання публічних коштів. URL: <https://spending.gov.ua/new/>

95. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування та реалії : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Київ, 2021. 105 с.

96. Желанова В., Матвієнко О. Національно-культурна ідентичність особистість: сутність та структура. *Інноваційна педагогіка*. Одеса, 2022.. Том 1. Вип. 49. С. 17-20.

97. Желанов Д. В. Ціннісний компонент змісту університетської освіти в Норвегії та в Україні: порівняльний аналіз : дис. ... док. філос. : 011 Освітні, педагогічні науки / Харківський нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2021. 288 с.

98. Живемо в демократії : плани уроків з питань Освіти для демократ. громадянства та Освіти прав людини для загальноосвіт. навч. закл. / [Р. Голлоб, Т. Хаддлестон, П. Крапф та ін.] ; пер. з англ., наук. редагування та адапт. О. В. Овчарук ; заг. ред. : Р. Голлоб, П. Крапф ; заг. ред. укр. версії : Н. Г. Протасова. Київ : НАДУ, 2009. 212 с.

99. Жовнірчик Я. Квасюк В. Електронне врядування та електронна демократія стосовно децентралізації в Україні: стратегії реалізації та розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. Київ, 2020. №1. С. 105-113.

100. Завалєвський Ю. Деякі аспекти формування громадянської спрямованості старшокласників у процесі виховної діяльності. *Педагогіка*. 2003. №3, С. 12–14

101. Закон України «Про вищу освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення 20.05.2023).

102. Закон України «Про освіту». (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, 146 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 20.05.2023).

103. Закон України «Про повну загальну середню освіту». (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2020, № 31) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення 20.05.2023).

104. Збірник прикладів занять з впровадження демократії в процес підготовки майбутнього вчителя : навчально-методичні матеріали для проведення занять зі студентами з впровадження демократії в комунікації та в процес викладання математичних, природничих, суспільних дисциплін в

системі вищої педагогічної освіти / [Богдан Т. М., Запорожченко Т. П., Ляшова Н. М. Стрілецька Н. М. та ін. За заг. ред. Стрілець С. І., Колесник Л.В.]. – НУЧК імені Т.Г. Шевченка. – 2023. – 336 с. DOI: 10.58407/konf.2023.01 URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/9236>

105. Збірник прикладів занять з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини : навч.-метод. матеріали для проведення занять зі студентами з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини в системі вищої педагогічної освіти. [Бондаренко Г. Л., Дубовик С. Г., Колесник Л. В., та ін. ; за заг. ред. Рафальської М., Овчарук О.]. Київ, 2018. (121) с.

106. Зозуля В. О. Демократичне врядування у контексті історико-філософського аналізу. *Ефективність державного управління* : збірник наукових праць. Львів, 2015. Вип. 43. С. 134-141.

107. Зростаємо у демократії : плани уроків для початкового рівня з питань демократичного громадянства та прав людини / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер. ; пер. з англ. та адапт. О. В. Овчарук ; заг. ред. укр. версії: Н. Г. Протасова. Київ : Основа, 2011. Т. 2. 164 с.

108. Іванюк І. В., Овчарук О. В., Терещенко А. Б. Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні». Київ : ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», 2013. 104 с. URL: http://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf (дата звернення: 20.05.2023).

109. Ілійчук Л. В., Вережак Л. В. Формування громадянської компетентності учнів: сучасні підходи та досвід упровадження в умовах НУШ. *Mountain School of Ukrainian Carpaty*. Івано-Франківськ, 2021. №24. С. 104-107.

110. Ївженко Ю. В. Формування у студентської молоді почуття громадянськості в молодіжних громадських організаціях : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2017. 279 с.

111. Кабанець О. С. Теоретико-правові засади становлення демократії в Україні. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2013. №2. С. 57-61.

112. Канішевська Л. До питання підготовки майбутніх учителів початкових класів до виховання толерантності у молодших школярів. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. Вип. 140. С. 227-229.

113. Канішевська Л., Лесик А. Практичні аспекти проблеми підготовки майбутніх учителів початкових класів до громадянського виховання молодших школярів. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. Вип. 156. С. 147-150.

114. Карнаух А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді. *Політичний менеджмент*. 2007. №6. С. 82-88.

115. Кендзьор Петро. Ми серед інших, інші – серед нас. Форми і методи полікультурного виховання : навчально-методичний посібник для педагогів загальноосвітніх навчальних закладів. Львів : Видавництво ТЗОВ ЗУКЦ, 2016. 160 с. URL: <http://dialogos.novadoba.org.ua/my-sered-inshykh-inshi-sered-nas-formy-i-metody-polikulturnogo-vykhovannya>_(дата звернення 21.04.2023).

116. Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини (перша третина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 18 с.

117. Киричок В. Тренінги на розвиток комунікацій. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. Київ, 2006. №1. С. 51-61.

118. Киричук І. С., Лимар Ю. М., Турчина І. С. Профілактика булінгу в шкільному середовищі. *Наукові записки НДУ ім. М.Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2020. №3. С. 64-70.

119. Клепко С. Ф. Чи існує громадянська освіта в Україні – 2015? *Постметодика / Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені МВ Остроградського*. Полтава, 2015. Вип. 2. С. 2-11.

120. Коваленко В. О. Філософія освіти у спадщині Дж.Дьюї. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2011. №10. С. 244-249.

121. Коваль Т. В. Готовність студентів спеціальності «Початкова освіта» до виховання толерантності у молодших школярів. *Cuiavian University in Wloclawek: International scientific and practical conference*, 2021. С. 50-53.

122. Коваль Т. В. Компоненти готовності вчителя до роботи з батьками в полі етнічному середовищі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2011. Вип. 39 (1). С. 52-60.

123. Коваль Т. Нечитайло Ю. Турчин Т. Фахова підготовка майбутніх педагогів в умовах реформи початкової школи. *Věda a perspektivy*. 2021. № 4(4). С. 60-73.

124. Коваль Т. В., Тарасенко О. В. Розвиток громадянських компетентностей при організації STEM-освіти в рамках курсу ЯДС. *Збірник Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів освіти та молодих вчених «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації»*. 2021. С. 83-85.

125. Коваль Т. Українські народні традиції та звичаї як засіб національного виховання молодших школярів в умовах НУШ. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2022. № 2(2). С. 546–554. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-2\(2\)-546-554](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-2(2)-546-554)

126. Коваль Т. В. Формування готовності майбутніх учителів школи першого ступеня до роботи з батьками в поліетнічному середовищі : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 291 с.

127. Козак Л. В. Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх викладачів дошкільної педагогіки і психології до інноваційної професійної діяльності : дис. ... док. пед. наук : спец. 13.00.04 / Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Київ, 2015. 553 с.

128. Колган Т. В. Формування громадянської компетентності старшокласників у навчально-виховному процесі середньої загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Слов'янський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2011. 324 с.

129. Колесник Л., Матусевич Т., Шапошнікова І. Всеукраїнське опитування «Демократія в освіті: з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини студентів та викладачів педагогічних ЗВО спеціальність 013 «Початкова освіта». Київ : НАІР, 2020. 70 с. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/28244> (дата звернення: 16.03.2023).

130. Колток Л. Дидактичні умови організації педагогічного дискурсу в умовах закладу вищої освіти. *Abstracts of I International scientific and practical conference «Problems and perspectives of modern science and practice»*. Graz, Austria. 2020. Pp. 113-118.

131. Компас : посібник з освіти з прав людини за участю молоді. Друге видання, переглянute у 2020 році / Патриція Брандер, Лор де Вітте [та ін.]. ; за ред. Руї Гомеш. Страсбург : Видавництво Ради Європи, 2020. 490 с.

132. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : колективна монографія / Під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : «К.І.С.», 2004. 112 с.

133. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» / Андрєєнкова В. Л., Левченко К. Б., Лунченко Н. В., Матвійчук М. М. Київ, 2018. 140 с.

134. Коновальчук І. М., Рудницька Н. Ю., Шанскова Т. І. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів в умовах становлення нової української школи *Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2010. Вип. 57. Т. 2 С. 285-292 URL: http://eprints.zu.edu.ua/35905/1/%D1%81%D1%82._%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC.%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF.%209.%2010..pdf (дата звернення: 1.05.2023).

135. Конончук М. В. Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 18 с.

136. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i> (дата звернення: 23.09.2023).

137. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі / Кремень В. Г., Сисоєва С. О., Бех І. Д. [та ін.]. *Вісник НАПН України*, 2022. Вип. 4(2). С. 1-30.

138. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. №893-р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 1.05.2023).

139. Концепція розвитку електронної демократії в Україні. Схвалено Кабінетом Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. *Законодавство України* : база даних / Верховна Рада України. Дата оновлення: 25.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 1.05.2023).

140. Корінна Л. В. Старшокласники ліцеїв та гімназій України про громадянські цінності молоді. *Теорія і практика формування громадянських цінностей старшокласників* : зб. наук.-метод. праць / за ред. Л. В. Корінної. Житомир : Вид-во ЖДЦНТЕІ, 2004. С. 38-47.

141. Кострюков С. В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.10 / Ін-т вищої освіти НАПН України. Київ, 2004. 19 с.

142. Котик Т. М., Павлюк А., Височан Л. М. Національно-мовна особистість як мета полікультурної освіти в Україні. *Українська словесність у полікультурно-освітньому просторі сьогодення* : збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції, 23-24 вересня 2021 р. / відп. ред. Ж. Д. Горіна. Одеса : ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2021. С. 95-99.

143. Кравець О. Роль сократівського діалогу у формуванні учнівських компетентностей. *Традиційні та інноваційні підходи у сфері сучасних педагогічних досліджень* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 16 березня 2020 року). Київ : Центр прогресивної освіти «Генезум», 2020. С. 77-81.

144. Крупський Я. В., Михалевич В. М. Тлумачний словник з інформаційно-педагогічних технологій : словник. Вінниця : ВНТУ, 2010. 72 с.

145. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Дрогобицький держ. пед. ун-т. імені Івана Франка. Київ, 2014. 258 с.

146. Лазуріна Н. П. Громадянська компетентність особистості: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 237 с.

147. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч. метод. посібник. Вид. 4 те. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 190 с.

148. Лейко С. В. Поняття «компетенція» та «компетентність»: теоретичний аналіз. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Київ, 2013. Вип. 4. С. 128-135.

149. Литвин А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови» : практ. посібник. 2-е вид., доп. і перероб. Львів : ЛДУБЖД, 2018. 88 с.

150. Лук'янченко О. М. Формування ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкової школи засобами мистецтва. *Освітній простір України*. 2018. №14. С. 190-196. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/520/1/3565-10403-1-SM.pdf> _(дата звернення: 1.05.2023).

151. Лукашевич О. Громадянськість дорослої особистості в контексті її громадянського розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету* (Серія Психологічні науки. Випуск 2. Том 1). 2014. 220-225 с.

152. Лук'янченко О. М. Специфіка підготовки майбутніх учителів початкової школи до діалогічного спілкування засобами мистецтва. *Актуальні*

питання гуманітарних наук: міжвузівський : зб. наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 27. Том 3. С. 219-223.

153. Луцан Н. І., Струк А. В. Вплив Нової української школи на формування народознавчої компетентності молодших школярів на уроках «Я досліджую світ». *Перспективи та інновації науки* (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). 2022. № 13(18) С. 322-333.

154. Магдич Т. П. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Інноваційна педагогіка*. Одеса. 2020. Вип. 28. С. 77-81. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.14>.

155. Майданик О. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи засобами інноваційних технологій. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2017. Вип. 2(88). С. 176-180.

156. Матвієнко О. В. Актуальні проблеми формування національно-культурної ідентичності студентської молоді України в умовах воєнно-політичних та інформаційних викликів ХХІ століття. *Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності* : зб. матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 2022. С. 112-114 с.

157. Матвієнко О. В. Метод конкретних педагогічних ситуацій. Київ : Українські пропілеї, 2001. 300 с.

158. Матвієнко О. В. Метод ситуаційного аналізу (case study method) як засіб формування готовності майбутніх педагогів до педагогічної взаємодії *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2018. Вип. 151, т. 1. С. 257–261.

159. Матвієнко О. В. Педагогіка партнерства в умовах становлення Нової української школи. *Challenges and opportunities of scientific thought development* :

Collection of scientific articles. GPG Publishing Group, Pretoria, South Africa, 2017. С. 151-156.

160. Матвієнко О. В. Суб'єктність учителя початкової школи як умова реалізації педагогічного співробітництва. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання*. Київ, 2015. Вип. 26. С. 99-105.

161. Матвієнко О. В. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до педагогічної взаємодії у навчально-виховному середовищі школи першого ступеня : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 496 с.

162. Матвієнко О. В., Цихмейструк О. М. Forming human values through wisdom in pedagogical space. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики* : збірник матер. III міжнар. наук.-поп. конф. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019 154 с.

163. Матвієнко О. В., Цихмейструк О. М. Громадянські цінності як складова громадянської компетентності особистості демократичного майбутнього вчителя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання* : збірник наукових праць / за науковою ред. академіка В.І. Бондаря. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Випуск 31. С. 111-116.

164. Матвієнко О. В., Цихмейструк О. М. Вияв громадянської зрілості студента в процесі акредитації та удосконалення освітніх програм. *Психологічний і педагогічний дискурс* : наукові записки вчених : зб. матеріалів конференції / за заг. ред. проф. Т.О. Олефіренка. Київ : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2020. С. 280-283.

165. Матвієнко О. В., Цихмейструк О. М. Особливості організації навчання «через демократію» в освітньому середовищі закладів освіти. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія», 2020. № 1(19). С. 73-85. DOI: 10.32342/2522-4115-2020-1-19-8*

166. Матвієнко О. В., Цихмейструк О. М. Forming human values through wisdom in pedagogical space. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики* : зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції. 2019. С. 30–33.

167. Матусевич Т. В. Колесник Л. В. Демократія в освіті: ідеальне буття чи педагогічна реальність? *Філософія освіти*. 2019. №1 (24). С. 115-127.

168. Мацейків Т. І. Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 75 (т. 1) С. 132-136. DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.75.28>.

169. Машкіна Л. Особливості використання технології «Йена-план» Петера Петерсена в загальноосвітніх навчальних закладах. *Педагогічний дискурс*. 2016. Вип. 21. С. 94-98.

170. Мельничук Л. Б. Зміст, форми та методи формування громадянської позиції молодших школярів. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. 2013. Вип.1. С. 82-94.

171. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча. URL: http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm _____ (дата звернення 15.05.2023).

172. Методика «The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM)». URL: https://www.facs.nsw.gov.au/__data/assets/pdf_file/0004/536755/MEIM-questionnaire-Authors-summary.pdf (дата звернення 15.05.2023).

173. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Кіровоградський держ. пед.ун-т і.В. Виниченка. Кіровоград, 2007. 183 с.

174. Мієр Т., Бондаренко Г. Практичні аспекти професійної підготовки вчителя початкової школи в умовах євроінтеграції. *Освітологічний дискурс*. Київ, 2020. №1 (28). С. 131–142.

175. Міщень О. М. Формування громадянської відповідальності старшокласників у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Дрогоб. держ. пед. ун-т імені Івана Франка. Дрогобич, 2009. 186 с.

176. Момотюк Л. Б. Громадянське виховання молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Рівненський державний гуманітарний університет. [б. в.], 2007. 23 с.

177. Мохнюк Р. С. Формування громадянської культури студентів у процесі навчання суспільствознавчих дисциплін : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2010. 175 с.

178. Навчаємо демократії : базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер ; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер ; пер. з англ. та адапт. Л. І. Парашенко. Київ : Основа, 2011. Т. 1. 164 с.

179. Навчіть дитину захищатися : метод. посібник / Автори-упоряд. Цюман Т. П., Нагула О. Л. /за заг. ред. Цюман Т. П. Київ : Український фонд «Благополуччя дітей» 2015. 60 с.

180. Нагорняк С. В. Педагогічні умови формування правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство у процесі виховної роботи коледжу : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2018. 360 с.

181. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті : проект, Київ : Шкільний світ, 2001. 24 с.

182. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> (дата звернення: 15.05.2023).

183. Невмержицька О. В. Виховання цінностей особистості в епоху культурних змін. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2015. № 1. С. 25–30.

184. Не пали, компостуй : проєкт- челендж. URL: <https://cid.center/dont-burn/> (дата звернення 5.06.2023).

185. Непорада І. М. Педагогічні умови формування громадянської компетентності учнів початкової школи. *Педагогічні науки: теорія та практика*. Запоріжжя : Гельветика, 2023. №1. С. 135-144. DOI: <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-1-20>

186. Нерубашенко І. А. Глобальне громадянське суспільство: шляхи формування та перспективи розвитку : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Південноукраїнський нац. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2015. 195 с.

187. «Не смійся з мене» : просвітницько-профілактична програма тренінгових занять : навч.- метод. посіб. / Авт. Лора Паркер Роерден ; за заг. ред. Лях Т. Л. Київ : УМСА, 2013. 100 с.

188. Нестеренко С. В. Формування етнокультурної компетентності учнів старшої школи у процесі вивчення громадянської лірики : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 250 с.

189. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 1.05.2023).

190. Нова українська школа : poradnik dla vchytelja / Під заг. ред. Бібік Н. М. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

191. Овчарук О. В. Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи : монографія. Київ : ПП «Видавництво «Фенікс», 2021. 400 с.

192. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. Полтава, 2013. №3. С. 48-54.

193. Окушко Т. К., Петрочко Ж. В. Роль Інститутів громадянського суспільства у роботі з молоддю. *Формування та реалізація державної молодіжної політики в Україні в умовах децентралізації*. Тернопіль : ТОВ «Тено-граф». 2017. С. 50-58.

194. Олексієнко Л., Коваль Т., Лаун С. Професійна компетентність майбутнього фахівця із позиції системного підходу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип 40, том 2. С. 285-290. URL: http://aphn-journal.in.ua/archive/40_2021/part_2/48.pdf (дата звернення: 20.03.2023).

195. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі : навчально-методичний посібник / Упоряд.: Є. В. Дубровська, М. Е. Ясеновська ; за ред. М. К. Алексєєнко, М. П. Дендебера, О. Д. Соловйова. Київ : Huss, 2011. 96 с.

196. Осадченко І. І. Застосування методу аналізу конкретних ситуацій у підготовці майбутніх учителів початкової школи : теоретичний етап. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Серія : Педагогіка та психологія. Чернівці, 2015. Вип. 758. С. 127–137.

197. Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція : методичний посібник для виховної роботи з учнями 1–4 класів з питань попередження торгівлі людьми / автори-упоряд.: Бойчук Н. І., Заруцька О. В., Нагула О. Л., Цюман Т. П., Чопик С. В. ; за заг. ред. Цюман Т. П. Київ : ФОП Буря О.Д., 2023. 178 с.

198. Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях : метод. посіб. [Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, В. І. Кириченко, О. В. Пашенко, Л. М. Сокол, Н. В. Харченко ; наук. ред. Т. К. Окушко]. Київ ; Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 198 с.

199. Остапйовська І. І. Формування активної громадянської позиції підлітків у виховній діяльності Пласту : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 238 с.

200. Павленко М. А. Формування громадянської позиції майбутніх вчителів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2015. 209 с.

201. Падалка Г. М. Громадянська компетентність як чинник демократизації державної влади : дис. ... канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 / Донец. держ. ун-т упр. Донецьк, 2011. 163 с.

202. Пасько О. О. Взаємодія громадянського суспільства і держави в контексті модернізації українського соціуму : дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 / Донецький нац. ун-т ім. В. Стуса. Донецьк, 2012. 196 с.

203. Педагогічний словник для молодих батьків. Київ : ДЦССМ, 2002. 348 с.

204. Пекач К. А. Виховання громадянської відповідальності учнів у системі виховної роботи ліцею: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Київ, 2017. 207 с.

205. Перші кроки : посібник для початкового вивчення прав людини / Нік Вільсон, Бранк Емершіч, Феліса Тіббітс, Ненсі Флауерс. Видання 2-ге, виправлене. Amnesty International в Україні (представництво Амнесті Інтернешнл Лімітед), 2017. 198 с.

206. Петрочко Ж. В. Громадянська освіта у Франції: сучасний контекст. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Випуск 20 (2). С. 131-139.

207. Петрочко Ж. В. *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді: питання стандартів та індикаторів. Education: Modern Discourses*. 2018. №1. С. 200-206.

208. Петрочко Ж. В. *Національні цінності як базис національно-культурної ідентичності. Національна ідентичність в мові і культурі* : зб. наук. праць. Київ : Талком, 2021. С. 124-132.

209. Петрочко Ж. В. Нове осмислення патріотизму та шляхи його формування у викликах часу. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-*

Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
Київ : Гнозис. 2017. Том 37. Вип. 73. С. 91-97.

210. Підготовка майбутніх учителів початкових класів у контексті використання нових педагогічних технологій : навчальна практика студентів / Височан Л. М., Лисюк С. П., Максимчук Б. А., Плетеницька Л. С., Поляновська О. Р., Чернюк С. В. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : [збірник наукових праць]. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2021. Вип. 2 (130) 21 С. 80-86.

211. Підготовка майбутнього вчителя початкової школи під час реформування педагогічної освіти / Біда О. А., Кучай Т. П., Радик І. Л., Шімон Д. І., Шовш К. С. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2023. Вип. 67. С. 65-74 DOI: 10.31652/2412-1142-2023-67-65-74

212. Піддячий В. М. Аксиологічні основи розвитку громадянської компетентності майбутнього педагога. *Неперервна професійна освіта : теорія і практика (Серія: Педагогічні науки)*. 2018. Вип. №1-2 (54-55). С. 15-21 с.

213. Піддячий В. М. Організаційно-педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутніх педагогів. *Вісник. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький, 2019. № 1 (157). С. 131-138.

214. Пішванова В. О. Концепція культурної адаптації в соціально-філософській спадщині Джона Дьюї : дис. канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 / АПН України; Інститут вищої освіти. Київ, 2003. 162 с.

215. Платформа електронної демократії. URL: <https://e-dem.ua/>_(дата звернення 15.05.2023).

216. Поліклініка без черг. URL: <http://pb4.com.ua/>_(дата звернення 15.05.2023).

217. Політологічний вісник : зб. наук. праць. Київ : ВАДЕКС, 2014. Вип. 74. 504 с.

218. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи* : бібліотека з освітньої політики / [За заг. ред. О. В. Овчарук]. Київ : К.І.С., 2004. С. 66–72.

219. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–20.

220. Пономаренко Т. О., Шинкар Т. Ю. *Формування соціально схвалюваних стосунків дітей старшого дошкільного віку як показника їх соціально-громадянської компетентності. Modernization of research area: national prospects and European practices: Scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 581-601.

221. Практичний посібник з медіаграмотності для мультиплікаторів/ За загал. ред. В. Ф. Іванова. Київ : Академія української преси, Центр вільної преси, 2019. 100 с.

222. Прокопів Л. Інноваційні освітні технології : навчально-методичний посібник / Держ. вищий навч. заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2020. 172 с.

223. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : методичний посібник / Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.

224. Професійна компетентність вчителя початкових класів : навч.-метод. посіб. для вчителів / Автори-упоряд.: В. Є. Берека, А. В. Галас. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 496 с.

225. Професійний розвиток педагога : матеріали II науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний вчитель початкових класів: досвід та перспективи», присвяченої 75-річчю. Рівне : О. Зень, 2015. 182 с.

226. Психологія конфлікту : навч.-метод. посіб. для підготовки магістрів усіх форм навчання / В. Я. Галаган, В. Ф. Орлов, О. М. Отич, О. О. Фурса. Київ : ДЕТУТ. 2008. 422 с.

227. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми : метод. посіб. / Автори-упоряд.: Вовчок Т. В., Степура Н. П., Даниленко І. С. та ін.; за заг. ред. Т. П. Цюман. Київ : ВПЦ «Експрес». 2009. 328 с.

228. Публічна кадастрова карта України. URL: https://map.land.gov.ua/?cc=3461340.1719504707,6177585.367221659&z=6.5&l=kadastr&bl=ortho10k_all (дата звернення 5.06.2023).

229. Разом у класі. Діти з України у польських школах. Потенціали та виклики у розбудові полікультурної школи в контексті війни. Думка вчителів: Звіт про дослідження / Фонд «Школа з класом» (Польща) ; Національна академія педагогічних наук. Київ : Педагогічна думка, 2023 63 с.

230. Рагозін М. П. Вчимося демократії. Уроки громадянської освіти. [Демократія: історія та сучасність] / М.П. Рагозін. Донецьк : Донбас, 2004. 180 с.

231. Рацул А. Б., Рацул О. А. Формування громадянської компетентності як інтегрованої якості особистості майбутнього вчителя. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2009. Вип. 166. С. 154-159.

232. Ресурс для візуалізації та аналізу погодних даних «Windy». URL: <https://www.windy.com/?50.454,30.525,5> (дата звернення 5.06.2023).

233. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня Нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. №2. С. 34-41.

234. Роберт Джексон. Дороговкази. Політика і практика вивчення релігій і нерелігійних світоглядів в інтеркультурній освіті. Council of Europe. 2016. 130 с.

235. Роговець О. В. Громадянське виховання молодших школярів у взаємодії сім'ї і школи : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Уманський держ. пед. ун-т. Умань, 2013. 246 с.

236. Розвиток громадянської компетентності : [авторська анкета]. URL: <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdKHaHGf3DTy6L4nEamUKiqdx2zUXFe-YamouWrNnzP-aSSfg/viewform> (дата звернення: 25.03.2023).

237. Рудь М. Компетентнісний підхід. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2006. Вип. 21. Ч.1. С. 73-82.

238. Саражинська Н. А., Якуба С. Ю. Програма «Цифрова та медіа грамотність» інтегрованого курсу за вибором факультативу. 2012-2013. 32 с.

239. Савченко О. Я. Упровадження компетентнісного підходу в початкову освіту: здобутки і нерозв'язані проблеми. *Рідна школа*. 2014. №4-5. С. 12-16.

240. Сидоркіна М. Ю. Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. *Теорія і практика сучасної психології*. Запоріжжя, 2019. №2 (6). С. 193-197.

241. Сігова А. Г. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів. *Педагогічні науки* : зб. наук. праць. 2017. Вип. 134. С. 215-220.

242. Слінченко Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір. *Гілея* : науковий вісник. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. С. 856-861. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=gileya_2013_72_167(дата звернення 14.03.2023).

243. Словник-довідник з професійної педагогіки / За ред. А.В. Семенової. Одеса : Пальміра, 2006. 221 с.

244. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 23.09.2023).

245. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02. Київ, 2007 / Інститут педагогіки Академії педагогічних наук України. 267 с.

246. Смолянко Ю. М. Розвиток культури демократії у підготовці майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти. *Матеріали XXIII-ої Міжнародної науково-практичної конференції, 07 серпня 2022 року, м. Дікірх. Люксембург, 2022. С. 204-209 с.*

247. Стандарт вищої освіти України (013 Початкова освіта). 2021. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/013-Pochatk.osvita-bakalavr.28.07.pdf> (дата звернення: 23.09.2023).

248. Стребна О. В. Підготовка вчителів початкових класів у післядипломній освіті до громадянського виховання учнів у позаурочній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2011. 24 с.

249. Струк А. В. Патріотичне виховання здобувачів освіти в умовах НУШ. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. №12 (14). С. 357-367.

250. Струтинська О. В. Особливості сучасного покоління учнів і студентів в умовах розвитку цифрового суспільства. *Open educational e-environment of modern University*. 2020. №9. С. 145-160.

251. Сулімова Л. О. Демократичноціннісний складник літературної компетентності старшокласників. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Педагогіка»*. 2015. Вип. 21. С. 66-76.

252. Творимо майбутнє відповідально й ощадливо : програма соціально-фінансової освіти й виховання для учнів загальноосвітніх навчальних закладів : метод. посіб. / Автори-упоряд.: В. С. Петрович, Т. П. Цюман, Т. П. Авельцева, В. В. Молочний ; за заг. ред. В. С. Петровича. Київ : ФОП Буря О.Д., 2014. 192 с.

253. Творимо разом світ, безпечний для дитини : інфор. метод. матеріали / Мирошниченко Т. І., Руда О. В., Румак О. М. ; наук. кер. та ред. І. Д. Звереві. Київ, 2012. 268 с.

254. Темченко О. В. Педагогічні умови формування професійної позиції вчителя загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2010. 266 с.

255. Теорія і технологія розв'язання педагогічних задач : навч. посіб. / Л. О. Мільто. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 156 с.

256. Тест «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації». Видавнича група «Основа». URL: <https://osnova.com.ua/test-za-metodikoyu-k-tomasa-viznachennya-stilyu-povedinki-v-konfliktniy-situatsii/> (дата звернення 15.05.2023).

257. Тест правової і громадянської свідомості (методика Л. Ясюкової) Грищенко Л. В. *Формування правової культури майбутніх учителів у навчально-виховному середовищі педагогічного коледжу* : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Донбаський держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2020. С. 244-247. URL: <http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/dsrtcz-grishhenko.pdf> (дата звернення: 20.07.2023).

258. Тітар І. О. Концептуальні засади дослідження консолідації демократії як соціально-політичного процесу : дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. Н. Каразіна. Харків, 2009. 235 с.

259. Токарева А. В., Чижикова І. В. Сучасні підходи до формування громадянської компетентності студентів: міжнаціональний та національний контексти. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2021. № 1 (21). С. 88-93.

260. Турчина І. С., Притулик Н. В. Досвід реалізації психолого-педагогічного проекту «3D-підтримка здобувачів освіти: допомога собі, допомога іншим, допомога довкіллю на демократичних засадах в умовах воєнного часу». *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. 2023. № 10(28). С. 442-452.

261. Тутова Т. Б. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до педагогічної взаємодії з гетерогенними групами учнів : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2020. 315 с.

262. Філософія освіти : навч. посіб. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.

263. Філософський енциклопедичний словник / Бистрицький Є. К., Булатов М. О., Ішмуратов А. Т., Йолон П.Ф. [та ін.] ; за ред. Озадовської Л. В., Поліщук Н. П. Київ. 2002, 751 с.

264. Формування громадянської культури особистості школяра : навч.-метод. посіб. / Дерев'янка Н.В., Костів В.І./за ред. В.І. Костіва. Київ : ТОВ «Праймдрук», 2021. 352 с.

265. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини [український переклад]. (Рекомендація СМ/Rec (2010)7). European Wergeland Centre, 2016. 38 с.

266. Цина В. Розвиток громадянської зрілості майбутніх учителів на адаптивному етапі професійної підготовки. *Педагогічні науки*. 2017. № 69. С. 62-68.

267. Цихмейструк О. М. Розвиток громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 49. Том 2. С. 203-215. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/49_2022/part_2/33.pdf (дата звернення: 11.06.2023).

268. Цихмейструк О. М. Implementation of e-democracy tools in education: additional workload for teacher or creation modern educational environment? *Освіта XXI століття: реалії, виклики тенденції розвитку* : колективна монографія. Hameln : InterGING, 2020. С. 602-615.

269. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища : метод. посіб. Київ : 2018. 56 с.

270. Цюра Світлана. Громадянські цінності сучасної студентської молоді: синергетичний підхід. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія педагогічна*. 2006. Вип. 21 Ч. 1. С. 57-65.

271. Червоні лінії. Геопортал відкритих даних управління містобудування та архітектури виконавчого комітету Рівненської міської ради. URL: https://geo.rv.ua/ua/map/red_line#map=12//50.6191843//26.2302382&&layer=166465612942_4098568-1,100//9164567810608620-1,100 (дата звернення: 19.04.2023).

272. Чернуха Н. М. Інтеграція виховних соціальних впливів суспільства у формуванні громадянськості учнівської молоді : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2007. 44 с.

273. Чисте небо : ініціатива. 2013. URL: <https://legalcontentua.org/> (дата звернення 5.06.2023).

274. Черноус О. Сучасні технології е-навчання в освітньому середовищі гімназії. *Матеріали конференцій МЦНД*. Чернівці, 2020. С. 81–82.

275. Шаранова Ю. В. Виховання громадянськості студентів у закладах вищої освіти США: дис. ... док. філос. : спец. 13.00.07 / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2021. 288 с.

276. Шарова Т. М., Шаров С. В. Громадянська компетентність як необхідна умова розвитку демократичного суспільства. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Мелітополь, 2018. С. 280-283.

277. Шахрай В. М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*. Київ, 2008. №2(25). С. 123-134. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-25-2008/gromadjanska-kompetentnist-osobistosti-jak-problema-suchasnogo-suspilstva/> (дата звернення: 17.04.2023).

278. Шестоपालюк О. В. Теоретичні і практичні засади розвитку громадянської компетентності майбутніх учителів : дис. ... док. педагог. наук : спец. 13.00.04 / НАПН України, Ін-т пед. освіти дорослих. Київ, 2010. 557 с.

279. Шимченко Л. А. Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації : дис. ... канд. філософ. наук : спец. 21.03.01 / Національний ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2006. 172 с.

280. Шкала локусу контролю Дж. Роттера (J. V. Rotter) URL:http://psychologis.com.ua/oprosnik_rottera.htm (дата звернення: 1.06.2023).

281. Школа друзів планети. Уроки для сталого розвитку 1-2 клас : навч. посіб. для учнів/ О. І. Пометун, А. Д. Цимбалару, О. В. Онопрієнко, І. В. Андрусенко. Дніпропетровськ : Лира, 2014. 63 с.

282. Щербак І. В. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Черкаський нац. пед. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2010. 253 с.

283. Addressing the Issues in Democratic Civilian Control in Ukraine through Updating the Refresher Course for Civil Servants / Bobrytska V. I., Bobrytskyi L. V., Bobrytskyi A. L., Protska S. M. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*. 2022. T. 21. Issue 8. P. 407-424.

284. Application of international scientometric databases in the process of training competitive research and teaching staff: opportunities of Web of science (WoS), Scopus, Google Scholar / Bakhmat N., Demchenko O., Ivashchenko I., Kolosiva O., Strelchuk V. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*. № 13. Vol. 100. P. 4914-4924. <http://www.jatit.org/volumes/Vol100No13/21Vol100No13.pdf> (дата звернення: 12.06.2023).

285. Bryony Hoskins, Michaela Saisana, Cynthia M. H. Villalba. Measuring youth civic competence across Europe in 1999 & 2009. Technical Report. 2014. 46 p.

286. Chapter 55. Personalised E-Learning: The Assessment of Students' Prior Knowledge in Higher Education / Eileen O'Donnell, Vincent Wade, Mary Sharp,

Liam O'Donnell. *Handbook of Research on Education and Technology in a Changing Society*. Vol. II. P. 744-755.

287. Competence approach to teaching future primary school teachers / Teslenko T. V., Lukianchenko O. M., Vasiutina T. V., Kondratiuk O. M., Romanchuk A. I. *Revista Tempos e Espaços em Educação*. 2022. Vol. 15, núm. 34, e16598, P. 1-10.

288. Competences for democratic culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Council of Europe Publishing. 2016. 78 p.

289. Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Adopted in the framework of Recommendation CM/Rec(2010)7 of the Committee of Ministers. 2010. 18 c.

290. Empathy Quotient (EQ) : Test URL: <https://psychology-tools.com/test/empathy-quotient> (дата звернення 15.05.2023).

291. Entrepreneurship model of professional development of actuaries in Canada / Olena Matviienko, Sergiy Babiy, Olha Bezkorovaina, Stanislav Petko, Valentina Ternopil'ska, Ruslana Soichuk, Nataliia Stanislavchuk. *Journal of Entrepreneurship Education (JEE)*. USA. 2019. Vol. 22, issue 3. P. 1–6. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25633> (дата звернення: 22.03.2023).

292. Formation of Motivation for Professional Communication among Future Specialists of Pedagogical Education / Chagovets A., Chychuk A., Bida O., Kuchai O., Salnyk I., Poliakova I. *Romanian Journal for Multidimensional Education*. 2020. T. 12. Issue 1. P. 20-38.

293. Fuentes-Moreno C., Sabariego-Puig M. & Ambros-Pallarés A. Developing social and civic competence in secondary education through the implementation and evaluation of teaching units and educational environments. *Humanit Soc Sci Commun* 7. 2020. P. 39-51. <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0530-4>

294. Guro Hansen Helskog. Bildung towards wisdom, through philosophical dialogue in teacher education. *Arts & Humanities in Higher Education*. 2016. P. 1-15.

295. Guro Hansen Helskog. Democracy education the dialogos way: the case of Ukrainian teacher education. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. Слов'янськ. 2019. Вип.11. С. 5-28.

296. Guro Hansen Helskog. «Envisioning the Dialogos way towards wisdom». *Understanding oneself and each other*. Conference proceedings after the 14th conference on philosophical practice in Bern 2017 / Detlef Staude and Eckhart Ruschman (eds). London : Cambridge Scholar. 2018. P. 1-11.

297. Guro Hansen Helskog. Moving out of conflict into reconciliation – Bildung through philosophical dialogue in intercultural and interreligious education. *Educational Action Research*. 2014. P. 1-24.

298. Guro Hansen Helskog. Searching for wisdom the dialogos way. *New Frontiers in Philosophical Practice*. London : Cambridge Scholars Publishing Ltd. 2017. P. 1-39.

299. Guro Hansen Helskog. The Gandhi Project: Dialogos philosophical dialogues and the ethics and politics of intercultural and interfaith friendship. *Educational Action Research*. 2014. P. 1-20.

300. Heidi Biseth. Language issues in Education influenced by Global trends and Democracy. Masther thesis for the Master of Philosophy degree in Comparative and International Education, Institute for Educational Research? 2005. 135 p.

301. Heidi Biseth, Susan Catherine Lyden. Norwegian Teacher Educators Attentiveness to Democracy and their Practices. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*. 2018. Vol. 17, No. 7. P. 26-42.

302. Hill, Leslie I. Reflections on Citizenship: Thinking About Power as Interaction. *Maine Policy Review*. 1992 Vol. 1.3. P. 24-28. URL: <https://digitalcommons.library.umaine.edu/mpr/vol1/iss3/4>. (дата звернення: 1.02.2023).

303. Hrytsenchuk O. O., Ovcharuk O. V., Trubachev S. I. Efficiency of using the information and digital learning environment as a tool of developing teachers' civic competence. *Information Technologies and Learning Tools*. Kyiv. 2021. Vol 86, № 6, P. 257-267.

304. Iganga H. L. Master thesis. Democracy and schools in Southern Sudan: a study of the role of primary schools in promoting democracy. *Oslo university college, faculty of education and international studies*. 2011.

305. Immersive virtual reality as a pedagogical tool in education: a systematic literature review of quantitative learning outcomes and experimental design. / D. Hamilton, J. McKechnie, E. Edgerton, C. Wilson. *J. Comput. Educ.* 2021. 8(1). P. 1-32.

306. Implementation of a competency-based approach in the training of future primary school teachers / Vasiutina T. V., Kondratiuk O. M., Lukianchenko O. M., Romanchuk A. I., Teslenko T.V.. *Laplace em Revista (International)*. 2021. Vol.7, n. 3. C. P. 463-470.

307. Jamal Aziz. Nationalist Value on Civics Teaching Materials in Elementary School. *International Journal of Social Science Research and Review*. 2021. P. 45-50.

308. Joel Westheimer, Joseph Kahne. Educating the "Good" Citizen: The Politics of School-Based Civic Education Programs. *American political science association*. 2002. P. 240-247. URL: https://www.researchgate.net/publication/234597896_Educating_the_Good_Citizen_The_Politics_of_School-Based_Civic_Education_Programs (дата звернення: 1.02.2023).

309. Lep, Ž., Zupančič, M. Electronic Supplementary Material for : Civic Identity in Emerging Adulthood : Validation of the Civic Identity Status Scale. *PsychArchives*. 2022. URL: <https://www.psycharchives.org/en/item/115b7d6a-8180-4925-b857-0a508524619d> (дата звернення 15.05.2023).

310. Lewin, Kurt. Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates. *Journal of Social Psychology*. 1939. May. 10:2. P. 271-299.

311. Lihong Huang, Heidi Biseth. Openness in Scandinavian Classrooms: Student Perceptions of Teaching Practices and High Achievers of Civic Knowledge. *Creative Education*. 2016. Vol.7. P. 713-723.

312. *Formation of civic competence of future teachers in the educational process of higher education* / Lutsan, N., Struk, A., Bulgakova, O., Rudiuk, T.,

Vertuhina V. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. 13 (1). P. 21-25.

313. Formation of professional competence of assistant teacher of inclusive education in secondary education institutions / Liubarets V., Bakhmat N., Matviienko O., Tsykhmeistruk O., Felstan I. *Pedagogika-Pedagogy*. 2021. Vol. 93, No 9. P. 1279-1294.

314. Marianne Soff. Demokratie als Gute Ordnung des Zusammenlebens. *Gestalt Theory*. 2018. P. 149-174.

315. Matviienko Olena. Actual problems of modern professional education. Research and Innovation: Collection of scientific articles. Fadette editions, Namur, Belgium, 2019. 140 p.

316. Matviienko Olena. Integration of fundamental and practical training future primary school teacher in the context of a new ukrainian school development. Perspectives of research and development: Collection of scientific articles. SAUL Publishing Ltd, Dublin, Ireland, 2017. 192 p.

317. Maughn Rollins Gregory. A framework for facilitating classroom dialogue. *Teaching Philosophy*. 2007. 30:1. P. 59-84.

318. Medel-Anonuevo C. Citizenship, Democracy and Lifelong Learning [Learning for Citizenship in Ireland: The Role of Adult Education] / C. Medel-Anonuevo, G. Mitchell. Germany : UNESCO Institute for Education, 2003. 191 p.

319. Models of corporate education in the United States of America / Olena Matviienko, Larysa Harashchenko, Oksana Komarovska, Liudmyla Ovsiienko, Lyudmila Pet'ko, Olga Shcholokova, Olga Sokolova. *Journal of Entrepreneurship Education* (JEE). USA. 2019. Vol. 22, issue 3. P. 1-7. URL: <http://enquir.npu.edu.ua/handle/123456789/25713> (дата звернення: 22.03.2023).

320. New skills and jobs in Europe: Pathways towards full employment. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. 92 p.

321. OECD Future of Education and Skills 2030 OECD Learning Compass 2030. A Series of Concept Notes. OECD 2019. 146 p.

322. Organisation of the Educational Process Through the Technology of Blended Learning / Shevchenko Liudmyla, Pylypenko Yaroslava, Demchenko Olena, Hnatiuk Natalia, Diachuk Andrii. *The New Educational Review*. 2022. №2. Vol. 68. C. 199-209 URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/tner/202202/tner6816.pdf> (дата звернення: 22.03.2023).

323. Piotr Załęski. Wiedza maturzystów o Unii Europejskiej – analiza na podstawie egzaminu z wiedzy o społeczeństwie w latach 2010–2019. *Przegląd Europejski*. 2020, numer 2. P. 161-181.

324. Praxeological Orientation of Professional Training Formation of Future Primary School Teachers / Pavlenko V., Kondratiuk O., **Vasiutina T.**, Lukianchenko O., Bobrovytska S., Koval V. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2022. 14(2), P. 330-347. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/rrem/article/view/4707/3729> (дата звернення: 22.03.2023).

325. Prozorro. Публічні закупівлі. URL: <https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2020-06-12-010123-c>

326. Rolf Gollob, Wiltrud Weidinger. Growing up in democracy. Lesson plans for primary level on democratic citizenship and human rights (EDC/HRE) / Editors: Rolf Gollob, Peter Krapf, Wiltrud Weidinger. Volume II of EDC/HRE Volumes I-VI Education for democratic citizenship and human rights in school practice. Teaching sequences, concepts, methods and models. Council of Europe Publishing. 2010. 161 p.

327. Roman Kamil. National identity as the basis for shaping patriotism in Poland. *Journal of Education, Health and Sport*. 2018. 8(11). P. 321-327.

328. Shalom H., Schwartz S. H. Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? *Journal of Social Issues*. 1994 Vol. 50, No. 4, 1994, P. 19-45. The Hebrew University of Jerusalem.

329. Simon Whittemore. White Paper. Transversal Competencies essential for future proofing the workforce. Skilla Library. 2018. 48 p.

330. Stokke Christian, Hansen Guro Helskog. Promoting dialogical democracy. Dialogos Philosophical Dialogues as an Approach to Intercultural and Interfaith Dialogue in Education. *Studies in interreligious dialogue*. 2014. № 24 (2). P. 182-201.

331. The Intersection of Emotional and Sociocognitive Competencies with Civic Engagement in Middle Childhood and Adolescence / Aaron Metzger, Lauren M. Alvis, Benjamin Oosterhoff, Elizabeth Babskie, Amy Syvertsen, Laura Wray-Lake. *Journal of Youth and Adolescence*. Switzerland: Springer Nature, 2018. P. 1663-1683.

332. The Process of Developing Media Competence of the Personality by Means of Humanities / Vynnychuk R., Bakka T., Bohomaz O., Krupina L., Snigovska O. *International journal of computer science and network security*. 2022. Vol. 22, Issue 6, P. 531-541. URL: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000827444300017> (дата звернення: 22.03.2023).

333. The transformative changes of inclusive education in Ukraine / Lutsan N.I., Struk A.V., Bulgakova O.Y., Vertuhina V.N., Verbeshchuk S.V. *Journal of Advanced Pharmacy Education & Research*. 2020. Vol. 10 (4). P. 169-173.

334. Tony Burner, Heidi Biseth. A Critical Analysis of an Innovative Approach: A Case of Diversity in Norwegian Education. *SAGE Open October-December*. 2016. P. 1-11.

335. Training Future Primary School Teachers for Purposes of the New Ukrainian School in the Postmodern Era / Koval T., Hryhorenko V., Sebalo L., Sevastiuk M., Teletska L., Yankovska I. *Postmodern Openings*. 2022. 13(3), P. 41-55 DOI:<https://doi.org/10.18662/po/13.3/475>

336. Transversal competencies in education policy & Practice. (Phase I). Regional Synthesis Report. UNESCO, 2015. 81 p.

337. Waddington David I. Dewey and Video Games: From Education through Occupations to Education through Simulations. *Educational theory*. 2015. Vol. 65. No 1. P. 1-20.

338. Young citizens. What is citizenship? URL: <https://www.youngcitizens.org/resources/citizenship/what-is-citizenship/> (дата звернення: 23.09.2023).

339. Young citizens. Why teach citizenship? URL: <https://www.youngcitizens.org/resources/citizenship/why-teach-citizenship/> (дата звернення: 23.09.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Визначення поняття "громадянська компетентність" в науковій літературі

№ п/п	Автор/Документ	Визначення
1.	Т. Колган	Явище, яке виступає в якості системоутворювальної чесноти людини і надає цілісності всій сукупності її громадянських проявів [128]
2.	Н. Лазуріна	За функціональним призначенням – це поняття, яке відображає стан індивіда як громадянина, рівень громадянськості якого дозволяє йому реалізовувати свої права і свободи, виконувати громадянські обов'язки. У структурному вимірі громадянська – це поняття, яке відображає здатність і готовність людини виявляти свій статус громадянина та рівень громадянськості завдяки пізнавальним, діяльним, вольовим та цілепокладальним чеснотам. За широтою дії – це поняття, яке відображає ключову, поліваріантну, полівалентну, системну компетентність особистості, яка дозволяє їй реалізовувати свої громадянські чесноти у всіх сферах життєдіяльності [146].
3.	О. Пометун	Здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства [219].
4.	Т. Ремех	Цілісне інтегроване утворення в сукупності здатностей особистості, необхідних для її успішної самореалізації та соціальної взаємодії в демократичному суспільстві [233].

Продовження таблиці А.1

5.	О. Кучер	У широкому сенсі як функцію громадянського суспільства, що створює ґрунт для ефективної громадянської діяльності особи, соціальних груп і всього суспільства, та у вузькому – як параметр діяльності особи, соціалізованої під впливом громадянських знань, навичок та вмінь, що передбачає наявність громадянських цінностей і якостей, дотримання правил поведінки та відповідальність як соціальну якість людини [145].
6.	О. Овчарук	здатність до політичного аналізу й судження, здатність і навички пошуку й усвідомлення інформації, використання медіа-засобів і комунікації для участі в публічних дискусіях і процесах, здатність до демократичного ухвалення рішень, дії [192].
7.	Т. Смагіна	Готовність до громадянської відповідальності, вміння спільно з іншими виробляти рішення й реалізовувати його, виявляти толерантність, гармонійно поєднувати особисті інтереси з потребами окремої корпорації та суспільства, брати участь у функціонуванні демократичних інститутів, виявляти потребу в актуалізації й реалізації свого особистісного потенціалу [245].
8.	М. Михайліченко	Складне інтегроване утворення у структурі особистості фахівця, може розглядатися як складова його професійної культури й професійної компетентності, є виявом його громадянської культури, основою громадянської зрілості [173].
9.	І. Жадан	інтегративна характеристика особистості, що вказує на ступінь її готовності до ефективного виконання ролі громадянина, і зумовлюється рівнем сформованості <i>компетентностей</i> (якостей, здатностей та готовностей) [95].
10.	О. Шестопалюк	здатність оперативно й ефективно діяти в ситуаціях соціальної взаємодії на основі інтегрального комплексу громадянських цінностей, якостей, пізнавального і практичного досвіду [278].

Продовження таблиці А.1

11.	О. Овчарук	Компетентність, яка надає можливість орієнтуватися та діяти в умовах сучасного суспільно-політичного життя, володіти процедурами демократичної участі, захищати права та інтереси людини та громадянина, громадські обов'язки, стратегії розвитку громадянського суспільства, робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних та колективних рішень, враховуючи інтереси і потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави [191]
-----	------------	---

Таблиця А.2.

Складові громадянської компетентності відповідно до критеріїв

№ п/п	Критерій	Елементи у складі критеріїв	Визначення поняття
1.	Мотиваційно-ціннісний	Громадянські цінності (поєднання загальнолюдських та демократичних)	«Ставлення особистості до демократичних ідеалів громадянського суспільства, яке знаходить свій вияв у свідомому, емоційному сприйнятті, переживаннях, потребах реалізації своїх учинків за різних умов власної соціально важливої діяльності» [87 с. 60] (емпатія, неупередженість, повага до особистості, здатність до дипломатичних переговорів при вирішенні громадських завдань, толерантне ставлення до різноманіття у світі, людська гідність, соціальна справедливість, громадське благо)
		Загальнолюдські цінності	Регулятор поведінки людства, група норм, моральних зразків, що дають можливість людині оцінювати дійсність та гармонізувати співіснування людства
		Демократичні цінності	(людина, її життя, її природні права і свободи)

Продовження таблиці А.2

		Воля	«Одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки» дозволяє припустити що воля є рушійною силою для громадянської активності, а отже для реалізації громадянських чеснот» [244]
		Громадянські чесноти	«Здатність особи з повагою ставитися до норм і правил, прийнятих в суспільстві, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою» [114, 85 с.]
		Громадянські якості	«Стабільні внутрішні особливості особистості, що складаються з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити її місце в суспільстві, її права та обов'язки, відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною та самою собою і визначають її громадянську поведінку» [72, с. 13] (громадянська самосвідомість, громадянське самовизначення, громадянська відповідальність, громадянське мислення, почуття громадянської потреби й волі, патріотизм та інтернаціоналізм, гуманізм, полікультурна зрілість, національна гідність, громадянські грамотність, активність, самостійність, відповідальність)

Продовження таблиці А.2

		Громадянська свідомість	Громадянська свідомість – це ставлення до спільноти або соціальної групи, до якої належить людина і яка є більшою за найближче її оточення (сім'я та друзі). Це передбачає відчуття належності до цієї спільноти, усвідомлення інших людей у громаді, усвідомлення наслідків дій щодо цих людей, солідарність з іншими членами громади та почуття громадянського обов'язку [288, с. 13]. Сукупність цінностей, ідеалів, норм, які реалізують уявлення про демократичні практики та зразки в житті громадянського суспільства
		Громадянська ідентичність	Самоусвідомлення себе громадянином певної держави та членом громадянської спільноти.
		Громадянський ідеал	«Уявлення особистості про її досконалість як учасника громадянського життя» [146, с. 20]. уявлення особистості про основну спрямованість життя громадянина, його роль в суспільстві, зразок людських відносин у всіх сферах життєдіяльності, включає і оцінку громадських відносин, уявлень про різні конкретні цілі, дану з погляду добра і зла, справедливого і несправедливого [85, с. 107]
		Емоційний інтелект	Здатність розуміти і розрізняти власні емоції й емоції інших людей та відповідно до цього керувати своїми мисленням та діями [275]
		Соціальний інтерес	Спрямованість індивіда, яка зумовлює готовність і бажання особистості до конструктивної і ефективної комунікації з людьми задля суспільного блага

Продовження таблиці А.2

2.	Інформаційно-когнітивний	Громадянська культура	<p>«Інтегральна системна властивість, що характеризується мірою сформованості суспільно-значущих інтегративних громадянських якостей, генетично заданих і соціально набутих у результаті функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції громадянської поведінки і зовнішніх громадянських ставлень особи в процесі її життєдіяльності та самореалізації.» [85, с. 272]</p> <p>«Єдність знань, переконань і діяльності громадянина демократичного суспільства; це володіння певними знаннями (про права людини, державу, вибори тощо), уміннями (критично мислити, аналізувати політичну ситуацію, співпрацювати з іншими людьми), цінностями (повага до права інших, толерантність, готовність до компромісу), а також бажання брати участь у суспільно-політичному житті» [16]</p>
		Громадянський обов'язок	Моральна зобов'язаність, внутрішня якість і стимул вільної поведінки особистості брати участь у подіях суспільно-політичного життя.
		Політична культура	Сукупність поглядів та переконань, що визначають ставлення особистості до політичної сфери життя суспільства.

Продовження таблиці А.2

		<p>Громадянське виховання</p>	<p>«Це складний багатогранний, структурований процес, що здійснюється за участі різноманітних державних і соціальних чинників (освітньої структури, мас-медіа, недержавних інституцій, фондів, програм, інтернет-комунікації), провідна роль у якому належить системі освіти (дошкільній ланці, початковій та основній школі) та спрямований на формування широкого спектру розвинених і сталих громадянських почуттів, учинків, свідомості (відповідно до запитів і потреб громадянського суспільства) за допомогою як навчального процесу, так і виховних форм позаурочної діяльності.» [248, с. 6]</p> <p>«Це процес систематичної, планомірної взаємодії вихователів і вихованців у формуванні громадянської свідомості та саморозвитку, самовдосконаленні громадянської поведінки, який передбачає кінцевий результат (гармонійний особистісний розвиток громадян, оптимізацію громадянської міжособистісної взаємодії) і засоби його реалізації (наявність мети, програм, засобів, методів і виконавців)» [85, с. 114-115]</p>
		<p>Медіаосвіта</p>	<p>«Процес формування медіакультури особистості, що володіє розвинутою здатністю до сприйняття, створення, аналізу, оцінці медіатекстів, до розуміння соціокультурного та політичного контексту функціонування медіа в сучасному світі, кодових і репрезентаційних систем, використовуваних медіа» [93, с. 81]</p>

Продовження таблиці А.2

		<p>Громадянська освіта</p>	<p>«Громадянська освіта навчає глобальному, критичному, раціональному мисленню та сприйняттю політики, що життєво необхідно молодому громадянину в умовах поширення маніпулятивних технологій, популістських ідей, радикальних політичних практик, терористичних загроз, військових дій і подібного» [89, с. 16]</p> <p>«Змістовно громадянська освіта має включати в себе правову та економічну освіту, інформування про функціонування органів державної влади, ознайомлення з принципами відношення особи та громадянина до владних структур: толерантність, плюралізм, патріотизм, критичність. Громадянська освіта як одна з підвалин громадянського суспільства, надаючи громадянам знання, компетентність, принципи толерантного існування, озброюючи їх навичками необхідними для життя в демократично розвиненому суспільстві, здатна забезпечити істотну протидію політичній дестабілізації, конфронтації, безпечному існуванню нації в умовах глобалізації світового порядку та поширенню, в зв'язку з останнім, проявів екстремізму» [141, с. 12]</p>
		<p>Критичне мислення</p>	<p>Самостійне мислення особистості, що передбачає здатність до цілеспрямованого, саморегулюючого судження, яке завершується інтерпретацією, аналізом, оцінкою та інтерактивністю, а також поясненням концептуальних, методологічних або контекстних ідей [275]</p>

Продовження таблиці А.2

		Комунікативна компетентність	Уміння спілкуватися, вживати правильно мовні одиниці в процесі усного та писемного мовлення, вміння співпрацювати з людьми та демонструвати приклади конструктивної взаємодії, володіти різними соціальними ролями.
		Креативність	Здатність генерувати нові ідеї у процесі виконання тієї чи іншої суспільно значущої діяльності, забезпечуючи повноцінну самореалізацію особистості [275]
3.	Діяльнісно-поведінковий	Громадянська діяльність	Добровільна діяльність, що спрямована на вирішення актуальних завдань, що мають соціально значущий характер.
		Громадянська зрілість	Моральний феномен, що визначається вчинками особистості з високим рівнем громадянської свідомості та гуманістичним світоглядом
		Громадянська відповідальність	«Інтегративне особистісне утворення і включає громадянську самоідентифікацію, інтериоризовані громадянські цінності та цінності майбутньої професійної діяльності, готовність свідомо виконувати громадянські обов'язки та здійснювати громадянські права» [204, с. 168]
		Громадянська позиція	«Громадянська позиція розглядається як інтегративна категорія, яка характеризує особистість як громадянина певної держави, що поєднує в собі складну систему моральних, правових, політичних, соціальних якостей [200, с. 29]
		Громадянська залученість	«Здатність ефективно й упевнено залучатися до діяльності спільнот місцевого, державного й глобального рівнів загальної суспільної користі» [275]

Продовження таблиці А.2

		Громадянська соціалізація	Громадянська соціалізація – процес засвоєння, творчого відтворення й розвитку особистістю громадянського досвіду, норм, цінностей і традицій конкретного суспільства [36, с. 132]
--	--	----------------------------------	---

**Перевірка нормальності розподілу даних, статистичний критерій
Колмогорова-Смірнова**

Таблиця Б.1

**Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за
методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча**

Цінності	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.зтч.
Активне діяльне життя	,750	,627
Життєва мудрість	1,058	,213
Здоров'я	,734	,654
Цікава робота	,516	,953
Краса природи і мистецтва	,919	,367
Любов	1,048	,222
Матеріально забезпечене життя	1,174	,127
Наявність хороших і вірних друзів	1,206	,109
Суспільне покликання	,775	,585
Пізнання	1,130	,156
Продуктивне життя	,741	,642
Розвиток	,847	,470
Розваги	,815	,520
Щасливе сімейне життя	,824	,505
Щастя інших	1,294	,070
Творчість	1,264	,082
Впевненість у собі	1,163	,134
Акуратність	1,078	,195
Вміння тримати в порядку речі, порядок у справах	1,143	,146
Вихованість	1,065	,207
Високі запити	1,275	,077
Життерадісність	,899	,395
Старанність	,988	,283
Незалежність	1,225	,099
Непримиренність до недоліків у собі та інших	1,319	,062
Освіченість	1,114	,167
Відповідальність	1,239	,093

Раціоналізм	,775	,585
Самоконтроль	1,026	,243
Сміливість у відстоювання своєї думки, поглядів	,918	,368
Тверда воля	,594	,872
Терпимість	,850	,465
Широта поглядів	1,052	,219
Чесність	1,124	,160
Ефективність у справах	1,248	,089
Чуйність	,758	,613

Таблиця Б.2

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за анкетною «Діагностика ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості» І.Є. Кузьміної (адаптована автором)

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.зтч.
Патріотична свідомість	,984	,288

Таблиця Б.3

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за методикою «The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) (перекладена та адаптована автором)»

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.зтч.
Етніцизм	1,202	,060
Етнічна індиферентність	,695	,720
Норма (позитивна етнічна ідентичність)	,816	,518
Етноогоїзм	1,311	,059
Етноізоляціонізм	,902	,390
Етнофанатизм	1,125	,159

Таблиця Б.4

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за методикою «Civic Identity Status Scale (CISS) (ціннісний компонент)».

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.знич.
Мотиваційний	,547	,926
Когнітивний	,952	,325
Діяльнісний	,846	,472

Таблиця Б.5

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за анкетною «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.знич.
Рівень прояву культури демократизму	,802	,531

Таблиця Б.6

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за авторською анкетною «Розвиток громадянської компетентності»

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.знич.
Рівень прояву культури демократизму	,751	,626

Таблиця Б.7

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за методикою «Empathy Quotient (EQ)»

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.знч.
Емпатія	,782	,574
Толерантність	,824	,505
Конфліктність	,861	,449

Таблиця Б.8

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за методикою «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.знч.
Суперництво	,769	,595
Співпраця	1,369	,056
Компроміс	1,139	,149
Уникнення	1,008	,841
Пристосування	,262	,480

Таблиця Б.9

Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за методикою «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса

Показники	Критерій Колмогорова-Смірнова	Асімпт.знч.
Суперництво	,769	,595
Співпраця	1,369	,056
Компроміс	1,139	,149
Уникнення	1,008	,841
Пристосування	,262	,480

Таблиця Б.10

**Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за анкетною
«Громадянська компетентність» В. Борисова**

Показники	Критерій Колмогорова- Смірнова	Асімпт.знч.
Громадянська компетентність	,516	,953

Таблиця Б.11

**Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за
опитувальником «Шкала локусу контролю Дж.Роттера»**

Показники	Критерій Колмогорова- Смірнова	Асімпт.знч.
Загальний РСК	,483	,974

Таблиця Б.12

**Результати перевірки нормальності розподілу даних отриманих за тестом
«Правова та громадянська свідомість» Л.А. Ясюкової
(адаптована автором)**

Показники	Критерій Колмогорова- Смірнова	Асімпт.знч.
Правова та громадянська свідомість	,965	,309

Додаток В

Результати вивчення рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи на етапі констатувального експерименту

Таблиця В.1

Вивчення рівня громадянської ідентичності (когнітивний, мотиваційний, поведінковий компоненти) майбутніх вчителів початкових класів, у %

Рівень розвитку	Мотиваційний компонент				Когнітивний компонент				Поведінковий компонент			
	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)		КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)		КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
Високий	53,03	70	52,34	67	60,61	80	58,59	75	42,42	56	45,31	58
Середній	25	33	25,78	33	21,97	29	23,44	30	31,06	41	29,69	38
Низький	21,97	29	21,88	28	17,42	23	17,97	23	26,52	35	25	32

Таблиця В.2

Перелік предметів на яких доцільно впроваджувати громадянську освіту в школі

Дисципліна	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Інтеграція у всі дисципліни	3,79	5	3,91	5
Спецкурс	6,82	9	7,58	10
Я досліджую світ	26,52	35	27,34	35
Історія	18,94	25	15,63	20
Правознавство	15,15	20	16,41	21
Я у світі	15,91	21	19,53	25
Основи здоров'я	7,58	10	12,50	16
Громадянська освіта	6,82	9	7,03	9
Українська мова	5,3	7	6,25	8
Читання	4,55	6	5,47	7
Українська література	4,55	6	4,69	6

Географія	3,79	5	4,69	6
Екологія	5,3	7	3,91	5
Психологія	2,27	3	3,91	5
Математика	3,03	4	4,69	6
Виховні заняття	3,79	5	4,69	6
Людина у світі	2,27	3	2,34	3
Захист Вітчизни	1,52	2	1,56	2
Політологія	1,52	2	1,56	2
Природознавство	5,3	7	7,03	9
Інформатика	1,52	2	1,56	2
Суспільствознавство	1,52	2	2,34	3
Етика	1,52	2	0,78	1
Я і Україна	1,52	2	0,78	1
Народознавство	1,52	2	0,78	1
Фізкультура	1,52	2	0,78	1
Економіка	0,76	1	0,78	1
Основи підприємництва	0,76	1	0,78	1

Таблиця В.3

Перелік предметів на яких доцільно впроваджувати громадянську освіту в ЗВО

Дисципліна	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.
Інтеграція у всі предмети	5,30	7	5,47	7
Спецкурс	32,58	43	24,22	31
Правознавство	9,09	12	9,38	12
Суспільствознавство	5,30	7	6,25	8
Соціологія	5,30	7	6,25	8
Політологія	11,36	15	6,25	8
Історія культури	8,33	11	6,25	8
Філософія	5,30	7	4,69	6
Психологія	5,30	7	4,69	6
Екологія	4,55	6	4,69	6
Іноземна мова	4,55	6	4,69	6
Культурологія	0,76	1	0,78	1
Дидактика	4,55	6	3,13	4
Методики викладання дисциплін	1,52	2	2,34	3
Формування демократичного громадянства	1,52	2	0,78	1
Не потрібно	1,52	2	0,78	1

**Вивчення рівня сформованості емпатії, толерантності та конфліктності
майбутніх вчителів початкової школи, у %**

Рівень розвитку	Емпатія				Толерантність				Конфліктність			
	КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)		КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)		КГ (132 студенти)		ЕГ (128 студентів)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
Високий	20,45	27	17,97	23	19,7	26	18,75	24	21,21	28	22,66	29
Середній	54,55	72	55,47	71	53,79	71	57,81	74	47,73	63	46,09	59
Низький	25	33	26,56	34	26,52	35	23,44	30	31,06	41	31,25	40

Результати порівняння рівнів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи на етапі контрольного експерименту

Таблиця Г.1

Порівняння значущості цінностей в структурі громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, Хср.

Цінності	КГ (n=132)				ЕГ (n=128)			
	До		Після		До		Після	
	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.
Доброчесність	8	3,11	8	3,11	7	3,17	1	5
Взаємоповага	1	4,85	2	4,66	3	4,02	2	4,84
Повага до інших культур та етносів	4	3,87	4	3,87	4	3,85	3	4,52
Відповідальність	5	3,50	6	3,37	1	4,87	4	4,50
Соціальна справедливість	2	4,56	1	4,87	2	4,31	5	4,24
Демократичні цінності	14	2,57	14	2,67	14	2,55	6	4,17
Свідомість	11	2,84	11	2,84	11	2,81	6	4,17
Толерантність	3	4,23	3	4,23	5	3,52	8	4,05
Духовні цінності	7	3,16	7	3,16	8	3,10	9	3,86
Свобода	13	2,69	13	2,68	13	2,67	10	3,81
Цілеспрямованість	6	3,27	5	3,54	6	3,24	11	3,68
Працьовитість	9	3,05	9	3,08	10	2,86	12	3,54
Сімейні цінності	12	2,76	12	2,78	12	2,75	13	3,02
Довіра	10	3	10	3,04	9	3,05	14	2,73

Таблиця Г.2

Порівняння пріоритетних здатностей в структурі громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, Хср.

Здатності	КГ (n=132)				ЕГ (n=128)			
	До		Після		До		Після	
	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.
Аналіз ситуації	3	7,7	2	8,3	3	7,6	1	9,8
Вміння дискутувати	4	7,6	4	7,9	5	7,1	2	9,7
Стратегічна взаємодія при вирішенні суспільних проблем	6	7	6	7,5	6	6,7	3	9,4
Здатність розуміти державний устрій та формування державної політики	5	7,5	5	7,7	4	7,5	4	8,8
Прогнозування наслідків дій	7	6,8	7	7	8	6,5	5	8,3
Здатність вирішувати конфлікти	9	6	9	6,5	9	6,1	6	8,1
Оцінка ризиків	8	6,5	8	6,9	8	6,5	7	7,6
Аргументація позиції	1	8,2	3	8,2	2	8,0	8	7,4
Планування активності	2	7,9	1	8,5	1	8,1	9	7,1
Реалізація прийнятого рішення	10	5,6	11	6,5	11	4,7	10	6,6
Критична рефлексія	11	4,9	10	6,7	10	5,5	11	5,8

Таблиця Г.3

Порівняння пріоритетних мотиваційних чинників щодо реалізації громадської активності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, Хср.

Мотиваційні чинники	КГ (n=132)				ЕГ (n=128)			
	До		Після		До		Після	
	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.
Досягнення спільного результату	1	0,70	3	0,67	1	0,73	1	0,91
Регулювання індексу щастя	7	0,30	7	0,43	7	0,30	2	0,84
Розвиток емоційного інтелекту	4	0,55	4	0,62	3	0,66	3	0,79
Відповідальність	2	0,69	5	0,58	2	0,70	4	0,76
Самоосвіта	3	0,67	1	0,75	4	0,56	5	0,68
Саморефлексія	6	0,34	9	0,34	6	0,34	6	0,63
Саморганізація	9	0,19	2	0,73	9	0,20	7	0,54
Самоконтроль	5	0,45	6	0,53	5	0,44	8	0,48
Вплив	8	0,22	8	0,39	8	0,27	9	0,45

Порівняння пріоритетних тем громадянської освіти які потрібно впроваджувати в навчальний процес ЗВО, що були обрані майбутніми вчителями початкової школи КГ та ЕГ на контрольному етапі експерименту, Хср.

Теми	КГ (n=132)				ЕГ (n=128)			
	До		Після		До		Після	
	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.
Як формувати правильні ціннісні орієнтації	8	10,6	9	10,3	8	10,6	1	18,7
Способи діяння в надзвичайних ситуаціях	7	11,4	8	10,6	6	12,4	2	17,6
Конфліктні ситуації та їх вирішення	5	13	5	13,3	5	13	3	16,7
Емоційний інтелект	6	12,4	7	11,6	7	11,1	4	15,5
Протидія булінгу	3	14,7	6	12,4	2	15,4	5	15,3
Волонтерство	13	9,6	15	8,8	13	9,4	6	14,4
Критичне мислення	4	13,3	4	13,5	4	13,1	7	13,6
Національна та етнічна ідентифікація особистості	14	9,5	16	8,7	14	9,3	8	12,6
Традиції власної родини	9	10	10	9,9	9	10,1	9	12,3
Техніка ведення діалогу	10	9,9	11	10,1	10	9,7	10	12,1
Ознайомлення з офіційними документами міністерств	16	8,7	3	14,7	16	8,7	11	11,7
Національні та культурні відмінності народів	17	7,4	17	7,6	17	7,3	12	11,6
Медіаграмотність	12	9,7	14	9,5	12	9,5	13	11,5
Толерантність	1	16,3	1	16,7	1	16,5	14	10,8
Охорона навколишнього середовища	2	15,6	2	15,6	3	14,5	15	10,7
Політична культура	18	6,8	12	9,7	18	6,8	16	9,6
Особливості міжнародних відносин	15	8,8	18	6,8	15	8,8	17	8,8
Філософія	20	6	20	6,3	20	6,1	18	8,6
Гендер для всіх	11	9,8	13	9,6	11	9,6	19	8,3
Релігієзнавство	19	6,6	19	6,6	19	6,6	20	7,6

Таблиця Г.5

**Перелік предметів на яких доцільно впроваджувати громадянську освіту в школі, що були обрані майбутніми вчителями початкової школи
КГ та ЕГ на контрольному етапі експерименту, Хср.**

Дисципліна	КГ (132 студенти)				ЕГ (128 студентів)			
	До		Після		До		Після	
	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.
Інтеграція у всі дисципліни	6	0,07	6	0,05	6	0,06	1	0,56
Спецкурс	2	0,19	1	0,45	2	0,20	-	-
Я досліджую світ	1	0,27	1	0,45	1	0,27	2	0,30
Історія	1	0,27	1	0,45	1	0,27	3	0,16
Правознавство	1	0,27	2	0,15	1	0,27	3	0,16
Я у світі	1	0,27	-	-	1	0,27	-	-
Основи здоров'я	1	0,27	2	0,15	1	0,27	4	0,08
Громадянська освіта (10 кл.)	2	0,19	1	0,45	3	0,16	2	0,30
Громадянська освіта (початкові класи)	-	-	-	-	-	-	2	0,30
Українська мова	3	0,16	2	0,15	4	0,15	3	0,16
Читання	3	0,16	2	0,15	4	0,15	3	0,16
Українська література	3	0,16	2	0,15	5	0,09	3	0,16
Географія	4	0,15	3	0,11	5	0,09	4	0,08
Екологія	3	0,16	3	0,11	6	0,06	6	0,008
Психологія	7	0,05	-	-	7	0,05	2	0,30
Математика	5	0,08	5	0,04	5	0,09	5	0,07
Виховні заходи	4	0,15	3	0,11	5	0,09	2	0,30
Людина у світі	7	0,05	-	-	7	0,05	-	-
Захист України	8	0,04	-	-	8	0,04	4	0,08
Природознавство	3	0,16	3	0,11	3	0,16	3	0,16
Інформатика	8	0,04	5	0,04	8	0,03	5	0,07
Суспільствознавство	9	0,03	4	0,08	9	0,02	4	0,08
Фізкультура	10	0,02	-	-	10	0,01	6	0,008
Економіка	11	0,01	4	0,08	10	0,01	3	0,16
Основи підприємництва	12	0,007	-	-	12	0,007	2	0,30
Філософія	-	-	-	-	-	-	2	0,30
Логіка	-	-	-	-	-	-	3	0,16
Іноземна мова	-	-	-	-	-	-	4	0,08
Музичне мистецтво	-	-	-	-	-	-	4	0,08
Зарубіжна література	-	-	-	-	-	-	4	0,08
Дизайн і технології	-	-	-	-	-	-	5	0,07
Образотворче мистецтво	-	-	-	-	-	-	5	0,07
Біологія	-	-	3	0,11	-	-	5	0,07
Алгебра	-	-	-	-	-	-	5	0,07
Геометрія	-	-	-	-	-	-	5	0,07
Хімія	-	-	-	-	-	-	6	0,008
Фізика	-	-	5	0,04	-	-	5	0,07

Перелік предметів на яких доцільно впроваджувати громадянську освіту в ЗВО, що були обрані майбутніми вчителями початкової школи КГ та ЕГ на контрольному етапі експерименту, Хср.

Дисципліна	КГ (132 студенти)				ЕГ (128 студентів)			
	До		Після		До		Після	
	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.	Ранг	Хср.
Інтеграція у всі дисципліни	4	0,08	2	0,16	4	0,05	1	0,50
Спецкурс	1	0,33	1	0,45	1	0,24	4	0,10
Теорія та методика виховання	-	-	4	0,09	-	-	2	0,20
Історія української державності	-	-	-	-	-	-	2	0,20
Загальна педагогіка	-	-	3	0,11	-	-	2	0,20
Основи економічної теорії	-	-	7	0,04	-	-	3	0,12
Правознавство	2	0,11	3	0,11	2	0,09	3	0,12
Політологія	2	0,11	3	0,11	3	0,06	3	0,12
Українська мова за професійним спрямуванням	-	-	2	0,16	-	-	3	0,12
Українська культура	-	-	-	-	-	-	3	0,12
Корекційна педагогіка	-	-	-	-	-	-	5	0,07
Історія педагогіки	-	-	-	-	-	-	5	0,07
Історія культури	3	0,09	2	0,16	3	0,06	6	0,05
Філософія	5	0,05	3	0,11	6	0,03	6	0,05
Екологія	6	0,04	4	0,09	5	0,04	6	0,05
Безпека життєдіяльності	-	-	-	-	-	-	6	0,05
Психологія загальна	5	0,05	3	0,11	6	0,03	6	0,05
Іноземна мова	7	0,02	5	0,08	7	0,02	6	0,05
Організація та управління у початковій школі	-	-	-	-	-	-	7	0,03
Дидактика	7	0,02	5	0,08	7	0,02	7	0,03
Психологія конфлікту	-	-	-	-	-	-	7	0,03
Методики викладання дисциплін	8	0,007	6	0,05	8	0,008	7	0,03
Педагогічні технології у початковій школі	-	-	-	-	-	-	8	0,008
Основи наукових знань	-	-	7	0,04	-	-	8	0,008
Основи інклюзивної освіти	-	-	2	0,16	-	-	-	-
Сучасна українська мова	-	-	2	0,16	-	-	-	-
Педагогічна майстерність	-	-	4	0,09	-	-	-	-
Медіаосвіта та медіаграмотність	-	-	5	0,08	-	-	-	-
Основи наукових знань	-	-	7	0,007	-	-	-	-
Естетика	-	-	7	0,007	-	-	-	-
Основи підприємництва	-	-	7	0,007	-	-	-	-

Порівняння рівнів сформованості емпатії, толерантності та конфліктності майбутніх вчителів початкової школи в КГ та ЕГ на етапі контрольного експерименту, у %

Рівні Показники	Емпатія											
	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	20,4 5	27	17,9 7	23	54,5 5	72	55,4 7	71	25	33	26,56	34
Після	20,4 5	27	63,2 8	81	55,3	73	25	32	24,2 4	32	11,72	15
Динаміка	0		45,31		0,75		-30,47		-0,76		-14,84	
Рівні Показники	Толерантність											
	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	19,7	26	18,7 5	24	53,7 9	71	57,8 1	74	26,5 2	35	23,44	30
Після	19,7	26	60,9 4	78	54,5 5	72	22,6 6	29	25,7 6	34	16,41	21
Динаміка	0		42,19		0,76		-35,15		-0,76		-7,03	
Рівні Показники	Конфліктність											
	Високий				Середній				Низький			
	КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)		КГ (n=132)		ЕГ (n=128)	
	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.
До	21,2 1	28	22,6 6	29	47,7 3	63	46,0 9	59	31,0 6	41	31,25	40
Після	20,4 5	27	18,7 5	24	49,2 4	65	18,7 5	24	30,3	40	62,5	80
Динаміка	-0,76		-3,91		1,51		-27,34		-0,76		31,25	

Результати порівняльного аналізу рівня сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи ЕГ до та після впровадження експерименту

Таблиця Д.1

Розрахунок t-критерію Ст'юдента для зіставлення результатів сформованості громадянської компетентності майбутніх вчителів початкових класів ЕГ до та після впровадження експерименту

Показники	Середні значення (До експерименту)	Середні значення (Після експерименту)	T	Рівень значущості
Ціннісні орієнтації	9,958	16,923	7,143	,000
Патріотична свідомість	17,634	30,274	3,483	,01
Знання чинного законодавства, способів реалізації громадянських прав та свобод	23,035	37,937	14,015	,000
Знання принципів, норм, закономірностей громадянськості	29,645	39,033	11,936	,000
Усвідомлення особистістю та ідентифікація особистості з певною етнічною групою, враховуючи культурні особливості та громадянські цінності	24,759	26,745	2,452	,01
Громадянської ідентичність (мотиваційний компонент)	17,551	37,641	20,582	,000
Громадянська компетентність та готовності до впровадження громадянської освіти	27,042	34,764	7,005	,001
Готовність до дій спрямованих на захист своєї Батьківщини, свого народу	18,254	21,727	3,492	,01
Рівень прояву культури демократизму	18,048	24,947	6,847	,001
Емпатія	29,734	44,235	14,304	,000
Толерантність	28,321	33,067	5,346	,001
Конфліктність	27,436	32,936	5,984	,001
Поведінка в конфліктних ситуаціях	22,530	25,641	2,354	,01
Критичність, активність, відповідність поведінки громадським нормам, ідеалам і переконанням	26,736	64,271	42,121	,000
Рівень сформованості знань, переконань, наявність внутрішньої громадянської позиції	20,759	22,496	2,621	,01
Правова та громадянська свідомість	7,183	13,062	6,232	,001

ТРЕНІНГ

Під час проведення тренінгів діяли певні правила:

- Викладач виступає модератором, висвітлює подальшу організацію роботи, висвітлює основні ідеї заняття, є активним учасником обговорення в групах при потребі, моніторить активність та діяльність студентів.
- Кожен з учасників має право висловлювати свої ідеї, особисту позицію з питань що обговорюється.
- Кожен учасник може висловити незгоду щодо позицій та ідей інших учасників, пам'ятаючи про правила взаємодії між учасниками (не перебиваючи інших, не висловлюючи свою критику щодо особистості, запропонувавши альтернативну ідею, навівши аргументи незгоди і т д).
- Вкінці заняття проводиться рефлексія обговорень в різних формах (наприклад договір чи контракт, дерево рішень, проходження опитування, написання відгуків тощо).
- Адаптувавши методику під початкову освіту, доцільно визначити суспільну проблему – об'єкт обговорення.
- «Проводити заняття з філософії для дітей за М. Ліпманом означає з усією серйозністю слухати дитячі думки, ставити їм запитання, іронізуючи, іноді навіть обманюючи їх. Таким чином, ми стимулюємо дітей до дослідження морально-ціннісних питань (наприклад, «Як ми відносимося один до одного?»), логічних питань («Що таке істина?»), естетичних питань («Що таке краса?»), епістемологічних питань (Що таке знання?). Завдання полягає в тому, що діти в класі утворюють спільноту дослідників, які спільно запитують і міркують у саморефлексивний та критичний спосіб. Це – спільна діяльність, що заохочує молодих людей говорити і обговорювати їх ідеї,

розмірковувати над своїми думками разом з іншими, знаходити розумні аргументи, бути уважними і стати автономними мислителями. Беручи відправною точкою поточні питання і проблеми, філософський діалог розпочинається з конкретного досвіду, проходячи шлях від окремого до загального. З іншого боку, навпаки, може бути продемонстровано сходження від загального до одиничного».

- «Вивчаючи ці питання, студенти вчаться знаходити шляхи їх вирішення. Розумова діяльність студентів стимулюється постановкою питань. Питання викладача має бути настільки складним, щоб в студентів виникли певні труднощі, і водночас - посиленням для самостійного знаходження відповіді. Всі твердження студентів повинні супроводжуватись обґрунтуванням, для чого вчитель ставить питання на зразок: “Які факти свідчать на користь твоєї думки?”, “Як ти мислив, коли дійшов такого висновку?”».

БЛОК А. Ознайомлення з темою, знайомство між суб'єктами комунікації, встановлення емпатії.

А1. Представлення себе за допомогою метафоричних карт.

Хід проведення: Учасники вибирають одну карту з колоди (відкрито), яка на їхню думку найбільше розкриває їхню особистість. Для обдумування власної презентації надається 2 хвилини. По черзі учасники представляють себе, як індивідуальність (характер, улюблена діяльність, переконання тощо), уважно слухаючи один одного.

Коментар тренера:

- *Додаток.* Мистецтво обговорення.

Коли ми філософствуємо, або зацікавлені обговоренням, віддзеркалюємо та розвиваємо себе, наші способи мислення, спілкування та дії, а отже, розвиваємо наші способи буття у світі. Людина, яка філософствує, думає діалектично. В діалектиці це означає, що спочатку маємо створити аргумент

проти іншого, часто протилежний аргументу опонента, для того, щоб розглядати справу з різних точок зору.

- *Вправи «Дзеркало» та «Рефлексія»*

- Питання для обговорення: Чи були ми толерантними, коли інші люди висловлювались про себе (записати аргумент так чи ні (5 хв). Починаючи з «так, тому що...», говорити протилежне «ні, тому що...» Чи ця робота є демократичною?

A2. Унікальні співрозмовники.

Вміння:

- спілкуватися з людьми з різними цінностями, поглядами, культурою, релігією, етнічним походженням;

- лаконічно висловлювати свої думки;

- відрізнити філософські питання від нефілософських;

Прогнозовані навички:

- ухвалення рішення шляхом демократичних процесів та процедур;

- повага до особистого простору індивіда та прояв емпатії;

- повага до бачення, поглядів та переконань інших людей;

- співпраця задля аналізу матеріалу та узагальнення основних даних;

- виявлення специфічних особливостей кожної дитини.

Учасникам потрібно об'єднатися в пари, запитати певні запитання та запам'ятати відповідь одного протягом 2-х хвилин. Потім учасників поміняти. Завдання кожного – записати якнайбільш фактів про особистість. Це можуть бути філософські або нефілософські питання. Питання наведені нижче (зміст опитування може включати інші питання):

- Чим ваш співрозмовник унікальний (етнічне походження, колір шкіри, вік, релігія, інша мова, фізичні обмеження, особливий рід занять)?

- Як він/вона почувається серед інших людей?

- Як працювати з агресивними дітьми?

- Як ти відпочив на цих канікулах?

- Що таке щастя?
- Чи варто «перевчати» ліворуких дітей і чому?
- Як можна допомагати людям?
- Якими рисами має володіти вчитель, щоб працювати з важковиховуваними дітьми?
- Якою діяльністю він займається?
- Які позитивні емоції і де він відчув нещодавно?
- Як ми можемо подолати бідність?
- Що таке відповідальність?

Таким чином ми можемо розширити «вікно толерантності».

Рефлексія. Розпитати кожного учасника про результати дослідження кожної особистості, а також занотувати відповіді щодо корекційної роботи.

А3. Демократія в комунікації серед суб'єктів спільнот.

Вправа «Розуміння демократії»

Мета вправи: визначити сутність поняття демократії для кожної особистості та способи виявлення її у житті кожного студента.

Результат:

- вміння критично мислити, оформляти міні-проект, розвивати навички комунікації для спільного рішення
- здатність підійти до проблеми ширше та можливість інтерпретувати спільну ідею.

Опис вправи:

Може бути використана для студентів всіх курсів на психолого-педагогічних дисциплінах. Включає в себе метод голосування, що є одним із найважливіших демократичних процедур. Шляхом об'єднання в групи використаний частково-пошуковий метод, що стимулює розвиток дослідницьких здібностей у студентів.

Хід проведення:

Прочитати наданий матеріал (індивідуально/ по черзі/колективно). Розділитись на 3 групи за голосуванням руками (кількість в кожній групі неважлива).

Обговорити у кількох групах питання (по одному для кожної групи):

- Що таке демократія?
- Що для мене означає власна демократія?
- Як я можу бути демократичним?

Написати на ватманах і обговорити пропозиції. Записати для себе найбільш оптимальне

Рефлексія

Оформлення результатів на ватмані.

МАТЕРІАЛ для обговорення.

Ж.-Ж. Руссо звертав увагу на таке важливе суспільне явище, як політична свобода і вважав, що вона справді можлива лише у тій державі, де законодавцем є народ. Якщо народ хоче бути під захистом законів, то він має ті закони сам і прийняти.

Юридична рівність, відтак, має виступати реальним підґрунтям для рівності прав людей у своїх можливостях самореалізації.

Варто, однак, визнати, що демократизація суспільств значно більше зумовлюється рівнем свідомості народу, ніж його економічним розвитком і статусом. “Демократія, — пише К. Гаджиєв, — може утвердитися й інституціоналізуватися на конкретному національному ґрунті лише в тому випадку, якщо загальноприйнятні демократичні цінності і норми стануть поведінськими установками більшості населення”.

Кінець XIX- початок XX століття відзначається розвитком педагогічних течій та концепцій, оскільки система освіти була спрямована на отримання учнями знань, але не життєвих умінь. Саме в цей переломний період технологізації та розвитку суспільства існує потреба в якісній підготовці учня та демократизації освіти.

Дж. Дьюї відзначає комунікацію як спосіб передавання досвіду, оскільки спільне обговорення питань у спільноті веде її до однакового розуміння. Також він порівнює стосунки людей з своєрідним механізмом, де вони є взаємовигідними, а деталі організму використовують одне одного без будь-яких інтелектуальних чи духовних погоджень. Можна виокремити, що таке суспільство не об'єднається заради вирішення спільної мети, незалежно настільки тісно ці суб'єкти пересікаються в реальному житті. Інформація, а точніше досвід, переданий під час комунікації з іншим суб'єктом може видозмінитись, в залежності від призми розгляду даного досвіду співрозмовником, його релевантності та передбачених наслідків імплементованої діяльності. Також значну увагу дослідник приділяє середовищу існування індивіда, необхідності освіченості особистості задля мирного співіснування маленьких та великих спільнот і розширення їхніх горизонтів світобачення.

«Як тільки суспільство стає освіченим, воно усвідомлює власну відповідальність у збереженні і переданні досвіду, а отже, прагне до власного вдосконалення.»

За Дж. Дьюї, участь у суспільній діяльності є найкращим ключем до формування зрілої особистості з правильною життєвою позицією. «Якщо особа бачить наслідки своєї праці крізь призму спільної діяльності, усвідомлює внесок кожного, виникає взаєморозуміння між учасниками і скеровує дії кожного».

Дж. Дьюї визначає міркування як «процес дослідження, вивчення речей» і «спільноту» як групу різних, проте подібно мислячих людей, які об'єднуються навколо спільної ідеї продовж тривалого часу. Спільнота передбачає, а демократичне суспільство вимагає освіти. Остання, ґрунтована на дослідженні, що означає пояснення речей, проектування і розв'язання проблем, що виникають з людського досвіду. Вчений переконаний, що ми вирішуємо ці проблеми разом у місцях, де вони виникають, а саме, в спільнотах.

A5. Гра «Громада» (мобільний додаток).

- Учасникам потрібно об'єднатися в групи, вибрати лідера, який буде відповідальний за спільне вирішення проблеми
- Приймати рішення, узгодивши його в групі та пройти гру до кінця.

БЛОК В. Сутність демократії в освіті. Обговорення досвіду.

В1. Робота з демократичними картками.

- Виберіть одну(дві, три, чотири) картки та обдумайте як це допоможе вам при вирішенні будь якої ситуації.
- Прочитайте наданий нижче матеріал (індивідуально/по черзі/колективно) та підкресліть найбільш прийнятні вам твердження.
- Об'єднайтеся в групи (по розрахунку) та обговоріть дані твердження. Згадайте приклади з власної педагогічної діяльності, де дані твердження/тези на картках відповідали ситуації. Поділіться досвідом один з одним.
- Виберіть один із прикладів на групу та представте його на аудиторію.

МАТЕРІАЛ для обговорення.

Комунікація через демократичні принципи та досвід

Кожне рішення, прийняте молодого людиною має базуватися на виважених проаналізованих узагальненнях. Такі здібності молода людина за Дж. Дьюї може проявляти тільки тоді, коли в дитинстві вона отримала належний рівень освіти і вважається зрілою особистістю і може приймати моральні або тяжкі інтелектуальні рішення дивлячись на проблему, так, як би це зробила дитина. Тож, ми, як дорослі маємо орієнтуватися в потребах дитини та активно комунікувати з ними, оскільки саме діти є чинником повертання уваги в життєвих ситуаціях, і вказування на те, що вимога уваги є егоїстичним проявом – хибне твердження, оскільки це просто суперечить егоїзму дорослого.

Поняття справжньої освіти і виховання Дж.Дьюї пов'язує з ідеєю суспільства, що вільно розвивається, в якому управління ресурсами і розподіл різних благ здійснюється демократичним шляхом на благо всіх громадян. А

звідси і найвище завдання освіти – сприяти соціальному вдосконаленню суспільства, гармонізації взаємин поміж людьми. На його думку, цьому сприяє постійна участь вихованців у громадській діяльності, в ході якої учень оволодіває формами поведінки, що, з одного боку, відповідають моральним нормам суспільства, а з іншого – характеризують його як індивідуальність. Дж. Дьюї висловлював переконання, що в управлінні школою і в практиці її роботи слід завжди дотримуватися демократичних принципів.

Методику викладання, засновану на демократичних принципах Дж. Дьюї описує як взаємодію старих вражень і нового досвіду, яка під асимілюється в новий спосіб мислення для виконання конкретних мисленневих операцій і вирішенні нових завдань. Для вирішення цих завдань молодь набуває досвіду, на який впливає довкілля, тому що самостійність молодої людини починається з того часу, коли вона поволі позбувається опіки батьків, а отже досягає зрілості індивіда. «Вивчення продуктів минулого не допоможе нам зрозуміти сучасного, тому що сучасне – не вислід перейденого, воно продукт самого життя». Тому для осмислення і опрацювання нового підходу до викладання, важливо аналізувати переваги та недоліки уже існуючої системи, можливість порівнювати та інтегрувати ціннісні орієнтири, знання, та нові набуті навички.

«Вчений, трактуючи навчання як безперервний процес реконструкції досвіду, джерелом змісту розглядав суспільну та індивідуальну діяльність учня. Відповідно єдиним шляхом оволодіння соціальною спадщиною він убачав можливість долучення до цієї діяльності, тому акцент у конструюванні змісту робився на заняттях суто практичного характеру (приготування їжі, шиття, ручна праця тощо). Реконструкція соціального досвіду, за Дж. Дьюї, є основним критерієм добору та конструювання змісту освіти, а побудова навчальних програм визначалася за такими принципами:

- проблемний підхід до змісту освіти, що передбачає його конструювання у форматі міждисциплінарної системи знань, засвоєння яких вимагає від учнів колективних зусиль;

- формування практичних умінь у процесі вирішення навчальних завдань;
- інтеграція навчання з грою у разі, якщо вони функціонально визначені цілями навчання;
- активізація діяльності учнів для забезпечення самостійного добування ними знань та вмінь;
- залучення учнів до життя соціального оточення, частиною якого вони є»

В2. Ідеал демократії (оформлення у вигляді дерева, де гілки - критерії)

Хід проведення:

- Об'єднайтеся в групи та обговоріть даний матеріал.
- Зверніть увагу на критерії ідеалу демократії та наведіть аргументи (від кожної групи окремо). Наведені аргументи запишіть на аркушах.
- Визначіть в кожній групі шляхом голосування який критерій важливіший.
- Оголосіть свої результати на аудиторію і об'єднайтеся з групами-однодумцями. Запишіть аргументи на спільному ватмані.
- Створіть єдине визначення ідеалу демократії з наявними критеріями.

МАТЕРІАЛ для обговорення

Ідеал демократії через філософське бачення Дж. Дьюї

Не можна не зазначити про високу обізнаність філософа на рівні психічної субстанції душі, оскільки він наголошує на існуванні різних соціальних ролей індивіда, які він активно використовує в різноманітних колах спілкування. Зазначаючи, що суспільство – це множини спільнот, Джон Дьюї описує також і багатогранність спільноти – від угруповувань, що мають на меті розгляд громадських цілей, до кримінальних. Як висновок, якість освіти індивіда залежить від сформованих ціннісних пріоритетів спільноти та мети діяльності. Спілкування в різних групах надає людині можливість перебудувати та прогресувати у взаєминах з іншими, набутти гнучкості

мислення та можливість поділитися вміннями, знижує поділ на бідних і багатих, інтелектуальних та неграмотних, вибудовує тісні емоційні зв'язки для подальшої співпраці.

Ідеал демократії для Джона Дьюї визначається за двома критеріями. «Перший позначає не тільки розмаїття й варіантність спільність інтересів, але й більшу довіру та визнання цих інтересів як чинника взаємоконтролю. Другий критерій передбачає вільнішу взаємодію між соціальними групами (ізолюваними настільки, наскільки захочуть), а навіть більше, зміну соціальних уподобань, їхнє тривале пристосування до нових ситуацій під час взаємодії.» Демократія і освіта співзвучні поняття, оскільки щоб побувати демократичне суспільство, особа має бути освічена. «Поведінка індивіда у просторі, участь в інтересі, завдяки якому він відчуває себе причетним до діяльності інших, що, в свою чергу, спрямовує і його власні дії, рівнозначна подоланню класових, расових, й національних бар'єрів, які утримують людей від цілісного осмислення їхньої діяльності». Розмаїття інтересів, мобільність і гнучкість створює коло нових можливостей, які розглядаються під призмою свідомості особистості та дозволяють розширити світогляд, провести якісний аналіз, який позитивно впливатиме на подальшу комунікацію індивідів та досягненню спільного консенсусу.

Поняття демократичного ідеалу Дж. Дьюї трактує як визначення динамічно-орієнтованої мети і завдань виховання, зумовлених прогресивними тенденціями розвитку суспільства. Головною метою виховання Дж. Дьюї вважав формування у дитини здатності до саморегуляції у соціумі, який постійно змінюється. Школа, згідно Дж. Дьюї, повинна бути “суспільством у мініатюрі”, соціальним центром життєдіяльності дітей, працювати на засадах демократії, самодіяльності, зв'язку з життям. Орієнтуючись на демократичний ідеал виховання, вона виконує функції управління процесом соціального становлення, формування особистості дитини, враховуючи, з одного боку, соціальні вимоги суспільства (соціальні норми, традиції, перспективи соціального розвитку), а з другого – індивідуальні особливості

дитини (задатки, схильності, інтереси, емоційно-вольові риси тощо), які також є динамічними.

В своїх працях автор деталізує вплив філософів різних епох на культуру демократії в освіті, починаючи з Платона, виявивши вже в його працях взаємозалежність між розвитком здібностей та природніх нахилів індивіда задля суспільного блага, а організація і співіснування суспільства напряду залежить від мети її подальшої діяльності. Виявляючи найсуттєвіші ідеї філософа, Дж. Дьюї підтримував думку щодо унікальності особистості, і тільки праця здатна зробити людину щасливішою, а суспільство – більш організованим. Роль освіти інтерпретував так, що ідеальне суспільство повинне з'явитися внаслідок якісної освіти, а не освіта має чекати ідеальних умов співіснуванні суспільства.

БЛОК С. Загальнолюдські та громадянські цінності.

С1. Підготовка фахівців в галузі педагогічної освіти та формування в них громадянських цінностей з врахуванням політичної та економічної ситуації країни.

- Об'єднайтеся в пари.
- Прочитайте в парах матеріал та виокреміть 2-3 тези для обговорення.
- Обговорити тези на аудиторію.
- Потім всі учасники розбирають кожне твердження «Я вважаю істинним, що...», «Я вважаю невірним, що...». (На окреме твердження – окрема процедура).
- При цьому аудиторія ділиться на дві групи і розходиться в інші кути кімнати та обговорюють сказане. Думка багатьох може змінитися через кілька хвилин обговорення, тому доречно зупинити аудиторію та розпитати чи змінились судження, чому і що на це повпливало.

МАТЕРІАЛ для обговорення

Чому державна політика та розвиток економіки пов'язані з формуванням громадянських цінностей майбутніх педагогів?

В умовах сучасного реформування освіти педагогічний процес спрямовується на загальнолюдські права, закони життя, визначені та ухвалені світовими спільнотами. Та роль державної політики і сама ідеологія суспільства також впливає на формування освітнього простору.

Всі сфери державної політики тісно пов'язані між собою, і якщо в економічному плані фінансів на освітню сферу буде виділятися більше, це може призвести до занепаду скажемо технологій, що зумовить нестачу виплати заробітної плати, незацікавленість в майбутніх працівниках, погіршення унаочнення матеріалу для освітньої сфери, унеможливить розвиток специфічних освітніх центрів задля формування сучасного наукового світогляду майбутніх громадян нашої держави. Це потягне за собою ряд наслідків та призведе до занепаду імпорту-експорту сировини, не респектабельності деяких міжнародних проектів, що в свою чергу призведе до незалучення інвестицій задля подальшого ефективного розвитку та збільшення капіталовкладень.

Майбутніх науковців, педагогів, працівників та керівників закладу освіти, державних службовців потрібно підготувати до вирішення суспільних проблем. Рішення суспільних проблем може бути адміністративним та політичним. Відмінність полягає у тому, що політичне рішення ухвалюється з врахуванням цілісної компоненти особистості, яка орієнтується на суспільну проблему через проєкцію власних переконань. Оскільки переконання – це система поглядів, сформована наявністю аргументів, пережитого досвіду та корекцією соціуму, то якісна підготовка кадрів забезпечується шляхом формування правильних ціннісних орієнтацій особистості. Як наслідок для підготовки фахівців в галузі педагогічної освіти для ефективних вирішень проблем, які постають перед освітянами, потрібно забезпечити майбутніх педагогів та працівників закладів освіти громадянською освітою, сприяти

виробленню активної громадянської позиції, що базується на сформованих переконаннях з врахуванням певних фактів, орієнтуванні в законах, конвенціях, правилах, морально-етичних нормах поведінки. Такий педагог може стати активним діячем освітньої політики.

Згідно закону України «Про освіту» від 2017 р. (зі змінами 2018 р.) «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.»

С2. Опис мети виховання, заснованої на цінностях в нормативно-правовій базі сучасної України

Хід проведення

- Прочитайте вступний текст. Обміркуйте текст в невеликих групах
- Обговоріть текст та приклади з власного педагогічного досвіду де реалізовувались цінності в групах протягом кількох хвилин.
- Запам'ятайте або занотуйте твердження та приклади співрозмовників.
- Обговоріть колективно та проголосуйте за приклад та твердження, які будуть обговорюватися в подальшому.
- Створіть дискусію та занотуйте основні ідеї на спільному аркуші.
- Обдумайте наступні питання: як наш досвід робить нас різними людьми? Чи свідчить подібний досвід про подібність між нами?

МАТЕРІАЛ для обговорення

На нашу думку, мета виховання на сьогодні вбачає формування особистості з врахуванням прав та свобод людини, зважаючи на рівень науково-технічного прогресу, потребу на сучасному ринку праці, розвиток вмінь та навичок, необхідні для якісного життя індивіда як на теренах освітнього ландшафту, так і у суспільстві в цілому.

За законом України «Про освіту» ст. 5 п. 4 «Документами державного прогнозування і стратегічного планування розвитку освіти є прогноз розвитку освіти України, стратегія розвитку освіти України, відповідні державні, регіональні та місцеві цільові програми, плани діяльності у сфері освіти органів влади. Органи влади забезпечують відкритий доступ до зазначених документів шляхом їх оприлюднення на своїх офіційних веб-сайтах.»

Концепція «Нова українська школа» від 2016 р. «Виховний процес буде невід'ємною складовою всього освітнього процесу і орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність). Нова школа буде плекати українську ідентичність. Нова українська школа буде виховувати не лише відповідальність за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства. Виховання не буде зведено лише до окремих “занять із моралі”. Виховання сильних рис характеру та чеснот здійснюватиметься через наскрізний досвід. Усе життя Нової української школи буде організовано за моделлю поваги до прав людини, демократії, підтримки добрих ідей. У формуванні виховного середовища братиме участь увесь колектив школи. У закладах буде створюватися атмосфера довіри, доброзичливості, взаємодопомоги і взаємної підтримки при виникненні труднощів у навчанні та повсякденному житті.

Буде запроваджено програми із запобігання дискримінації, насильства та знущанням у школі. (однією із прикладів є онлайн-курс про булінг та

цькування на платформі «Prometeus») Відносини між учнями, батьками, вчителями, керівництвом школи та іншими учасниками освітнього процесу буде побудовано на взаємній повазі та діалозі.»

С3. Формування громадянських цінностей у майбутнього педагога

(у вигляді квітки, де кожна пелюстка означає певну цінність)

Хід проведення:

- Прочитайте текст на загальну групу, кожен окремо або у невеликих групах.
- Виокреміть для себе головні твердження.
- Знайдіть один негативний (на вашу думку) спосіб формування громадянських цінностей та один позитивний.
- Створіть групи за кількістю голосів стосовно кожного способу
- Розділіться на дві групи «Я за...» і «Я проти...»
- Кожна група має наводити аргументи до тих пір, поки учасники групи не почнуть переходити на сторону іншого за наявністю обґрунтованих фактів.
- Після обговорення всіх способів, створіть загальні мета-рефлексивні нотатки (з доповненням, виключенням чи додаванням способів) у вигляді квітки.

МАТЕРІАЛ для обговорення

Одним із завдань виховання гармонійної особистості є формування громадянина держави, який здатний аналізувати та критично мислити, продумувати та імплементувати стратегію розвитку однієї з ланок державної чи суспільної діяльності, володіти комунікативними навичками з врахуванням поваги та толерантності до співрозмовника, бути гнучким при зміні діяльностей та вивченні різноманітних суспільних проблем задля розвитку демократичних процедур в освітньому процесі, формування освіченого суспільства та розвитку демократичної і правової держави.

Найефективнішими способами формування громадянських цінностей майбутнього педагога мають бути:

- *створення рівних можливостей доступу до якісної освіти;*
- *обізнаність про загальнолюдські цінності, визначення способів їх впровадження та розвиток в освітній простір;*
- *органічне поєднання освіти, науки, ринку праці та державної політики; знання про національну самобутність та ідентичність в умовах соціокультурної динаміки;*
- *формування демократичного світогляду, орієнтуючись на правову та законодавчу базу, культурно-історичні цінності нації, міжкультурну та міжетнічну комунікацію з адекватним ставленням до різноманітності раси, віросповідання, культури, особливих потреб, тощо.*

C4. Освіта через досвід на засадах гуманізму

- Об'єднайтеся в дві групи та утворіть два кола – внутрішнє і зовнішнє.
- Внутрішнє коло має перечитати та обговорити матеріал. Кожен учасник має виокремити одне твердження і навести до нього приклад з власної діяльності.
- За кожним учасником з внутрішнього кола закріплений «журналіст» із зовнішнього кола, який буде занотовувати думки учасника.
- Після закінчення дискусії зовнішнє коло має змогу вибрати шляхом голосування два приклади на розгляд.
- Після представлення прикладів кожен учасник по черзі може висловити свою позицію вирішення ситуації запропонованого прикладу.
- Після діалогу формується спільний аркуш ідей.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ

Акцентуалізація на принципах гуманізму в XVIII ст. також відіграла свою роль на становлення вільного, демократичного суспільства, одним з очікуваних результатів якого були суспільний прогрес та досягнення щастя

людини. Пов'язуючи роль освіти з політичною ситуацією в країні, педагоги зазначають, що уникнення виникнення конфліктів неможливе, а виокремлення спільних прагнень та питань, що об'єднують обидві сторони конфлікту є важливими чинниками на шляху їх вирішення.

Освіта індивіда в демократичному суспільстві через спектр мислення філософа – це можливість отримувати освіту протягом життя, шляхом спілкування з суб'єктами освітнього процесу з використанням критичного мислення індивіда та синтезу світогляду співрозмовника з прийняттям його поглядів, культурної приналежності та віросповідання, а мета спілкування в цьому випадку впливатиме з групового досвіду і адаптується до діяльності групи. «Мета забезпечує впорядковану й спрямовану діяльність, порядок якої залежить від прогресивного наповнення процесу.» Комунікація допомагає розширити горизонт мислення особи, отримати більше усвідомлених можливостей та альтернатив у діяльності, а вибір дії більш істотний та контрольований багатьма учасниками освіти.

БЛОК D. Конфлікти та способи їх вирішення. Формування демократичної особи педагогічного простору. Антибулінг.

D1. Основні риси демократичного вчителя.

- Прочитайте даний текст.
- Утворіть коло. Один учасник має взяти моток з нитками. Нашим завданням буде створити «килим якостей демократичного педагога»
- Сказавши одну якість, учасник передає естафету іншому, залишаючи кінець нитки у себе.
- Таким чином утвориться килим, який символізуватиме особливості поведінки, професійності, компетентності демократичного вчителя.

МАТЕРІАЛ для обговорення

Associate professor of Norway, Guro Hansen Helskog notes, that «The experts agree that a wide person to a large degree is able to learn from experience; is open to new experiences; is able to regulate emotions, tolerate ambivalence and differences amongst others and accept uncertainty in life. She has a high degree of self-insight; a rich knowledge of life and embodies social cognition, empathy, altruism and a sense of value relativism».

«Стосунки між учителем і учнем, а також між студентами і виступає предметом суб'єкт-суб'єктних відносин, в яких діалог є суттєвою складовою. У таких діалогічних процесах духовної освіти, вчитель визнає студентів як співрозмовників з спільною власністю до висновків, які виникають. Вчитель надає студентам спільну відповідальність як активним учасникам діалогічних взаємодій з вчителем, з предметом та міжособистісної взаємодії, засновані на власному внутрішньому бажанні вчитися і розвивати людське буття. Через діалогічний процес духовної освіти, вчитель, індивідуальність кожного студента і сприймання світу перетворилися на те, чого не було раніше.»

We can offer that awareness of ourselves for the critical perception of the world and for building relationships in society, that will built by harmony, tolerance and empathy will be keys of forming values through wisdom in future teachers.

Modern platform proposes courses about bullying, civil education, critical thinking for better understanding «How we teach communication skills, what is built on empathy, awareness wisdom, prudence and tolerance»?

D2. Конфлікти в початковій школі та шляхи їх вирішення.

- Тренер пише на дошці тему уроку “Чи справді все добре? Дійсно?”.
- Учасники пишуть проблеми або описують конфлікти, що спадають їм на думку, на маленьких листочках паперу та по одному підходять до дошки, щоб прикріпити їх.

- Група об'єднує ситуації за категоріями: “спільні проблеми/конфлікти” та “індивідуальні проблеми/конфлікти”.

- Учасники об'єднуються в групи і беруть собі дві проблеми: індивідуальну та спільну для розв'язання

- Учасники пишуть свої ідеї щодо вирішення конфліктів.

- Презентуючи на аудиторію, кожна ідея затверджується шляхом голосування.

- В процесі голосування пишеться контракт демократичного педагога, де будуть представлені ідеї для вирішення конфліктів, підписаний всіма членами груп.

МАТЕРІАЛ для обговорення

«Існує два види проблем: індивідуальні та спільні: значний шум у класі може виступати спільною проблемою, а нестача місця за партою – індивідуальною.

Учні початкової школи мають інші стратегії вирішення конфліктів, ніж дорослі. Залежно від віку учня початкової школи ці стратегії також змінюються. Молодші школярі початкової ланки засто9 совують такі стратегії, як фізичні реакції (бійки тощо), загалом агресивні реакції, голосні викри9 кування, звернення до дорослих, залишають місце конфлікту, демонструють супротив, перекону9 ючи, що все трапилось випадково, виконують символічні дії (рукостискання тощо).

Експерти з питань конфліктів визначають три основні види вирішення конфліктів:

- *фізичний шлях вирішення конфлікту;*
- *одностороннє вирішення конфлікту (здійснення акції “нічого не відбулось”, вирішення через символічні дії або подарунки);*
- *кооперативне вирішення конфлікту (саморефлексивне мислення, здатність бачити двосторон9 ню перспективу).»*

«Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною потреб, інтересів, соціальних установок, планів тощо у свідомості окремої особи, яке виникає в міжособистісних взаємодіях окремих осіб чи груп. Для конфлікту як способу взаємодії характерним є:

По-перше, його не регулярність та випадковість (відсутністю злого умислу);

По-друге, баланс (рівність) сил між його учасниками, владний баланс (симетричні відносини), що характеризується здатністю кожної зі сторін однаково впливати на процес конфлікту, відносною рівністю фізичних сил, соціальнопсихологічної адаптованості, соціального статусу, стану здоров'я, ментального розвитку тощо;

По-третє, спостерігається розкаєння сторін конфлікту та спрямованість зусиль сторін конфлікту на його вирішення.

Ми розглянемо два приклади. Один з них свідчить про те, що між хлопцями виник конфлікт, а другий – демонструє булінг (цькування).

Конфлікт. *Денис, учень 7 класу, під час перерви обідав у їдальні, а коли зайшов у клас, щоб готуватися до уроку, побачив, що Віталій і Артем кидаються його пеналом. Денис обізвав хлопців лайливим словом і сказав негайно віддати пенал. Віталій, який в цей момент тримав пенал в руках, замість того, щоб віддати Денису, кинув його у сміттєвий бак. Денис за це грубо висловився щодо Віталія. Між хлопцями зчинилася сварка.*

Цькування. *Микита, учень 2 класу, вже довгий час чує образливі слова від однокласниці, яка майже щодня називає Микиту «бовдуром». Хлопцеві це дуже образливо. Він спочатку намагався стримуватися, не звертати уваги, але потім також почав говорити образливі слова дівчині, а іноді навіть виникали бійка між цими дітьми.»*

Д3. Булінг, способи його подолання.

- Об'єднайтесь в групи і протягом кількох хвилин попрацюйте над матеріалом.
- Поміняйтесь учасниками та наведіть по одному прикладу булінгу у власній педагогічній діяльності (практичній підготовці).
- Запропонуйте ідеї щодо протидії булінгу в школі.
- Занонуйте кілька ідей на вибір групи та представте аудиторії.
- Сформууйте спільне «коло рішень».

МАТЕРІАЛ для обговорення

«Булінг (цькування) – це діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого

Варто пам'ятати, що булінг (цькування) відрізняється від сварки або конфлікту між дітьми кількома типовими ознаками:

По-перше, це систематичність (повторюваність) діяння - вчинення різних формах насильства (фізичного, економічного, психологічного, сексуального, в тому числі за допомогою засобів електронної комунікації) двічі і більше разів стосовно однієї і тієї ж особи;

По друге, булінг (цькування) майже завжди має злий умисел, коли метою дій кривдника є умисне заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, бажання підпорядковувати потерпілого своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого;

По-третє, для булінгу (цькування) характерний дисбаланс сил – владний дисбаланс між кривдником і потерпілим (асиметричні відносини), різниця у

фізичному розвитку, рівні соціально-психологічної адаптованості, соціальному статусі, стані здоров'я (наявність інвалідності чи особливих освітніх потреб), ментальному розвитку тощо;

По-четверте, відсутність розкаяння у кривдника.

Варто пам'ятати, що булінг (цькування) ніколи не припиняється самотійно – потрібно втручання сторонніх осіб, захист і допомога потерпілому, кривднику та свідкам».

«Навколо потерпілого (жертви) утворюється так зване «коло булінгу (цькування)», яке свого часу описав норвезький психолог Ден Олвеус, відомий своїми працями в області агресивної та асоціальної поведінки дітей. Це коло демонструє, що спостерігачі(чки), які знаходяться на початку процесу на нейтральних або протестуючих позиціях, мають властивість зсуватися вліво, в сторону кривдника(ці). Це відбувається за законами психологічного захисту. Коли допомога ззовні не приходить, дитина захищається, відкидаючи власні людські якості – співчуття і жалість. Тому розірвати «коло булінгу» може тільки дорослий»

Документи, в яких має бути зазначено профілактика боулінгу та вирішення проблеми цькування при її виникненні: статут школи, правила поведінки, план заходів, посадові інструкції.

«Булінг (цькування) тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, – тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, – тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від

п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Діяння, передбачене частиною другою цієї статті, вчинене малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, – тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу – тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти процентів заробітку».

Д4. Комунікативна гра «Сіамські близнюки з особливими потребами»

- Об'єднайтеся в пари та виберіть собі ролі за допомогою жеребкування. Не розповідайте про свою роль співрозмовнику.
- Прив'яжіть вашу руку до руки співрозмовника та спробуйте намалювати будинок мрії.
- Слідкуйте за тим, щоб не виникло конфліктних ситуацій та проявляйте повагу і толерантність один до одного.
- Після виконання завдання презентуйте його на аудиторію зі зберіганням ролей.
- Учасники мають відгадати, які особливі потреби наявні у доповідачів.
- Об'єднайтеся в групи за схожими малюнками і обговоріть особливі потреби один одного.
- Оберіть спікера в кожній групі шляхом голосування та презентуйте ваші будинки з врахуванням особливих потреб.

- Попрацюйте з роздатковим матеріалом та обдумайте заходи, які можуть бути впроваджені вчителями в школі для покращення комунікації в гетерогенних групах учнів.

- Презентуйте заходи на аудиторію та запишіть спільне рішення.

Сіамські близнюки були геніями спілкування, адже щоб зробити щось, їм потрібно було домовлятися та підлаштовуватися один під одного. Ваші ролі:

Ви – дитина з альбінізмом (уродженою відсутністю пігменту шкіри, волосся, райдужки ока, тобто у вас біла шкіра, біле волосся, білі очі. Вам не можна перебувати на сонці, у вас поганий зір).

Ви – дитина з порушеннями опорно-рухового апарату, пересуваєтеся на візку.

Ви – дитина з порушеннями опорно-рухового апарату, пересуваєтеся на милицях.

Ви – дитина з порушеннями зору, нічого не бачите.

Ви – дитина з порушеннями слуху, нічого не чуєте.

Ви – дитина з дислексією (ви сприймаєте кожне слово під час читання окремо і не зв'язуєте з іншими словами, тому неправильно розумієте будь-який прочитаний текст; читаєте з граматичними помилками: помиляєтеся в закінченнях, неправильно відмінюєте слова, змінюєте відмінкові закінчення тощо).

Ви – дитина з порушеннями пам'яті (ви не можете запам'ятати віри, правила, таблицю множення, формули тощо).

Ви – дитина з мовною вадою (заїкання).

Ви – дитина з карликовістю (нанізмом), ваш зріст 98 см.

Ви – дитина з надможливостями до засвоєння, запам'ятовування та застосування знань, усі предмети даються вам легко.

Ви – дитина з аутизмом, ви уникаєте спілкування з людьми (від спілкування вам стає по-справжньому погано), ви любите самотність.

Ви – гіперактивна дитина, надмірно енергійна й рухлива, з порушеннями уваги.

Ви – дитина-гот, одягаєтеся у чорний колір, слухаєте певну музику, мало спілкуєтеся з усіма.

Ви – дитина, що переїхала з іншої країни, ви погано володієте українською мовою, постійно робите помилки у мовленні, плутаєте слова тощо.

D5. Рефлексивні нотатки «Гірлянда»

- Напишіть нотатки на папері про суть занять, використані методи, ключові фрази.

- Чи була інформація корисною (так, тому що..., ні, тому що...)
- Чи була корисною комунікація і чому?
- Що ви відчували під час тренінгу?
- Чому ви навчилися під час комунікації?

***ВПРАВИ**

(імплементовані під час роботи з вчителями в процесі підвищення кваліфікації задля отримання відгуків та пропозицій)

Вчителями було зазначено, що в процесі формування культури демократії в школі доцільно враховувати педагогіку партнерства, дитиноцентризм, повагу до інших, уміння чути, враховувати інтереси інших. Дискусію слід вважати можливістю висловитися, брати участь у вирішенні питань, дотримуючись принципів міжособистісної довіри, толерантності, активно вступаючи в комунікацію з наданням дитині самостійності та відповідальності.

Основним змістом тренінгу учасники вбачали дотримання демократичного стилю спілкування в освітньому середовищі. Обговорюючи позитивні та негативні сторони демократизації освітнього процесу в умовах НУШ, застосовували запропоновані демократичні методи та прийоми. Констатовано, що корисним був досвід щодо протидії конфліктним ситуаціям у

школі, оскільки важливою складовою було обговорення педагогічного досвіду, вибір шляхом голосування, зазначення різних способів розв'язання конфліктів задля досягнення колегіального рішення. Вчителі проявили розуміння важливості надання кожному учаснику освітнього процесу можливості висловлювати свої думки, довести власну думку, не боячись осуду, та формувати вміння знаходити вихід з будь-якої ситуації. У процесі заняття учасники зазначали якості демократичного педагога (залежно від групи методом дискусії або методом «Павутина» («Килимок»)).

У процесі роботи з педагогами було визначено, якими якостями, знаннями, вміннями та навичками має володіти демократичний педагог, а саме:

- дотримуватися демократичних цінностей;
- поважати дитину, як індивідуальність; бути толерантним;
- вчитися та розвиватися разом з дітьми;
- проявляти емпатію та навчати цього дітей;
- бути справедливим та чесним;
- надавати дитині можливість самореалізації;
- бути наставником та працювати на основі співпраці;
- володіти критичним мисленням та емоційним інтелектом;
- заохочувати дітей до пізнання світу та самомотивації; – бути сучасним творчим та гнучким;
- надавати учням спільну відповідальність;
- організовувати навчальне середовище на основі емпатії.

На наш погляд, найбільш ефективними були такі види вправ:

1. Для представлення себе як особистості були використані метафоричні карти, що дуже сприяло ознайомленню з внутрішнім світом кожного з членів групи.

2. Обговорення питань у стилі «так, тому що; ні, тому, що...» породжували дискусію, учасники якої наводили аргументи та факти і уважно слухали думки кожного.

3. Застосування прикладів з власного професійного досвіду дало можливість проаналізувати педагогічну ситуацію та сформулювати певні висновки.

4. Робота в групах, броунівський рух з метою розкрити персону кожного, обмінятися досвідом, вирішити проблемні питання та обговорити філософські питання.

5. Демонстрація з використанням схем, нотатків, презентацій та відео допомогла зафіксувати матеріал у певних асоціаціях. Шляхом голосування були обрані педагогічні приклади, шляхом передавання естафети була надана можливість кожному учаснику групи висловити свою думку.

Після проведеного тренінгу вчителям надавалися рекомендації щодо застосувань демократичних методів на уроках. Учасники описали досвід на певних уроках. Наприклад, на уроці читання надавався комплекс філософських запитань для обговорення особистості та дій героїв оповідання чи казки. Застосування методу «За та проти» під час класних годин, проведення дослідів із синтезом інформації та фактів для обґрунтованого рішення, обговорення на уроках «Основи здоров'я». Під час роботи в групах на уроках «Я досліджую світ» учні мають право самостійно обирати учасників команди. Вправа «Шість капелюхів» застосовувалася на уроці української мови та літературного читання. На уроках образотворчого мистецтва дітям пропонується обрати тему для подальшого малювання. На уроках літературного читання під час складання казки пропонується список тем для вільного вибору учнем. Дискусію щодо сімейного бюджету, програвання ситуацій з різними соціальними ролями під час вирішення задач на уроці математики подано як можливий варіант демократії в комунікації. Пропозиція щодо нововведень на уроках – запропонувати учням створити правила для проведення будь-якого уроку.

Описано та деталізовано реалізацію демократичних цінностей у навчально-виховному процесі, а саме:

- дотриманню особливого простору дитини;

- у навчальному процесі врахування емоційного стану учня, темпераменту та особливостей розвитку;
- обговорення варіантів вирішення та наслідків проблеми;
- надання демократії вчителю при проведенні уроків;
- прийняття важливих рішень щодо освітнього процесу на педагогічних радах голосуванням.

Форми та методи, які застосовувалися на тренінгу та використовувалися вчителями надалі при проведенні уроків були такими: робота в групах, дискусія, круглий стіл, розгляд педагогічних ситуацій, затвердження спільних рішень шляхом голосування, філософський діалог, презентація та подальше обговорення, робота з картками, дискусія «За» і «Проти», мініпроекти, вправа «Шість капелюхів», розгляд проблеми з наведенням шляхів реалізації. Акцентовано увагу на груповій роботі як осередку для розвитку критичного мислення та креативності.

Наголошено на тому, що матеріал був викладений без нав'язування та переконання, а отже, реалізувався саме в демократичному стилі. Учасниками наведено способи протидії булінгу та конфліктам. Зазначається, що детальний аналіз процесу конфлікту на тренінгу та конкретних конфліктних ситуацій у групі дітей сприяє розробці нових ідей щодо медіації, внесення корективів до нормативно-правової бази школи, проведення ігор та тренінгів для забезпечення психоемоційного комфорту в класах.

Акцентовано увагу на тому, що ці тренінги згуртовують колектив, що є дуже важливою запорукою успішного функціонування навчального закладу на високому рівні. Наголошено на готовності вчителів виходити із зони власного комфорту під час співпраці з іншими учасниками та готовності змінювати світогляд.

Рекомендаційний характер мають такі пропозиції: розширити та вдосконалити структуру тренінгу, відвести більше часу на обговорення досвіду вчителів та ухвалення спільних рішень.

Результати здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок про впровадження демократії через комунікацію в деякі дисципліни, та залишається дискусійним питанням щодо врахування демократичних процедур у діяльність вчителя та учнів на всіх предметах початкової школи. Ширше застосування вищевказаних методів планується використовувати з метою розробки комплексів завдань та вправ для всіх предметів з метою розвитку демократичної культури, демократичних цінностей та демократичного спілкування учасників освітнього процесу, формування демократичного світогляду задля сприяння розвитку громадянського суспільства в подальшій життєдіяльності.

Громадська діяльність в громадських заходах

здійснювалась за такими напрямками:

1. Участь студентів у «Шевченківських читаннях» 2019
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/shevchenkivski-chytannia-2019>, онлайн-марафонах присвячених Дню Народження Тараса Шевченка
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/podii-fpp/tyzhden-vshanutvannia-pamiati-tarasa-shevchenka>,
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/iz-208-oiu-richnytseiu-vid-dnia-narodzhennia-tarasa-shevchenka-vitaiut-studenty-pedahohichnoho-fakultetu-npu-imeni-m-p-drahomanova>
2. Участь в засіданнях звітно-наукових студентських конференціях 2019
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/tyzhden-studentskoi-nauky-na-fakulteti-pedahohiky-i-psykholohii-2> , 2020 <https://pf.udu.edu.ua/nauka/kafedry/konferentsiintsa-fpp/transliatsiia-vii-vseukrainskoi-naukovo-praktychnoi-studentskoi-konferentsii-naukovyi-prostir-studenta-poshuky-i-znakhidky>, 2021
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/zaproshuiemo-do-uchasti-u-vseukrainskii-naukovo-praktychnii-studentskii-internet-konferentsii>, 2023
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/zaproshuiemo-studentiv-do-uchasti-v-roboti-x-vseukrainskoi-naukovo-praktychnoi-studentskoi-internet-konferentsii-naukovyi-prostir-studenta-poshuky-i-znakhidky-310323>, в міжнародних конференціях
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiia-demokratiia-ta-osvita-vykladannia-ta-navchannia-demokratii-v-pochatkovii-shkoli-ta-pedahohichnii-osviti>,
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/zaproshuiemo-do-uchasti-v-mizhnarodnii-naukovo-praktychnii-konferentsii-aktualni-problemy-osvity-xxi-stolittia> ,
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/mizhnarodna-studentska-onlain-konferentsiia-tendentsii-rozvytku-ivent-prostoru-ukrainskyi-i-mizhnarodnyi-dosvid-z-mizhnarodnoiu-uchastiu> , <https://pf.udu.edu.ua/?get=params&start=91>

3. Участь у написанні Всеукраїнських диктантів 2019
<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/den-ukrainskoi-pysemnosti-ta-movy-3>, 2020
<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/u-den-pysemnosti-ta-movy-vsia-ukraina-pyshe-iuvileinyi-xx-vseukrainskyi-radiodyktant-natsionalnoi-iednosti-2020>
4. Участь в тижнях англійської мови <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/tyzhden-anhliiskoi-movy-2019>
5. Ушанування пам'яті Героїв Небесної Сотні
<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/ushanuvannia-pamiati-heroiv-nebesnoi-sotni>
6. Флешмоб №Горить моє серце...» в рамках проекту «Леся Українка: розширення горизонтів» <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/tyzhden-vshanuvannia-pamiati-henialnoi-poetesy-larysy-kosach>, «Леся Українка «Україно, плачу слізьми над тобою» <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/lesia-ukrainka-ukraino-plachu-slizmy-nad-toboiu-pidsumky-fleshmobu-studentiv-pfudu>
7. Залучення до майстер-класу «Писанкарство» 2021
<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/sviata-i-narodni-tradytsii-iednaiut-ta-ozdorovliuiut> , 2023 <https://pf.edu.edu.ua/?get=params&start=98>
8. Святкування дня вишиванки 2021 <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/sviatkuimo-den-vyshyvanky-razom-iz-fpp>, 2022
<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/pfnpu-vyshyvaie-onlain-aktsiiu-pf-u-vyshyvankakh>, 2023 <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/pf-u-vyshyvantsi-sviatkuimo-den-vyshyvanky-razom-180523>
9. Залучення до екскурсій в рамках освітньо-виховного культурологічного проекту «Україна – це моя Батьківщина»
<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/ukraina-tse-moia-batktivshchyna-osvitno-vykhovnyi-kulturolohichniy-proiekt-fpp>, <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/studenty-pershoho-roku-navchannia-pedahohichnoho-fakultetu-na-ekskursii-u-davnie-misto-pereiaslavm>, <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/komanda-pedahohichnoho-fakultetu-v-dobroparku>, <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/ekskursiia-v-muzei-natsionalnoho-universytetu-kyievo-mohylianska-akademiia>,
<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/yak-studenty-pedahohichnoho-vidznachaly>

[mizhnarodnyi-den-muzeiv-180523](https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/videozvit-pro-uchast-studentiv-pf-npu-u-kvesti-do-dnia-ukrainskoho-kozatstva), квестів до Дня українського козацтва
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/videozvit-pro-uchast-studentiv-pf-npu-u-kvesti-do-dnia-ukrainskoho-kozatstva>

10. Залучення до онлайн-воркшопів щодо використання цифрових ресурсів <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/pidsumky-onlain-vorkshopu-pryntsypu-dystantsiinoho-navchannia-vid-universytetu-masaryka-chekhiia>

11. Флешмоб до Дня єднання 2022 <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/sviatkuieemo-den-yednannia-na-pedahohichnomu-fakulteti>

12. Флешмоб «Де би не був, не забуду свій дім» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/de-by-ne-buv-ne-zabudu-sviy-dim>

13. Флешмоб «Дякую солдате!» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/pidtrimaemo-nashikh-zakhisnikiv-u-fleshmobi-dyakuyu-soldate>

14. Участь у форумах <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/pidsumky-provedennia-iii-mizhnarodnoho-forumu-simeinoi-psykholohii-simia-pid-chas-viiny> ,
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/na-vseukrainskomu-naukovo-praktychnomu-forumi-psykholoho-pedahohichni-zasady-natsionalno-patriotychnoho-vykhovannia-v-umovakh-voiennoho-stanu>,
<https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/reiestratsiia-na-naukovyi-forum-muzeiu-maidanu-revoliutsiia-hidnosti-na-shliakhu-do-istorii-2022>

15. Участь у гостьових лекціях <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/hostova-lektsiia-norma-frizena-pedahohiky-rozryvu-kryzy-ta-zrostannia>

16. Участь у майстер-класах щодо виготовлення окопних свічок <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/zaproshuiemo-na-maister-klas-z-vyhotovlennia-okopnykh-svichok>,

17. Залучення до презентації історично-соціального проєкту «СтудЕНТИ» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/pedahohichni-fakultet-na-prezentatsii-istorychno-sotsialnoho-proiektu-studenty>

18. Участь у мистецькому заході на підтримку незалежного мариупольського театру авторської п'єси "Conception" <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/studenty-pedahohichnoho-na-mystetskomu>

[zakhodi-mariupolskoho-teatru-ya-viina-i-teatr-u-natsionalnomu-muzei-literatury-ukrainy](#)

19. Залучення до заходів в івент-майстерні <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/travneva-ivent-maisternia-vid-kafedry-pedahohiky-5-160523>

20. Залучення до благодійності в рамках проєкту «Допоможемо разом дітям і дорослим Херсонщини» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/dopomozhemo-razom-ditiam-i-doroslym-khersonshchyny>

Громадська діяльність в студентських осередках

здійснювалась за такими напрямками:

1. Залучення студентів до написання проєктних пропозицій <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/proiektna-propozytsiia-rozvytok-transversalnykh-kompetentnostei-v-osviti-v-ramkakh-prohramy-erazmus>
2. Волонтерство <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/volonterstvo-iak-poriatunok-vid-paniky-pid-chas-viiny>
3. Організація студентами дистанційних навчальних занять в Освітньому Хабі для дітей України <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/osvitnii-khab-na-bazii-npu-imeni-m-p-drahomanova-dosvid-navchannia-u-voiennyi-chas>
4. Організація виставок до Дня Збройних сил України <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/moia-istoriia-viiny-vystavka-do-dnia-zbroinykh-syl-ukrainy> ,
5. Організація благодійних проєктів <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/uspishnyi-start-blahodiinoho-proiektu-na-pedahohichnomu>
6. Проєкт «Волонтер ПФ» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/proiekt-volonter-pf>
7. Турнір «По стежках Тараса: відкриваємо красу України» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/turnir-po-stezhkakh-tarasa-vidkryvaiemo-krasu-ukrainy-pfudu-13032023>
8. «Читацький вечір з ПФ» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/chytatskyi-vechir-z-pf>
9. Залучення до виставки «Розмаїття писанок: від традицій до сучасності» <https://pf.udu.edu.ua/othermenu-37/rozmaittia-pysanok-vid-tradytsii-do-suchasnosti>

10. Благодійний проєкт «Подаруй тепло дітям»

<https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/blahodiinyi-proiekt-podarui-teplo-ditiam-u-kyivskomu-oblasnomu-tsentri-sotsialno-psykholohichnoi-reabilitatsii-ditei-oberih>

11. Організація конференцій <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/diakuiemomashym-studentam-za-uchast-v-orhanizatsii-i-provedenni-x-vseukrainskoi-studentskoi-konferentsii>

12. Проєкт «Хустина відбудови» <https://pf.edu.edu.ua/othermenu-37/dopomozhemo-ditiam-razom-svoieiu-uchastiu-u-proiekti-khustyna-vidbudovy-19-21052023>

Зміст програми тренінгу

№	Назва	Ключове поняття	Реалізація громадянської освіти		
			Навчання «про» демократію	Навчання «через» демократію	Навчання «для» демократії
Частина I. Особистість та соціум					
1	Унікальні співрозмовники (українська та англійська версії) (метод «Карусель», доповідь, дискусія)	Етнічна приналежність Культурне розмаїття Емпатія Людська гідність Національна ідентифікація Соціальна взаємодія	Індивідуальність та ідентичність Стереотипи Розмаїття культур, етносів, віросповідань, звичаїв та традицій Екологічна комунікація	Прояв поваги, емпатії та толерантності Розуміння різниці та подібності Готовність до прийняття інших традицій, звичаїв, релігій, культур	Розпізнаємо та обговорюємо спільне та відмінне Навчаємось взаємодіяти в демократичний спосіб
2	Мої унікальні якості (ярмарок якостей, дискусія, «Павутина»)	Особистість Індивідуальність Якості особистості Психологічні характеристики Рівність Інклюзія	Емоції Якості особистості Співчуття Толерантність Свобода Відповідальність Загальнолюдські цінності Комунікабельність Самосвідомість Громадянська позиція Волевиявлення Громадянські якості	Прояв емоцій Вияв громадянської позиції Вияв демократичної поведінки Готовність до вияву співчуття Готовність до ефективної комунікації Усвідомлення обов'язків та відповідальності	Розпізнаємо та обговорюємо емоції Навчаємось спілкуватися в демократичному середовищі
3.	Як я можу бути демократичним? (філософський діалог, рефлексія «Дзеркало»)	Повага Емпатія Індивідуальність Демократія Демократична поведінка Демократичний стиль спілкування Толерантність Критична самооцінка Ефективна комунікація Справедливість Верховенство права	Демократія та свобода слова Ефективна співпраця Демократичний спосіб життя Громадянська свідомість та відповідальність Громадянська культура Громадянські якості Критичне мислення Діалогічна взаємодія Ефективна співпраця Демократичний устрій держави Механізми взаємодії на рівні громади та соціуму	Вияв поваги в процесі комунікації Реалізація демократичної поведінки під час соціальних взаємодій Розробка стратегії впровадження демократичного стилю спілкування Готовність до ефективної співпраці Вияв громадянської зрілості, свідомості та відповідальності	Розпізнаємо демократичний стиль поведінки Навчаємось взаємодіяти на основі поваги та толерантності, відстоювати власну аргументовану точку зору екологічно Розпізнаємо громадську діяльність, способи її реалізації та впливу на неї задля

				ті Аналіз діяльності державних структур та механізмів взаємодій в макросоціумі.	досягнення суспільного блага Навчаємось виокремлювати і демократичний стиль спілкування задля імплементації його в освітній процес.
4.	My emotions (вправа «Сюрприз», робота з «Cards for democracy», вправи на попередження маніпуляцій, метод «запроти»)	Емоції Емпатія Демократичний стиль поведінки Загальнолюдські цінності Справедливість Діалогічна взаємодія Толерантність	Як розпізнати емоції співрозмовника Демократичні форми взаємодій Толерантність у суспільстві Ціннісні орієнтації при спілкуванні з співрозмовником	Аналіз прикладів вияву демократичної поведінки Реалізація демократичного стилю спілкування Реалізація діалогу на основі демократичних цінностей	Розпізнаємо способи демократичного стилю спілкування Навчаємось демократичній поведінці педагога Навчаємось аргументувати власні твердження та здатність визнати що власна точка зору може бути неправильною або складною в реалізації Навчаємось здатності розуміти опонента та приймати аргументи інших.
5.	Що таке демократія (асоціативний куш, робота з платформою mentimeter, «Кошик слів», інфографіка, дискусія)	Демократія Демократичні цінності Волевиявлення Голосування Критичне мислення Медіаграмотність Культура спілкування Соціальна взаємодія Ефективна комунікація	Категоріальний апарат дослідження про особливості демократії Громадянська відповідальність Громадянська освіта Толерантність Громадянська компетентність	Вияв демократичної поведінки Прояв громадянськості і Обговорення складових демократії Готовність до реалізації принципів демократії Реалізація демократичної комунікації	Розпізнаємо складові демократії та демократичний стиль поведінки Навчаємось взаємодіяти на основі демократичних принципів Розвиваємо критичне мислення Навчаємось виокремлювати і особливості впровадження демократії
Частина 2. Демократія в освіті					
1.	Демократична школа (міні-проект)	Громадянська свідомість Демократичні	Усвідомлення ролі громад в освіті Взаємодія громад з	Ознайомлення з інтересами громад,	В результаті громадської участі

		<p>підходи Демократичний Механізми впливу на освітню політику в закладі освіти Інтеграція громадянських осередків</p>	<p>освітніми осередками Способи демократичної взаємодії Діяльність відповідальних осіб Механізми залучення членів громадських організацій Громадянська освіта</p>	<p>способами вирішення викликів в межах закладу освіти Пошук інструментів зادля демократичног о освітнього процесу Ознайомлення з прийняттям громадської участі в життєдіяльност і суспільства</p>	<p>підвищуємо рівень громадянської свідомості Досліджуємо умови та інструментарій зadля створення демократичног о освітнього простору Створюємо проект, розробляємо принципи, підходи, завдання, правила, статут, стратегію діяльності демократичної школи</p>
2.	<p>Аналіз освітніх проектів у сфері демократії (метод «Шість капелюхів, дискусія, вправа «Сюрприз» міні-проекти)</p>	<p>Глобальне громадянство Міжнародні відносини Демократична школа Демократичний устрій інших країн Громадянська відповідальність Гнучкість Комунікативні вміння і багатомовність Компаративна педагогіка Демократична освітня система</p>	<p>Повага до людської гідності та прав людини. Визнання цінності культурного різноманіття. Знання та критичне розуміння світу: політики, права, прав людини, культури, релігії, історії, ЗМІ, економіки, освітньої системи тощо. Нормативно- правова база в сфері освіти з урахуванням демократії</p>	<p>Відкритість до інших культур, переконань і світогляду інших людей. Уміння співпрацювати. Гнучкість і вміння адаптуватися. Вияв аналітичних здібностей Реалізація проектної технології zadля виокремлення переваг та недоліків результатів проектів та подальших впливів цих результатів</p>	<p>Аналізуємо освітні матеріали міжнародних освітніх проектів Порівнюємо результати імплементації проектів в українське середовище Навчаємось ефективно взаємодіяти та співпрацювати zadля створення якісного звіту Виокремлюємо матеріали, які стануть в нагоді для розробки власних досліджень.</p>
3.	<p>Вдосконалення якості освіти в закладі вищої освіти (вправа «Очікування- триивоги», вправа «Істинне- хибне»)</p>	<p>Якість освіти Права та обов'язки Демократична освітня система Суб'єкти освітньої діяльності Інтеграція громадянських осередків</p>	<p>Демократичне освітнє середовище Критерії оцінювання якості освіти Демократичний стиль спілкування Академічна свобода Студентоцентрован ий підхід Академічна мобільність</p>	<p>Уміння критично оцінювати освітню діяльність Реалізація прав та обов'язків щодо освітнього процесу, досліджень, позааудиторної</p>	<p>Навчаємось аналізувати контекст нормативно- правової бази ЗВО Навчаємось аналізувати діяльність агентств з оцінювання вищої освіти</p>

			Академічна доброчесність Освітня програма Soft skills, hard skills Неформальна освіта Програмні результати навчання Процедури вирішення конфліктних ситуацій Положення та інші документи закладу Стейкхолдери Внутрішнє забезпечення якості	діяльності Уміння аналізувати внутрішнє забезпечення якості освіти Ознайомлення з інструментами впливу на зміст нормативних документів, змістового контенту дисциплін та інше Ознайомлення з принципами академічної доброчесності Уміння вносити пропозиції щодо покращення освітніх програм Ознайомлення з механізмами протидії та вирішення конфліктів	Виокремлюємо права та обов'язки здобувачів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності Аналізуємо та впроваджуємо інструменти впливу на процес освітньої діяльності в ЗВО
4.	Демократичні цінності в Концепції НУШ (технологія «два-чотири-всі разом», «ротаційні (змінювані) трійки», метод «за-проти»)	Загальнолюдські цінності Демократичні цінності Толерантність Ключові компетентності Інклюзія	Цінності демократії Громадянська відповідальність Педагогіка партнерства Різнобічний розвиток особистості Критичне мислення Ключові компоненти НУШ Ключові компетентності Вмотивованість педагога Емоційний інтелект Автономія школи Якість освіти	Уміння аналізувати ключові аспекти Концепції НУШ Ознайомлення з контекстом основних засад НУШ задля формування уявлення про демократичні процеси в освіті Проектування демократизації освітнього процесу у закладі	Розпізнаємо особливості педагогічної діяльності педагогів НУШ Аналізуємо демократичний підхід в контексті Концепції НУШ Досліджуємо умови розбудови НУШ Аналізуємо переваги та недоліки впровадження НУШ
5.	Демократична освіта через досвід. Розбір педагогічних ситуацій (метод «Акваріум», «Карусель», «Броунівський рух»)	Демократичні принципи Індивідуальний підхід Диференційований підхід Демократична освіта Активні та інтерактивні	Демократичні підходи в освітньому середовищі Гуманізм Міжособистісні взаємини в освітньому середовищі Демократичний	Ознайомлення з демократичним и методами, підходами та інструментами в освітній сфері Уміння аналізувати демократичні	Навчаємось відрізнити авторитарний, демократичний та ліберальний стилі спілкування в освітньому просторі Розпізнаємо

		методи навчання Рефлексія Інструменти демократії Ефективна комунікація	стиль спілкування Громадянська позиція Демократичні методи взаємодії Інструменти електронної демократії в закладі освіти Філософський діалог Дискусія	процедури в закладі освіти Уміння аналізувати педагогічні ситуації та проектувати механізм їх вирішення за допомогою демократичних підходів Уміння проектувати фрагменти уроків з використанням демократичних методів Ухвалення колективних рішень після ефективної комунікації	демократичні підходи у навчанні та викладанні Аналізуємо переваги демократичних методів та впровадження інструментів електронної демократії в освітній процес Навчаємось організувати комунікацію в освітньому просторі на демократичних засадах Навчаємось вирішувати педагогічні ситуації застосовуючи індивідуальний , диференційований та демократичний підходи
Частина 3. Освітня політика та громадянська діяльність					
1.	Проведення гри «Моя громада» (робота в парах, робота в групах, робота з онлайн-платформою)	Демократія Громадська діяльність Політика та урядова діяльність Лідерство Підприємницька та фінансова компетентність	Діяльність органів влади Механізми впливу на діяльність органів влади Взаємодія індивіда або колективу з громадою Лідерські якості Громадянська відповідальність Нормативно-правова база в сфері освіти з урахуванням демократії Реалізація підприємницьких підходів задля ефективної життєдіяльності громади	Реалізація ефективної співпраці та колегіального прийняття рішень Гнучкість і вміння адаптуватися. Вияв громадянської зрілості, свідомості та відповідальності Аналіз діяльності державних структур та вплив діяльності на суспільне благо і економічний розвиток Вияв підприємницької компетентності для розвитку	Навчаємось ефективно взаємодіяти задля ухвалення важливих рішень Аналізуємо переваги та недоліки активної громадської діяльності Виокремлюємо економічні, екологічні та суспільні шляхи розвитку громади Досліджуємо наслідки результатів прийнятих рішень

				громади	
2.	Ділова гра «Тимчасовий уряд» (метод «Снігова куля», робота в групах, міні-проект)	Політична діяльність Суспільні потреби Лідерство Демократичні процеси Фінансова компетентність Підприємництво Громадянська відповідальність	Нормативно-правова база в галузі освіти з урахуванням демократії Діяльність міністерств Обов'язки і відповідальність Механізми	Вияв громадянської зрілості, свідомості та відповідальності Уміння проектувати діяльність та прогнозувати наслідки цієї діяльності Уміння виокремлювати суспільні потреби відповідно до запитів суспільства	Досліджуємо спектр суспільних інтересів Навчаємось виокремлювати суспільні запити та розробляти стратегію їх реалізації Навчаємось взаємодіяти в демократичний спосіб задля вирішення громадських питань
Частина 4. Булінг. Інклюзія. Інтеграція ГО в початкову школу					
1.	Конфлікти в початковій школі та шляхи їх вирішення (робота в групах, міні-проекти, голосування)	Конфлікти Конфліктні ситуації Громадянська свідомість Демократичний стиль спілкування Алгоритм розв'язання педагогічних конфліктних ситуацій Трикутник конфлікту	Спільні та індивідуальні проблеми Демократичні процедури Стратегії вирішення конфліктів Голосування Менторство Основні риси демократичного вчителя Відкритість до інших культур, переконань і світогляду інших людей. Гнучкість і вміння адаптуватися Види вирішення конфліктів Порядок і процедури вирішення конфліктних ситуацій Нормативно-правова база щодо врегулювання конфліктних ситуацій	Уміння вирішувати конфлікти Уміння співпрацювати Розвиток аналітичного та критичного мислення Уміння розробляти алгоритм вирішення конфліктних ситуацій Уміння застосовувати стратегії вирішення конфліктів відповідно до ситуації Уміння приймати точку зору інших та співпрацювати Уміння ухвалювати колективні рішення	Навчаємось відокремлювати спільні та індивідуальні проблеми Аналізуємо причини виникнення конфліктних ситуацій Аналізуємо нормативно-правову базу щодо врегулювання конфліктних ситуацій та адаптуємо механізми в освітній процес Навчаємось ефективно комунікувати Застосовувати стратегії вирішення конфліктів Навчаємось ухвалювати колективні рішення на демократичних засадах

2.	Профілактика конфліктних ситуацій у школі (вправа «Біла ворона», психоемоційні вправи, дискусія)	Ефективна комунікація Профілактика конфліктних ситуацій Демократичний підхід при побудові суб'єкт-суб'єктних відносин в освітньому середовищі Загальнолюдські цінності Емпатія	Взаємодія суб'єктів освітньої діяльності на основі демократичних процедур Відкритість до інших культур, переконань і світогляду інших людей. Гнучкість і вміння адаптуватися Повага Відповідальність, права та обов'язки Ефективна комунікація Уміння співпрацювати Визнання цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права. Механізми протидії конфліктним ситуаціям Нормативно-правова база щодо врегулювання конфліктних ситуацій	Уміння попереджувати конфліктні ситуації Комунікативні вміння Уміння проявляти співпереживання Уміння взаємодіяти ефективно Уміння застосовувати менторські здібності Уміння проектувати та реалізувати програму протидії конфліктних ситуацій	Досліджуємо першопричини виникнення конфліктних ситуацій Аналізуємо переваги ефективної взаємодії Навчаємось протидіяти конфліктним ситуаціям Аналізуємо нормативно-правову базу щодо врегулювання конфліктних ситуацій та адаптуємо механізми в освітній процес Розробляємо стратегію та програму для попередження конфліктних ситуацій та імплементуємо її в освітній процес
3.	Булінг, способи його подолання та протидія булінгу (дискусія, ротаційні трійки, робота в групах)	Булінг (цькування) Протидія булінгу Коло булінгу Толерантність Соціальні ролі особистості Кібербулінг	Особливості виникнення булінгу Стратегія поведінки в конфліктних ситуаціях Протидія булінгу Демократичні процедури Демократичний стиль спілкування	Уміння попереджувати булінг Уміння ефективно взаємодіяти Уміння розпізнати булінг та розробляти стратегію його подолання Уміння застосовувати менторські здібності	Навчаємось протидіяти конфліктним ситуаціям Досліджуємо причини виникнення «кола булінгу» та стратегію взаємодії для розірвання «кола булінгу» Розрізняємо конфліктні ситуації від булінгу Розробляємо стратегію подолання булінгу
4.	Комунікативна гра «Сіамські близнюки з особливими потребами» (комунікативна гра, філософський діалог, дискусія)	Комунікативні здібності Емпатія Толерантність Корекційна педагогіка Права людини Людина з особливими	Особистість з особливими потребами Визнання унікальних якостей особистості, Нормативно-правова база щодо інклюзії Ефективна	Уміння співпрацювати Уміння вибудовувати комунікацію Уміння враховувати особливі потреби та унікальні	Аналізуємо нормативно-правову базу щодо інклюзії Навчаємось співпереживати, виявляти повагу та толерантність до співрозмовників

		потребами Архітектурна доступність Ефективна комунікація Інклюзивне освітнє середовище	комунікація та співпраця Соціальна адаптація людей з особливими потребами Інклюзивна освіта	якості особистості при взаємодії Уміння адаптуватися та співпереживати	Навчаємось взаємодіяти з особами з особливими потребами
--	--	---	--	---	---

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Статті у наукових фахових виданнях України***

1. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Громадянські цінності як складова громадянської компетентності особистості демократичного майбутнього вчителя./ О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання. – Випуск 31: збірник наукових праць / за науковою ред. академіка В.І. Бондаря. – Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/30866/Matviienko_Ts_ykhmeistruk_111-116.pdf?sequence=1
2. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Особливості організації навчання «через демократію» в освітньому середовищі закладів освіти. /О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Журнал «Вісник університету імені Альфреда Нобеля». Серія «Педагогіка і психологія», 2020, с. 73-85. URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2020/1/9.pdf>
3. Цихмейструк О.М. Розвиток громадянської компетентності майбутніх вчителів початкової школи /О.М. Цихмейструк// Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. – Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Вип. 49. Том 2. – 203-215 с. URL: <http://surl.li/lyewe>

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях і виданнях, віднесених до міжнародних наукометричних баз даних

4. Liubarets V., Bakhmat N., Matviienko O., Tsykhmeistruk O., Felstan I. (2021). Formation of professional competence of assistant teacher of inclusive education in secondary education institutions. *Pedagogika-Pedagogy*. Volume 93, Number 9. P. 1279-1294. URL: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000749306300009>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Forming human values through wisdom in pedagogical space / О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики: Збірник матер. III міжнар. наук.-поп. конф. –К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова., 2019 – 154 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32118>
6. Матвієнко О.В., Цихмейструк О.М. Вияв громадянської зрілості студента в процесі акредитації та удосконалення освітніх програм./ О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Психологічний і педагогічний дискурс: наукові записки вчених: збірник матеріалів конференції/ за заг. ред. проф. Т.О. Олефіренка. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020, с. 280-283. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32542>

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

7. Цихмейструк О.М. Implementation of e-democracy tools in education: additional workload for teacher or creation modern educational environment?/О.М. Цихмейструк // Освіта XXI століття: реалії, виклики тенденції розвитку: колективна монографія – Hameln: InterGING, 2020, с.602-615. URL: <https://dwherold.de/onewebmedia/monograph-tsvietkova-2020finalSeptember.pdf>

8. Oksana Tsykhmeistruk. Training «Democracy in communication». Збірник прикладів занять з впровадження демократії в процес підготовки майбутнього вчителя: Навчально-методичні матеріали для проведення занять зі студентами з впровадження демократії в комунікації та в процес викладання математичних, природничих, суспільних дисциплін в системі вищої педагогічної освіти. [Богдан Т. М., Запорожченко Т. П., Ляшова Н. М. Стрілецька Н. М. та ін. За заг. ред. Стрілець С. І., Колесник Л. В.]. – НУЧК імені Т.Г. Шевченка.С.321-327 с. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/9236>

Апробація результатів. Основні положення й результати дисертаційного дослідження були повідомлені на *науково-практичних та науково-методичних конференціях різних рівнів: міжнародних*: «Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики.» (м. Київ, 2019), «Розвиток критичного мислення в процесі освітньої діяльності: вітчизняний та європейський виміри» (м. Глухів, 2020), «Актуальні проблеми психології розвитку особистості» (м. Київ, 2020), «The 1st Virtual International Conference on Sustainable Education SEVIC 2020 on December 11-13», «Демократія та освіта: викладання та навчання демократії в початковій школі та педагогічній освіті» (Україна, Норвегія, Палестина, 2021), «Актуальні проблеми освіти XXI століття» (м. Київ, 2021), «Педагогіка у міждисциплінарному вимірі: феномен інноваційності вищої освіти» (м. Київ, 2022), «Модернізація системи освіти в гірських регіонах: національний і глобальний виміри» (м. Івано-Франківськ, Прикарпатський національного університету імені Василя Стефаника, 2022 року), «Початкова освіта сьогодні: проблеми та перспективи вирішення» (м. Переяслав, 2023); *всеукраїнських*: «Професійна діяльність сучасного педагога в умовах парадигмальних змін» (м. Київ, 2020), Нові педагогічні виміри професійного розвитку майбутніх учителів: сучасні реалії та виклики» (м. Бердянськ, 2022), «Стратегії та практика організації освітнього процесу в умовах невизначеності: нові виклики та перспективи реалізації» (м. Чернігів, 2023); *звітна науково-практична конференції студентів та аспірантів*: «Освіта і наука – 2021» (Київ, 2021 року), «Освіта і наука – 2022» (м. Київ, 2022); *під час міжнародних стажувань*: Internship program for the professors of higher educational establishments entitled “Cultural for Democracy and Diversity in Teacher Education” (Norway, 2018), The Trainers Certification Course for the Master Trainer: «Implementation Democracy in Teaching School Subjects in the Frame of «New Ukraine School» Curriculum» (2019), An internship «Educational system in

Finland» (2020); *на міжнародних та всеукраїнських форумах: «Якість професійної підготовки сучасного педагога: український та європейський виміри»* (м. Київ, 2020), «Модернізація педагогічної освіти у глобальному вимірі безпеки соціально-турбулентного світу» у змішаному режимі (онлайн і офлайн) (м. Київ, 2023); *на науково-методичних семінарах: «Технології забезпечення роботи практичного психолога з дітьми з особливими освітніми потребами»* (2021).

ДОВІДКИ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
 Телефон: 234-11-08
 E-mail: rector@udu.edu.ua

21.06.2023 № 206
 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
 Цихмейструк Оксани Миколаївни
 на тему: «Формування громадянської компетентності майбутнього
 вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки»
 поданого на здобуття наукового ступеня доктор філософії
 Галузь знань 01 Освіта (Освіта/Педагогіка)
 за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки

Матеріали наукового дослідження Цихмейструк Оксани Миколаївни впродовж 2020-2022 рр. впроваджувалися в освітній процес Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Мета дослідження полягала у здійсненні системного наукового аналізу проблем формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки, вивчення сутності професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах реформування системи освіти України; в теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки та експериментальній перевірці їх ефективності.

Автором ґрунтовно представлений аналіз теоретичних і філософських засад формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки. Отримані результати заслуговують на увагу в теоретичному та методичному аспектах, засвідчують доцільність їх використання в освітньому процесі вищої школи. Розроблені автором науково-методичні матеріали, сприяли підвищенню рівня сформованості громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи у процесі фахової підготовки.

Результати педагогічного експерименту дозволяють дійти висновку, що дисертаційне дослідження Цихмейструк Оксани Миколаївни «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в

процесі фахової підготовки» є значимим у вирішенні окресленої проблеми, а запропоновані педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки може впроваджуватися в освітній процес ЗВО України.

Матеріали дисертаційного дослідження є актуальними, мають значуще теоретичне і практичне значення в процесі професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи.

Результати впровадження обговорено та схвалено на засіданні кафедри початкової освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (протокол № 10 від 18 травня 2023 року).

Проректор з наукової роботи
УДУ імені Михайла Драгоманова,
доктор фізико-математичних наук, професор

Григорій ТОРБІН

Заступник декана з наукової роботи та
міжнародних зв'язків педагогічного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова,
доктор педагогічних наук, професор

Олена МАТВИЧЕНКО

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, тел./факс: (0472) 354463, 372142
 e-mail: cic@edu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125622

06.06.2023 № 150/04-а

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної праці
Цихмейструк Оксани Миколаївни
 «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової
 школи в процесі фахової підготовки», що
 подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки

Матеріали і результати дисертаційної праці О. М. Цихмейструк із теми «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки» пройшли апробацію й упровадження впродовж 2020–2022 навчальних років в освітньому процесі кафедри початкової освіти ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

З магістрантами спеціальності 013 «Початкова освіта» проведено серію тренінгових занять «Демократія в комунікації», що включала кілька блоків: блок А «Ознайомлення з темою, знайомство між суб'єктами комунікації, встановлення емпатії»; блок В «Сутність демократії в освіті. Обговорення досвіду»; блок С «Загальнолюдські та громадянські цінності»; блок Д «Конфлікти та способи їх вирішення. Формування демократичної особи педагогічного простору. Антибулінг». Кожним блоком передбачено виконання системи тренувальних вправ, обговорення запропонованого матеріалу. Додатково було презентовано отримані автором теоретичні висновки за результатами дисертаційної праці, список рекомендованих джерел.

Професорсько-викладацьким колективом кафедри початкової освіти відзначено, що впровадження результатів дослідження О. М. Цихмейструк сприяло розширенню знань магістрантів із питань громадянської компетентності майбутніх учителів початкової школи у процесі фахової підготовки і популяризації його серед суб'єктів освітньої діяльності. На засіданні кафедри (протокол № 13 від 30 травня 2023 р.) ухвалено, що узагальнення і висновки наукового дослідження, викладені О. М. Цихмейструк у дисертації, свідчать про високий теоретичний рівень і практичну значущість проведеного дослідження, результати якого рекомендуються до застосування у вишій школі.

Проректор з наукової та інноваційної діяльності

О. В. Спрягайло

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад

«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

(ДДПУ)

вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116

тел.+38(095)9471777, e-mail: sgpi@slav.dn.ua, www.ddpu.edu.ua,

код ЄДРПОУ 38177113

№ 03-10-530 від 25.09.23

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації

Цихмейструк Оксани Миколаївни

на тему: «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Галузь знань 01 Освіта (Освіта/Педагогіка),
Спеціальність 011 – Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційного дослідження О.М. Цихмейструк «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки» впроваджувалися в освітній процес ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» впродовж 2021 – 2023 навчальних років.

Для реалізації мети та завдань наукового пошуку дисертанткою було обгрунтовано та експериментально перевірено ефективність педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи шляхом вдосконалення змісту громадянської освіти в процесі фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи через введення тренінгу та демократичних вправ в зміст освітніх компонентів «Педагогічні технології в початковій школі», «Основи інтерактивної комунікації», «Медіапедагогіка початкової школи». Для перевірки ефективності педагогічних умов формування громадянської компетентності (формування у майбутніх вчителів початкових класів громадянської ідентифікації як громадянина держави та громадянської свідомості в процесі пізнання теоретичних основ громадянських знань; формування у майбутніх вчителів початкових класів громадянської активності та громадянської позиції у процесі фахової підготовки; формування у майбутніх вчителів початкових класів громадянських якостей як інтегративної якості особистості в процесі суспільної діяльності) О.М.Цихмейструк розробила навчально-

методичні матеріали, які знайшли практичне застосування на ОП «Початкова освіта» першого бакалаврського рівня вищої освіти спеціальності 013 Початкова освіта ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Запропоновані матеріали стали суттєвим доповненням до реалізації компетентнісного підходу щодо підготовки здобувачів вищої освіти до професійної діяльності і отримали схвалення викладачів та студентів ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Вважаємо, що результати дослідження можуть бути рекомендовані для впровадження в освітній процес педагогічних закладів вищої освіти України.

Довідку про впровадження результатів дисертації О.М. Цихмейструк «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки» розглянуто та затверджено на засіданні кафедри теорії і практики початкової освіти протокол №1 від 30 серпня 2023 р.

**Проректор
з науково-педагогічної роботи**

Станіслав ЧАЙЧЕНКО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2, тел. (04744) 3-45-82, факс (04744)
 3-45-82, E-mail: post@udpu.edu.ua УДПУ імені Павла Тичини р/р UA14 820172 0343 12100 22 0000 4420,
 банк одержувача Державна казначейська служба України, м. Київ МФО 820172, код 02125639

11.09.2023 № 1047/01

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Цихмейструк Оксани Миколаївни

на тему: «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки»
 на здобуття ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційного дослідження Цихмейструк О. М. на тему: «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки» впроваджувалися в освітній процес факультету початкової освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини впродовж 2020 / 2021 н. р. та 2021 / 2022 н. р.

Упровадження запропонованих дисертанткою результатів дослідження (педагогічні умови формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки, а саме: удосконалення змісту методичної підготовки майбутніх учителів початкової школи на основі інтегративного підходу й інструментарію європейського досвіду; використання дидактичного потенціалу навчальних курсів шляхом впровадження інтерактивних форм і методів на заняттях з фахових дисциплін; залучення майбутніх учителів до суспільно важливих процесів, пов'язані з різними напрямками: екологічна культура, миробудування, толерантна комунікація, розвиток цифрових технологій, волонтерство, інклюзивність, доброчесність та відповідальність в процесі будь-якої діяльності тощо, а також розроблені для їх перевірки навчально-методичні матеріали) здійснювалося в межах підготовки здобувачів зі спеціальності 013 Початкова освіта. Запропоновані матеріали стали суттєвим доповненням до реалізації компетентнісного підходу щодо підготовки здобувачів вищої освіти із даної спеціальності до професійної діяльності і отримали схвалення викладачів та студентів.

Основні положення і результати дисертаційної роботи Цихмейструк О. М. на тему: «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки» обговорено та схвалено на засіданні кафедри фахових методик та інноваційних технологій Уманської початкової школи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 1 від 25 серпня 2023 року).

09893

Ректор

Олександр БЕЗЛЮДНИЙ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
 ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
 IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

вул. Университетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
 тел./факс (032) 261-60-48, тел. 260-34-02
 http://www.lnu.edu.ua, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
 Код ЄДРПОУ 02070987 Державна Казначейська служба України
 МФО 820172, р.р. UA 468201720343101002200001061
 № свідоцтва 17701483, ін. под. № 020709813029
 Валютний рахунок UA 118201720343661002300001061,
 UA 058201720343691001300001061 в Укресімбанку
 м. Львова МФО 322313

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
 Phone Fax: +38 (032) 261-60-48, 260-34-02
 http://www.lnu.edu.ua, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
 Code EDRPOU 02070987 State Treasury Service of Ukraine
 MFC 820172, Settlement Acc. UA 468201720343101002200001061
 Certificate No. 17701483, Tax IN020709813029
 Foreign Currency Acc.No. UA 118201720343661002300001061,
 UA 058201720343691001300001061
 in Lviv Branch of Ukreximbank MFO 322313

№ 2443-Н від 25.09.2023

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Цихмейструк Оксани Миколаївни

на тему: «Формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки»

поданого на здобуття наукового ступеня доктор філософії
 за спеціальністю 011 - Освітні, педагогічні науки

Матеріали і результати дисертаційного дослідження О.М. Цихмейструк пройшли апробацію й упровадження впродовж 2020 – 2022 навчальних років в освітній процес кафедри початкової та дошкільної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка.

Автором ґрунтовно представлений аналіз теоретичних і філософських засад формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки. Дослідно-експериментальна робота полягала у виокремленні, обґрунтуванні доцільності й експериментальній перевірці педагогічних умов формування громадянської компетентності майбутнього вчителя початкової школи в процесі фахової підготовки. Розроблені авторкою педагогічні умови мають сприяти реалізації Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (зі змінами) (2022). Це, в свою чергу, забезпечить: розуміння та сприйняття здобувачами освіти різних рівнів громадянської (державної), національної та культурної ідентичності, поваги до інших культур та етносів; нульової толерантності до проявів корупції; принципів рівності та недискримінації, принципів академічної доброчесності; оволодіння знаннями європейських та світових цінностей та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення; збільшити мобілізаційну готовність молоді до захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, збереження ідентичності України.

Розроблені автором науково-методичні матеріали доповнили зміст окремих тем таких освітніх компонентів ОПП Початкова освіта, освітній рівень Бакалавр: «Вступ до спеціальності», «Полікультурна компетентність», «Методика навчання соціальної та здоров'язбережувальної галузі», «Теорія та методика виховання», «Історія педагогіки». Розроблений автором тренінг «Демократія в комунікації» був апробований зі студентами 3-4 курсів спеціальностей 012 Дошкільна освіта та 013 Початкова освіта.

Отримані результати заслуговують на увагу в теоретичному та методичному аспектах, засвідчують доцільність їх використання в освітньому процесі вищої школи.

Проректор з наукової роботи,
 академік НАН України,
 доктор хімічних наук, професор

Р.С. Гладишевський

Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокича)

Інструкція: «Вам пропонуються два списки з 18 цінностей. Ваше завдання - оцінити їх по порядку значущості для Вас як принципів, якими Ви керуєтеся у Вашому житті. Тобто найважливішому Ви надаєте номер 1 і т.д., так що під вісімнадцятим номером буде йти цінність найменш значуща для вас. Робіть не поспішаючи, вдумливо. Якщо у процесі роботи Ви зміните свою думку, можете виправити свої відповіді. Кінцевий результат має відображати Вашу дійсну позицію».

Тестовий матеріал:

Список А (термінальні цінності):

1. активна діяльна життя (повнота та емоційна насиченість життя);
2. життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
3. здоров'я (фізичне і психічне);
4. цікава робота;
5. краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві);
6. любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
7. матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
8. наявність хороших і вірних друзів;
9. суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);
10. пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальне розвиток);
11. продуктивна життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);
12. розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);
13. розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
14. свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);

15. щасливе сімейне життя;
16. щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому);
17. творчість (можливість творчої діяльності);
18. впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч; сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

1. акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
2. вихованість (гарні манери);
3. високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);
4. життєрадісність (почуття гумору);
5. старанність (дисциплінованість);
6. незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
7. непримиренність до недоліків у собі та інших;
8. освіченість (широта знань, висока загальна культура);
9. відповідальність (почуття боргу, вміння тримати своє слово);
10. раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);
11. самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
12. сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів;
13. тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами);
14. терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани);
15. широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);
16. чесність (правдивість, щирість);
17. ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі);
18. чуйність (дбайливість).

**АНКЕТА ДЛЯ АНАЛІЗУ І ОЦІНКИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ У
СФЕРІ ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
(Кузьміна І.Є., адаптовано автором)**

Діагностичний інструментарій. При розробці діагностичного інструментарію аналізу та оцінки ціннісних орієнтирів у сфері патріотичної свідомості патріотичне виховання стосовно освітнього середовища інтерпретувалося нами як процес присвоєння студентами емоційно-ціннісного ставлення до країни у спілкуванні зі значимими іншими. Це нерозривно пов'язано з процесом формування ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості. У свою чергу ці ціннісні орієнтації є результатом процесу виховання ставлення до країни.

Під ціннісними орієнтаціями учасників освітнього процесу у сфері патріотичної свідомості розуміється система ціннісних (особистісно-значущих) підстав-орієнтирів для організації пізнання, спілкування та діяльності стосовно своєї країни. Їх діагностика заснована на механізмі виявлення ціннісних (особистісно-значущих) підстав для організації процесів пізнання, спілкування та діяльності стосовно держави. Характер емоційно-ціннісного ставлення людини до держави показує ступінь його ідентичності (ототожнення) з нею. Можна виділити три якісно різних рівнів (ступеня) ідентичності людини з державою:

I рівень – «ототожнюю» (себе зі своєю країною): «знаю» (свою країну, свій край), «люблю-ціную» (державу, свій народ); «роблю» (конкретна справа на користь своєї держави).

II рівень – «мені байдуже»: «не знаю», «все одно, байдуже, байдуже», «не роблю нічого для держави».

III рівень – «не ототожнюю»: «не знаю», «не люблю – не ціную», «цікавлюся лише негативними фактами і постійно борюся із цим».

Виділені рівні ідентичності були використані як основа для розробки діагностичного інструментарію аналізу та оцінки ціннісних орієнтирів учасників освітнього процесу у сфері патріотичної свідомості. Для цього було обрано відповідні критерії, показники, складено діагностичні анкети з урахуванням основних джерел цілеспрямованого отримання школярами знання та емоційних вражень про природу, історію, культуру, релігію України. Питання, куди було запропоновано відповісти здобувачам освіти, подано у таблицях 1, 2, 3.

Запропонований діагностичний інструментарій відрізняється:

- Комплексністю - питання анкет для студентів сформульовані з урахуванням їх вікових психологічних особливостей;
- системністю - питання анкет містять матеріал з етнокультурної, етнорегіональної та громадянської ідентичності особистості;
- єдиними критеріями з метою оцінки сформованості ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості в різних суб'єктів освітнього процесу – учнів, педагогів та батьків, що дозволяє проводити порівняльний аналіз;
- орієнтацією на виявлення трьох якісно різних рівнів ототожнення особистості з державою («ототожнюю», «байдуже», «не ототожнюю»), що виявляє характер емоційно ціннісного ставлення до держави учасників освітнього процесу.

При обробці результатів анкетування використовувалися критерії, пов'язані з проявом ставлення: до історії держави, національної культури, традиційної релігії, до будинку та сім'ї, національних символів, рідної природи, рідного міста, своєї країни.

Сумарний підрахунок різних варіантів відповідей студентів за однаковими критеріями та показниками у кожній групі, на кожному освітньо-кваліфікаційному рівні навчання дає можливість отримати якісну характеристику патріотичної свідомості вихованців та проводити порівняльні педагогічні дослідження.

Анкета діагностики ціннісних орієнтацій у сфері патріотичної свідомості дорослих суб'єктів освітнього процесу

1	Мені цікаво читати книги з історії України	Так	ні	не дуже
2	Мені подобається дивитися фільми про героїчні події історії нашої держави	Так	ні	не впевнений
3	Храмова архітектура, іконопис, фрески, мозаїка та релігійна музика викликають у мене симпатію	Так	ні	не дуже
4	Мені подобаються картини українських художників-пейзажистів, які зображують рідну природу	Так	ні	не дуже
5	Для мешканця нашої країни дуже важливо знати та берегти культурні цінності України	Так	ні	не впевнений
6	Для мешканця України важливо знати та пам'ятати свою історію	Так	ні	не впевнений
7	Я вважаю, що в нашому місті має бути особливе, дбайливе ставлення людини до земельних ресурсів.	Так	ні	не впевнений
8	Я думаю, що люди, які віддають своє життя за територіальну цілісність країни, люблять свою країну та є Героями України	так	Ні	підходили нерационально діяли з примусу
9	Я люблю слухати пісні про Україну	Так	ні	не впевнений
10	Я знаю національних героїв нашої країни і пишаюся ними	Так	Ні	мені байдуже
11	Я вважаю, що загальний військовий обов'язок (служба юнаків в армії) пов'язаний із захистом країни та виконанням цивільного обов'язку	так	Ні	Потрібна професійна армія з громадян можуть служити іноземні найманці за гроші
12	Я вважаю, що участь у виборах є виконанням громадянського обов'язку	Так	Ні	не має жодного стосунку

13	Я відчуваю гордість за свою країну, коли на міжнародних змаганнях при врученні спортсменам медалей звучить гімн України	Так	Ні	мені байдуже	
14	Мені цікаво вивчати традиції, звичаї та свята своєї національної культури (Які?)	Так	Ні	не дуже	
15	Мені здається, що ставлення до попередніх поколінь рідних людей – батьків, бабусь, дідусів – є показником ставлення людини до своєї країни.	Так	ні	не впевнений	
16	Я думаю, що вивчення української класичної літератури (наприклад, творів Т.Г.Шевчека, І.Я.Франка, Г. Квітка-Основ'яненка тощо) допомагає іноземцям краще зрозуміти особливості українського менталітету	Так	ні	неактуально для сучасної людини	
17	Я люблю українську мову	Так	ні	не впевнений	
18	Якби у мене була така можливість, то я обов'язково виїхав би з України (вибери варіант відповіді)	назвав би жити в іншу країну	на якийсь час працювати в іншу країну	на деякий час у відпустку	не став би їхати з країни взагалі
19	Що означає для Вас ці слова? Який сенс вони мають?	"Рідний край"	"Держава"	"Україна"	
20	З чим асоціюються дані поняття?	"Дім"	"Родина"	«Народ»	

The Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM)

(перекладена та адаптована автором)

Опитувальник містить шість шкал, які відповідають таким типам етнічної ідентичності.

1. Етніонігілізм - одна з форм гіпоідентичності, що є відходом від власної етнічної групи та пошуки стійких соціально-психологічних спільнот не за етнічним критерієм.

2. Етнічна індіферентність - розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної власності, неактуальності етнічності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) - поєднання позитивного ставлення до свого народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми та властива переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійності та стабільного існування етнічної групи, з іншого - як умову мирної міжкультурної взаємодії у поліетнічному світі.

4. Етноегоїзм - даний тип ідентичності може виражатися у невинній формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту "мій народ", але може припускати, наприклад, напруженість та роздратування у спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за "чужий" рахунок.

5. Етноізоляціонізм - переконаність у перевазі свого народу, негативне ставлення до міжетнічних шлюбних спілок, ксенофобія.

6. Етнофанатизм - готовність йти на будь-які дії в ім'я так чи інакше понятих етнічних інтересів, аж до відмови іншим народам у праві користування

ресурсами та соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу. Етноегоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм є ступенями гіперболізації етнічної ідентичності, що означає появу дискримінаційних форм міжетнічних відносин.

Інструкція:нижче наводяться висловлювання різних людей з питань національних відносин, національної культури Подумайте, наскільки ваша думка збігається із думкою цих людей. Визначте свою згоду чи незгоду з цими висловлюваннями.

1. Я – людина, яка намагається краще дізнатись про свою етнічну групу, віддає перевагу способу життя свого народу, але з толерантністю ставиться до інших народів.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

2. Я – людина, яка вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують народ.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

3. Я – людина, яка часто відчуває перевагу людей іншої національності.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

4. Я – людина, яка вважає, що права нації завжди вищі за права людини.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

5. Я – людина, яка вважає, що у повсякденному спілкуванні національність не має значення.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

6. Я – людина, активна в організаціях або соціальних групах, які включають переважно членів моєї етнічної групи.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

7. Я чітко розумію своє етнічне походження та те, що це для мене означає.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

8. Я – людина, яка вважає, що справжня дружба може бути лише між людьми однієї національності.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

9. Я – людина, яка часто відчуває сором за людей своєї національності.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

10. Я – людина, яка вважає, що будь-які засоби є добрими для захисту інтересів свого народу.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

11. Я – людина яка не усвідомлює етнічні особливості, національні та культурні відмінності спільнот.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

12. Я – людина, яка нерідко відчуває перевагу свого народу над іншими.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

13. Я – людина, яка усвідомлює свою етнічну приналежність та поважає культуру інших етносів.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

14. Я – людина, яка вважає за необхідне будувати взаємини тільки з представниками своєї нації.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

15. Я – людина, яка важко комунікує з людьми своєї національності.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

16. Я – людина, яка вважає, що взаємодія з людьми інших національностей є проблемною та призводить до непорозумінь.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

17. Я – людина, яка не розуміє як етнічна приналежність впливає на моє життя.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

18. Я – людина, яка відчуває напруження, коли перебуває в іншомовному середовищі.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден

19. Я – людина, яка відкрита до міжкультурної комунікації, незважаючи на національні відмінності.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

20. Я – людина, яка вважає, що її народ має право вирішувати свої проблеми за рахунок інших народів.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

21. Я – людина, яка часто соромиться особливостей своєї національної належності.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

22. Я – людина, яка вважає свій народ більш розвиненим та талановитим в порівнянні з іншими народами.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

23. Я – людина, яка вважає, що люди інших національностей мають бути обмежені у праві проживання на його національній території.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

24. Я – людина, в якій є проблеми з комунікацією з людьми інших національностей та непорозуміння.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

25. Я – людина, яка розповідає про особливості своєї національності в процесі міжкультурного спілкування завжди знаходить шляхи мирно домовитися у міжнаціональному конфлікті.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

6. Я – людина, яка вважає що вплив інших культур на культуру свого народу є неприпустимим та обмежує розвиток культурних традицій свого народу.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

27. Я – людина, яка не відчуває прихильності до власної етнічної групи та не поважає свій народ.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

28. Я – людина, яка вважає, що на її землі всі права користування природними та соціальними ресурсами мають належати лише її народові.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

29. Я – людина, яка ніколи серйозно не була залучена до міжнаціональних конфліктів.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

30. Я – людина, яка вважає, що її народ є унікальним та особливим, але не кращий і не гірший від інших народів.

згоден;

швидше згоден;

у чомусь згоден, у чомусь ні;

швидше не згоден;

не згоден.

Анкета «Моя позиція як суб'єкта суспільного життя» Г. Назаренко

Інструкція. Студенти проходять опитування, маючи на вибір варіанти відповідей: не відповідає; скоріше «ні», ніж «так»; відповідає частково; відповідає майже повністю; відповідає повністю

Твердження

1. Я усвідомлюю себе активним членом громадянського суспільства в Україні.
2. Я володію знаннями про особливості усіх сфер життя громадянського суспільства.
3. Я знаю свої права як людини і громадянина.
4. Я усвідомлюю свої громадянські обов'язки.
5. Я усвідомлюю способи політичної участі.
6. Я цікавлюсь суспільнополітичним життям України.
7. Мені цікаво брати участь у дискусіях зі суспільнополітичних питань.
8. Я добре проінформована/ий про події суспільнополітичного життя в Україні.
9. Я переконана/ий у важливості активності громадян у житті країни.
10. Я спроможна/ий брати участь у легальних формах політичної діяльності.
11. Я не виключаю своєї участі у дорослому житті у легальних політичних протестах проти недемократичних норм і способів діяльності влади (мітингах, ходах, демонстраціях, пікетуваннях, акціях громадянської непокорі).
12. Я ціную свою свободу.
13. Я відчуваю свою свободу.
14. Я вмію визначати пріоритети свого життя.
15. Я приймаю відповідальні рішення.

16. Я усвідомлюю цінність людської гідності.
17. Я спроможна/ий захищати і відстоювати мою людську гідність.
18. Я впевнена/ий у власній спроможності самореалізуватись у суспільному житті.

Авторська анкета**«Розвиток громадянської компетентності»****Опитування**

1. Яка Ваша професійна діяльність?
 - Викладач
 - Студент
 - Вчитель
2. Який Ваш вік?
 - 16-20
 - 20-25
 - 30-40
 - 40+
3. Які цінності є важливими в структурі громадянської компетентності майбутнього вчителя? Виберіть оцінку на шкалі, де 1- не важливі, а 5 - дуже важливі (а також – виключити зі структури):
Свобода; взаємоповага; духовні цінності; демократичні цінності; повага до інших культур і етносів; толерантність; соціальна справедливість; доброчесність; відповідальність; цілеспрямованість; сімейне благополуччя; свідомість; працьовитість; довіра.
4. Уявіть, що Вам потрібно відмовитись від власної вигоди і обмежити себе в потребах заради здобуття суспільних благ. 1) Якими будуть Ваші дії? 2) Опишіть ситуацію, яку Ви уявили.
5. Чи готові Ви вирішувати проблеми у надзвичайних ситуаціях? Якщо так, опишіть приклад.
6. Розташуйте здатності в структурі громадянської компетентності в порядку спадання (де 1 - це перше місце): аналіз ситуації; планування активності; здатність вирішувати конфлікти; прогнозування наслідків дій; стратегічна взаємодія при вирішенні суспільних проблем; критична

рефлексія; аргументація позиції; оцінка ризиків; вміння дискутувати; реалізація прийнятого рішення; здатність розуміти державний устрій та формування державної політики.

7. В чому полягає Ваша мотивація у реалізації громадянської активності? (може бути кілька варіантів):
- вплив;
 - самоорганізація;
 - самоконтроль;
 - саморефлексія;
 - досягнення спільного результату;
 - регулювання індексу щастя;
 - розвиток емоційного інтелекту;
 - самоосвіта.
8. На яких предметах доцільно впроваджувати громадянську освіту в школі, та на яких дисциплінах у ЗВО?
9. Який метод на Вашу думку більше сприяє формуванню громадянської компетентності?
- дебати;
 - дискусія.
10. Які теми громадянської освіти потрібно впроваджувати в навчальний процес ЗВО в більшому обсязі задля сприяння формуванню громадянської зрілості особистості та задля уміння передати цю компетентність на уроках початкової школи? Розташуйте в порядку спадання (де 1 - перше місце): охорона навколишнього середовища; національна та етнічна ідентифікація особистості; традиції власної родини; толерантність; техніка ведення діалогу; конфліктні ситуації та їх вирішення; емоційний інтелект; політична культура; гендер для всіх; національні та культурні відмінності народів; медіа грамотність; протидія булінгу; філософія; особливості міжнародних відносин; способи діяння в надзвичайних ситуаціях; волонтерство; критичне мислення;

ознайомлення з офіційними документами міністерств; релігієзнавство; як формувати правильні ціннісні орієнтації.

Анкета «Громадянська компетентність» В.Борисова

Опитуваним пропонується відповісти на твердження за допомогою таких критеріїв: ні; не знаю; швидше ні; швидше так; так.

Твердження

1. Я вважаю, що мої власні інтереси важливіші за інтереси держави.
2. Я вважаю, що розвиток суспільства залежить і від мене особисто.
3. Я вважаю, що більший лад у тій державі, де немає демократії, а існують закони «залізної руки» (авторитарні).
4. Я вважаю, що людство немає за що любити.
5. Я думаю, що треба завжди за будь-яких умов виконувати громадянські обов'язки: неухильно дотримуватись законів, сплачувати податки і виконувати військовий обов'язок.
6. Я думаю, що закони треба виконувати тільки тому, що за їх невиконання можуть покарати.
7. Я повинен виконувати свої громадянські обов'язки, незважаючи на перепони.
8. Я думаю, що потрібно думати і про інтереси всього людства, а не лише про інтереси свого народу.
9. Я думаю, що моя нація – найкраща в світі.
10. У разі війни я готовий захищати Батьківщину зі зброєю в руках.
11. Я вважаю, що в Україні повинні жити лише українці або, принаймні, лише слов'яни.
12. Я вважаю, що потрібно підвищувати престиж української мови.
13. Чи можеш ти про себе сказати, що бережеш природу свого рідного краю.
14. Я охоче беру участь у мітингах, ходах, святкуваннях, присвячених державним святам.

15. Я вважаю недоречним у наш час дотримуватись національних традицій (колядувати, проводити вечорниці тощо).
16. Я вважаю, що Українська держава повинна існувати
17. Я б з радістю покинув свою місцину і людей, які тут проживають, якби мав можливість це зробити.
18. У разі перемоги ворога, я вважаю, що краще перейти на його бік.
19. Я готовий жертвувати кошти на підтримку державних інтересів.
20. Я вважаю, що моя або моїх рідних участь у виборах не має сенсу.

Оцінка відповідей

Питання – 2,5,8,9,10,12,13,14,16,19 – є прямими і оцінюються – А) – 0 , Б) – 1 , В) – 2, Г) – 3, Д) – 4.

Питання – 1,3,4,6,7,11,15,17,18,20 – є зворотними і оцінюються – А) – 4 , Б) – 3 , В) – 2, Г) – 1, Д) – 0.

Аналіз: рівень громадянської компетентності 0-26 – низький рівень, 27-52 – середній рівень, 53-80 – високий рівень.

Методика «Поведінка в конфліктних ситуаціях» К. Томаса.

Текст опитувальника

1. А. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.
Б. Чим обговорювати те, у чому ми розходимося, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми обидва не згодні.
2. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
Б. Я намагаюся улагодити справу з урахуванням інтересів іншого і своїх.
3. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.
4. А. Я намагаюся знайти компромісне рішення.
Б. Іноді я жертвую своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини.
5. А. Улагоджуючи спірну ситуацію, я весь час намагаюся знайти підтримку в іншого.
Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруженості.
6. А. Я намагаюся уникнути виникнення неприємностей для себе.
Б. Я намагаюся домогтися свого.
7. А. Я намагаюся відкласти рішення спірного питання для того, щоб згодом вирішити його остаточно.
Б. Я вважаю за можливе в чомусь поступитися, щоб добитися іншого.
8. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.
Б. Я першою справою намагаюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.

9. А. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якихось розбіжностей.

Б. Я прикладаю зусилля, щоб домогтися свого.

10. А. Я твердо прагну досягти свого.

Б. Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. А. Першою справою я намагаюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і питання.

Б. Я намагаюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші стосунки.

12. А. Часто я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

13. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Я наполягаю, щоб було зроблено по-моєму.

14. А. Я повідомляю іншому свою точку зору і запитую про його погляди.

Б. Я намагаюся показати іншому логіку і переваги моїх поглядів.

15. А. Я намагаюся заспокоїти іншого і, головним чином, зберегти наші стосунки.

Б. Я намагаюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.

16. А. Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

Б. Я намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.

17. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

Б. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

18. А. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість настояти на своєму.

Б. Я даю можливість іншому в чомусь залишитися при своїй думці, якщо він також йде мені назустріч.

19. А. Першою справою я намагаюся ясно визначити те, в чому полягають всі порушені інтереси і спірні питання.

Б. Я намагаюся відкласти рішення спірного питання, з тим щоб з часом вирішити його остаточно.

20. А. Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

Б. Я намагаюся знайти найкраще поєднання вигод і втрат для всіх.

21. А. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

Б. Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми.

22. А. Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю позицією і точкою зору іншої людини.

Б. Я відстоюю свої бажання.

23. А. Я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного.

Б. Іноді я представляю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

24. А. Якщо позиція іншого здається йому дуже важливою, я постараюся піти назустріч його бажанням.

Б. Я намагаюся переконати іншого прийти до компромісу.

25. А. Я намагаюся довести іншому логіку і переваги моїх поглядів.

Б. Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

26. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Я майже завжди заклопотаний тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27. А. Я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

Б. Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість настояти на своєму.

28. А. Зазвичай я наполегливо прагну домогтися свого.

Б. Улагоджуючи ситуацію, я зазвичай намагаюся знайти підтримку в іншого.

29. А. Я пропоную середню позицію.

Б. Думаю, що не завжди варто хвилюватися через якихось розбіжностей.

30. А. Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

Б. Я завжди займаю таку позицію в спірному питанні, щоб ми спільно з іншим зацікавленим людиною могли домогтися успіху.

Ключ для обробки результатів

Кількість балів, набраних індивідом за кожною шкалою, дає уявлення про вираженість у нього тенденції до прояву відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях.

Рівні вираженості стратегій

0 - 3 - низький;

4 - 8 - середній;

9 - 12 - високий.

Спіраця. Слідуючи цьому стилю, людина бере активну участь у вирішенні конфлікту та відстоює свої інтереси, намагаючись, однак, при цьому співпрацювати з іншою людиною. Даний стиль вимагає більш тривалої роботи в порівнянні з більшістю інших підходів до конфлікту, оскільки сторони спочатку «викладають на стіл» потреби, турботи і інтереси кожного, а потім обговорюють їх. Цей стиль особливо ефективний, коли сторони мають різні приховані потреби. У таких випадках буває скрутним визначення джерела незадоволеності. Спочатку може здатися, що обидва хочуть одного і того ж або мають протилежні цілі на віддалене майбутнє, що є безпосереднім джерелом конфлікту. Однак існують відмінності між зовнішніми деклараціями або позиціями в суперечці і прихованими інтересами або потребами, які служать істинними причинами конфліктної ситуації.

Суперництво. Людина, що використовує стиль суперництва, дуже активний і вважає за краще йти до вирішення конфлікту своїм власним шляхом. Він не дуже зацікавлений у співпраці з іншими людьми, але зате здатна на

вольові рішення. Відповідно до опису динаміки процесу К. Томасом і Р. Кілменном, ця людина зазвичай намагається в першу чергу задовольнити власні інтереси на шкоду інтересам і вимогам протилежного боку, змушуючи її приймати його умови вирішення проблеми. Для досягнення мети він використовує свої вольові якості, і якщо його воля досить сильна, то це йому вдається.

Компроміс. Людина трохи поступається в своїх інтересах, щоб задовольнити їх по інших позиціях, інша сторона робить те ж саме, тобто, сторони сходяться на часткове задоволення бажання кожного. Вони роблять це, обмінюючись поступками і торгуючись для розробки компромісного рішення. Такі дії можуть в деякій мірі нагадувати стиль співробітництва, однак компроміс досягається на більш поверхневому рівні в порівнянні з співробітництвом. Одна людина поступається в чимось, інший також в чомусь поступається, і в результаті вони можуть прийти до спільного рішення. Вони не шукають приховані потреби і інтереси, як в разі застосування стилю співробітництва, а обмежуються тільки тим, що говорять один одному про свої бажання.

Пристосування. Пристосовницьке поведінку людини означає, що він жертвує своїми інтересами на користь іншої сторони, поступаючись їй і приймаючи її рішення проблеми. К. Томас і Р. Кілменн вважають, що цей стиль найбільш ефективний, коли результат справи надзвичайно важливий для іншої сторони і не дуже істотний для Вас або коли Ви жертвуєте власними інтересами на користь іншої сторони.

Уникнення. Цей стиль реалізується тоді, коли людина не відстоює свої права, ні з ким не співпрацює для вироблення найкращого рішення, ухиляється, йде від вирішення конфлікту

Опитувальник «Шкала локусу контролю Дж.Роттера»

Дана методика виділяє два типи локусу контролю: *екстернальний* та *інтернальний*.

Інтернальний тип. Людина вважає, що події, що відбуваються з нею, залежать передусім від її особистісних якостей (компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей тощо) і є закономірними наслідками її власної діяльності.

Екстернальний тип. Людина переконаний, що її успіхи та невдачі залежать передусім від зовнішніх обставин – умов довкілля, дій інших людей, випадковості, везіння чи невдачі тощо. Будь-який індивід займає певну позицію на континуумі, що задається цими полярними локусами контролю.

Методика**1.**

- а) Діти потрапляють у біду тому, що батьки дуже часто їх карають.
- б) В наш час неприємності трапляються з дітьми найчастіше тому, що батьки надто м'яко ставляться до них.

2.

- а) Багато невдач походять від невезіння.
- б) Невдачі людей є результатом їхніх помилок.

3.

- а) Одна з головних причин, чому здійснюються аморальні вчинки, полягає в тому, що оточуючі миряться з ними.
- б) Аморальні вчинки відбуватимуться завжди, незалежно від того, наскільки старанно оточуючі намагаються їх запобігти.

4.

- a) Зрештою до людей приходять заслужене визнання.
- b) На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними.

5.

- a) Думка, що викладачі несправедливі до учнів, невірна.
- b) Багато учнів не розуміють, що їхні оцінки можуть залежати від випадкових обставин.

6.

- a) Успіх керівника багато в чому залежить від успішного збігу обставин.
- b) Здібні люди, які не стали керівниками, самі не використали своїх можливостей.

7.

- a) Як би ви не намагалися, деякі люди все одно не симпатизуватимуть вам.
- b) Той, хто не зумів завоювати симпатії оточуючих, просто не вміє ладити з іншими.

8.

- a) Спадковість відіграє головну роль у формуванні характеру та поведінки людини.
- b) Тільки життєвий досвід визначає характер та поведінку.

9.

- a) Я часто помічав справедливість приказки: "Чому бути - того не оминати".
- b) На мою думку, краще прийняти рішення і діяти, ніж сподіватися на долю.

10.

- a) Для хорошого фахівця навіть упереджена перевірка не становить труднощів.
- b) Навіть добре підготовлений фахівець зазвичай не витримує перевірки, якщо вона необ'єктивна.

11.

- a) Успіх є результатом старанної роботи і мало залежить від везіння.
- b) Щоб досягти успіху, потрібно не прогаяти зручний випадок.

12.

- a) Кожен громадянин може впливати на важливі державні рішення.
- b) Суспільством керують люди, які висунуті на громадські пости, а пересічна людина мало що може зробити.

13.

- a) Коли я будую плани, то переконаний, що зможу здійснити їх.
- b) Не завжди розумно планувати далеко вперед, тому що багато залежить від того, як складуться обставини.

14.

- a) Є люди, про яких можна сміливо сказати; що вони погані.
- b) У кожній людині є щось гарне.

15.

- a) Здійснення моїх бажань не пов'язане з везінням.
- b) Коли не знають, як бути, підкидають монету. На мою думку, в житті можна часто вдаватися до цього.

16.

- a) Керівником нерідко стають завдяки щасливому збігу обставин.
- b) Щоб стати керівником, потрібно вміти керувати людьми. Везіння тут ні до чого.

17.

- a) Більшість з нас не можуть впливати серйозно на світові події.
- b) Беручи активну участь у громадському житті, люди можуть керувати подіями у світі.

18.

a) Більшість людей не розуміють, наскільки їхнє життя залежить від випадкових обставин.

b) Насправді така річ, як везіння, не існує.

19.

a) Завжди потрібно вміти визнавати свої помилки.

b) Як правило, краще не підкреслювати своїх помилок.

20.

a) Важко дізнатися, чи дійсно ви подобаєтесь людині чи ні.

b) Кількість ваших друзів залежить від того, наскільки добре ви вмієте позитивно налаштовувати до себе інших.

21.

a) Зрештою, неприємності, які трапляються з нами, врівноважуються приємними подіями.

b) Більшість невдач є результатом відсутності здібностей, незнання, лінощів або всіх трьох причин разом узятих.

22.

a) Якщо докласти достатньо зусиль, то формалізм і бездушність можна викоринити.

b) Є речі, з якими важко боротися, тому формалізм та бездушність не викоринити.

23.

a) Іноді важко зрозуміти, на чому ґрунтують свої рішення керівники, коли висувають людину на заохочення.

b) Заохочення залежать від того, наскільки старанно людина працює.

24.

a) Хороший керівник очікує від підлеглих, щоб вони самі вирішували, що мають робити.

б) Хороший керівник ясно дає зрозуміти, у чому полягає робота кожного підлеглого.

25.

а) Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається зі мною.

б) Не вірю, що випадок чи доля можуть відігравати важливу роль у моєму житті.

26.

а) Люди самотні через те, що не виявляють дружельності до оточуючих.

б) Марно занадто намагатися привернути до себе людей: якщо ти їм подобаєшся, то подобаєшся.

27.

а) Характер людини залежить головним чином від її сили волі.

б) Характер людини формується переважно у колективі.

28.

а) Те, що зі мною трапляється - це справа моїх власних рук.

б) Іноді я відчуваю, що моє життя розвивається у напрямі, який не залежить від моєї сили волі.

29.

а) Я часто не можу зрозуміти, чому керівники роблять саме так, а не інакше.

б) Зрештою, за погане управління організацією відповідальні самі люди, які у ній працюють.

Ключ:

Екстернали - 2А, 3Б, 4В, 5Б, 6А, 7 А, 9А, 10Б, 11Б, 12Б, 13Б, 15Б, 16А, 17А, 18А, 20А, 22Б, 23А, 26Б, 28Б, 29Б.

Інтернали — інші, крім 1АБ, 8АБ, 14АБ, 19АБ, 24АБ, 27АБ, які не означають нічого.

Високий показник відповідає високому рівню суб'єктивного контролю (інтернальності) над будь-якими значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їхньому житті є результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, внаслідок чого відчують відповідальність за своє життя та долю.

Низький показник за шкалою відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю (екстернальності). Такі люди не бачать зв'язку між своїми вчинками і значущими для них подіями, не вважають себе здатними контролювати розвиток цих подій і вважають, що більшість із них є результатом випадку або дій інших людей.

Додаток X**Тест «Правова та громадянська свідомість» Л. Ясюкової
(адаптована автором)****Анкета**

1. Несправедливому закону слід підкорятися...
 - а) згодний (а) з цим;
 - б) не згодний (а);
 - в) важко відповісти.
2. Важливо, щоб керівник діяв...
 - А) по совісті;
 - б) суворо відповідно до трудового права та посади;
 - в) важко відповісти.
3. Скільки людей, стільки й уявлень про те, що справедливо, а що – несправедливо...
 - а) згодний (а);
 - б) не згодний (а);
 - в) важко відповісти.
4. Закони створюються, для того щоб...
 - а) поліпшувалося життя більшості населення;
 - б) захищати права кожної людини;
 - в) важко відповісти.
5. Я вважаю, що...

- а) уряд зобов'язаний забезпечити всім нормальний рівень життя;
- б) кожен повинен сам про себе думати;
- в) важко відповісти.

6. На чолі держави повинні стояти...

- а) морально бездоганні, справедливі люди;
- б) професіонали своєї справи;
- в) важко відповісти.

7. Пересічний громадянин не зобов'язаний знати істотні закони, для цього є юристи..

- а) згодний (а) з цим;
- б) не згодний (а);
- в) важко відповісти.

8. Мій ідеал суспільства....

- а) сильна державна влада;
- б) громадське самоврядування;
- в) важко відповісти.

9. В основі законів повинні лежати ціннісно-нормативні установки тієї нації, яка домінує...

- а) згодний (а) з цим;
- б) не згодний (а);
- в) важко відповісти.

10. У нашій державі кожному необхідно, в першу чергу...

- а) вміти відстоювати свої права;
- б) виконувати свої обов'язки;
- в) важко відповісти.

11. Якщо людина, не знаючи, випадково порушила закон, її не можна притягувати до відповідальності...

а) згодний (а) з цим;

б) не згодний (а);

в) важко відповісти.

12. У країні буде безлад, якщо громадяни будуть керуватися, в першу чергу...

а) поняттями честі та справедливості;

б) правовими нормами;

в) важко відповісти.

13. Основна функція законів...

а) регулююча;

б) каральна;

в) важко відповісти.

Додаток Ц**Методика Civic Identity Status Scale (CISS)**

(перекладена та адаптована автором)

1. Наскільки потрібне для Вас поглиблення та розширення знань про культуру свого народу?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4
 - 5
2. Оцінюєте свою громадянську позицію за п'ятибальною шкалою
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4
 - 5
3. Чи задоволені Ви приналежністю до своєї національності?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4
 - 5
4. Наскільки глибоко ви знаєте національну культуру свого народу?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)
 - 1

2 3 4 5

5. Як часто Ви читаєте статті в періодичній пресі чи наукових виданнях, присвячені обговоренню патріотичних проблем та етнокультурних особливостей вашого регіону?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)

 1 2 3 4 5

6. Наскільки Вам притаманне почуття відповідальності за збереження національної відповідальності та загального соціально-політичного благополуччя у країні?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)

 1 2 3 4 5

7. Якою мірою для Вас важливе збереження існуючих самобутніх етнічних колективів та зміцнення взаємозв'язку між ними на основі загальнолюдських цінностей?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)

 1 2 3 4 5

8. Наскільки Вам вдається застосовувати цінності гуманізму у процесі міжнаціонального спілкування?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

9. Наскільки Ви готові до діалогу та співпраці з людьми різних переконань, національних культур та релігій?(Оцінка в п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

10. Як часто Ви берете участь у акціях, диспутах полікультурного та цивільного спрямування? (Оцінка в п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

11. Наскільки за останні 2–3 роки у Вас зросло бажання брати участь у заходах, спрямованих на вирішення національних, регіональних, етноконфесійних проблем суспільства в рамках освітньої політики вашої освітньої установи (оцінка у п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

12. Якою мірою кожен громадянин повинен піклуватися про етнічну самобутність свого народу, розуміти та приймати специфіку національних цінностей інших народів? (Оцінка в п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

13. Наскільки, на Вашу думку, полікультурне виховання молоді допоможе суспільству вийти із соціально-політичної кризи? (Оцінка в п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

14. Якщо Ви станете свідком міжетнічного конфлікту, якою мірою Ваша позиція буде активною та принциповою у встановленні міжкультурного діалогу? (Оцінка в п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

15. Чи дотримуєтеся Ви традицій та звичаїв свого народу? (Оцінка в п'ятибальній шкалі)

- 1
- 2
- 3
- 4

5

16. Як Ви оцінюєте власну роль у вирішенні проблем, пов'язаних із міжетнічними конфліктами, та встановленні активних взаємин з іншими етносами? (Оцінка в п'ятибальній шкалі)

1

2

3

4

5

Додаток Ч**Методика Empathy Quotient (EQ)**

(перекладено та адаптовано автором)

Нижче наводяться судження. Скористайтеся оцінками від 0 до 3 балів, щоб висловити, наскільки вірні вони по відношенню особисто до вас:

0 балів - зовсім невірно,

1 - вірно в деякій мірі,

2 - вірно в значній мірі,

3 - вірно у вищій мірі.

Твердження

1. Я можу легко визначити, чи хтось інший хоче вступити в розмову.
2. Я віддаю перевагу тваринам ніж людям.
3. Я намагаюся йти в ногу з сучасними тенденціями та модою.
4. Мені важко пояснювати іншим те, що я легко розумію, коли вони не розуміють цього з першого разу.
5. Я багато мрію по вечорах.
6. Мені дуже подобається піклуватися про інших людей.
7. Я намагаюся вирішувати власні проблеми, а не обговорювати їх з іншими.
8. Мені важко зрозуміти, що робити в соціальній ситуації.

9. Я в найкращому настрою з самого ранку.
10. Люди часто кажуть мені, що я зайшов занадто далеко, доводячи свою думку в дискусії.
11. Мене не дуже турбує, якщо я спізнююся на зустріч з другом.
12. Дружба та стосунки надто складні, тому я прагну не турбуватись ними.
13. Я б ніколи не порушив закон, навіть незначний.
14. Мені часто важко визначити, що є грубим, а що ввічливим.
15. У розмові я схильний зосереджуватися на власних думках, а не на тому, що може думати мій слухач.
16. Я віддаю перевагу розіграшам ніж словесному гумору.
17. Я живу сьогоднішнім життям, а не майбутнім.
18. Коли я був дитиною, я любив різати хробаків, щоб побачити, що вийде.
19. Я можу швидко підхопити, якщо хтось каже одне, але має на увазі інше.
20. Я, як правило, маю дуже стійкі переконання про мораль.
21. Мені важко зрозуміти, чому деякі речі так засмучують людей.
22. Мені легко поставити себе на місце іншого.
23. Я вважаю, що хороші манери - це найважливіше, чому батьки можуть навчити свою дитину.
24. Я люблю робити щось на швидку руку.
25. Я добре вмю передбачати, що хтось почуватиме.

26. Я швидко помічаю, коли хтось у групі почувається ніяково або незручно.
27. Якщо я кажу щось, що когось образило, я вважаю, що це їхня проблема, а не моя.
28. Якби хтось запитав мене, чи подобається мені їхня стрижка, я відповів би чесно, навіть якщо б вона мені не подобалася.
29. Я не завжди розумію, чому хтось мав образитися зауваженням.
30. Люди часто говорять мені, що я дуже непередбачуваний.
31. Мені подобається бути в центрі уваги на будь-якому світському заході.
32. Бачити, як люди плачуть, мене не дуже засмучує.
33. Мені подобається дискусія про політику.
34. Я дуже відвертий, що деякі люди сприймають як грубість, навіть якщо це ненавмисно.
35. Я не вважаю соціальні ситуації заплутаними.
36. Інші люди кажуть мені, що я добре розумію, що вони відчувають і що вони думають.
37. Коли я розмовляю з людьми, я схильний говорити про їхній досвід, а не про свій власний.
38. Мене засмучує бачити тварину, яка страждає.
39. Я можу приймати рішення, не піддаючись впливу почуттів людей.
40. Я не можу розслабитися, поки не зроблю все, що планував зробити на цей день.

41. Я можу легко визначити, чи комусь цікаво чи набридло те, що я говорю.
42. Я засмучуюся, якщо бачу людей, які страждають у програмах новин.
43. Друзі зазвичай говорять зі мною про свої проблеми, кажучи, що я дуже розумію їх.
44. Я відчуваю, що втручаюся, навіть якщо інша людина мені про це не говорить.
45. Я часто починаю нові захоплення, але вони швидко набридають і переходжу до чогось іншого.
46. Люди іноді кажуть мені, що я зайшов занадто далеко з образливими жартами.
47. Я був би надто знервований, щоб поїхати на великих американських гірках.
48. Інші люди часто кажуть, що я нечутливий, хоча я не завжди розумію чому.
49. Якщо я бачу незнайомця в групі, я вважаю, що вони повинні докласти зусиль, щоб приєднатися.
50. Я зазвичай залишаюся емоційно відстороненим під час перегляду фільму.
51. Я люблю бути дуже організованим у повсякденному житті і часто складаю списки справ, які мені потрібно зробити.
52. Я можу швидко й інтуїтивно налаштуватися на те, що відчуває хтось інший.
53. Я не люблю ризикувати.
54. Я можу легко зрозуміти, про що інша людина може хотіти поговорити.
55. Я можу зрозуміти, чи хтось приховує свої справжні емоції.

56. Перш ніж прийняти рішення, я завжди зважую всі за і проти.
57. Я свідомо не розробляю правила соціальних ситуацій.
58. Я добре вмію передбачати, хто що зробить.
59. Я схильний бути емоційно залученим до проблем друга.
60. Зазвичай я можу оцінити точку зору іншої людини, навіть якщо я з нею не згоден.